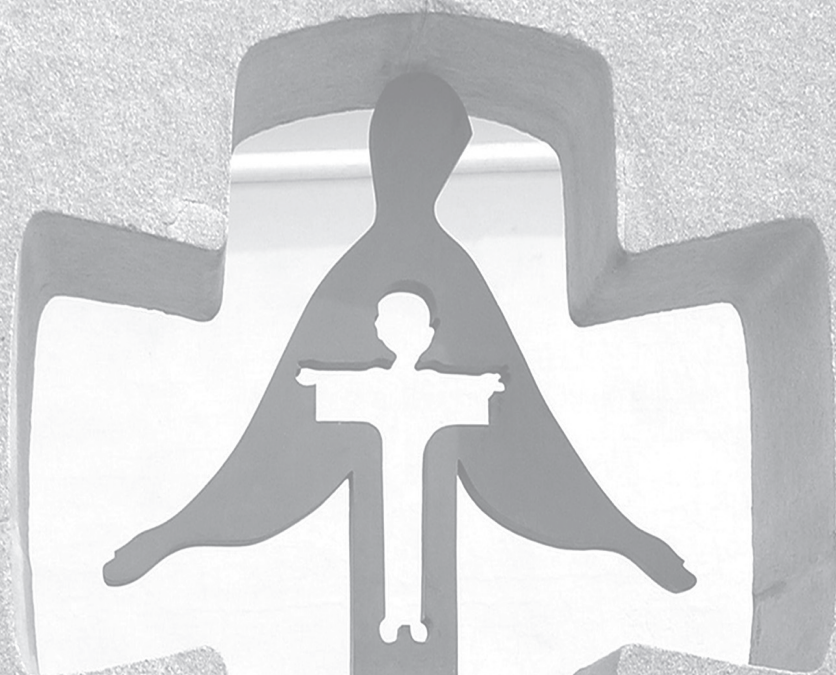

1932 1933

*Людяність
у
нелюдський
час*

УДК 94 (477) "1932/1933"
Л 93

*Український інститут
національної пам'яті*

Не для продажу

Л 93 *Людяність у нелюдяний час / упоряд. В. С. Тиліщак, В. М. Яременко. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Київ : Смолоскип, 2018. — 288 с.
ISBN 978-617-7173-97-6*

Книгу присвячено доброчинцям, які у 1932—1933 рр. допомагали вижити тим, хто голодував.

У виданні подано інформацію про понад 180 праведних людей часів Голодомору, прізвища та імена яких встановлено на основі документальних даних та усних свідчень.

Для усіх, хто цікавиться минулим України, та кому небайдужа пам'ять про трагічні 1932—1933 рр.

УДК 94 (477) "1932/1933"

© В. С. Тиліщак, В. М. Яременко,
упорядкування, 2018

© О. К. Сало, дизайн обкладинки, 2018

© Український інститут національної
пам'яті, 2018

ISBN 978-617-7173-97-6

© «Смолоскип», 2018

Передмова до другого видання

У 1932—1933 рр. комуністичний тоталітарний режим вчинив жахливий злочин геноциду проти українського народу. Зумисне організованим голодом винищено мільйони людських життів. Долі інших мільйонів було скалічено. Пережиті жахіття залишили глибоку рану в кількох поколіннях українців.

За роки незалежності багато зроблено для відновлення історичної правди та збереження національної пам'яті про Голодомор. У 2006 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», 2008 р. побачила світ «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні», 2009 р. СБУ порушила кримінальну справу за фактом вчинення злочину геноциду в Україні в 1932—1933 рр. У 2015 р. ухвалено спеціальний закон, за яким комуністичний тоталітарний режим в Україні визнано злочинним та засуджено.

Тема Голодомору продовжує перебувати в центрі зацікавлень науковців. В Україні та за кордоном тривають наукові дослідження, видають наукові монографії та науково-популярні книги. Однак тема порятунку від голоду, яка значною мірою зачіпає й проблему стратегій виживання у складних умовах 1932—1933 рр., залишається й дотепер на узбіччі наукових студій. Без заповнення цієї лакуни, яка, окрім встановлення певних фактів у вивченні теми Голодомору, ще й

уможлиблює шляхетну мету вшанування пам'яті доброчинців, не можемо говорити ні про комплексне вивчення Голодомору, ані про творення повноцінної пам'яті про трагедію, що забрала мільйони життів.

Пошукова робота з виявлення доброчинців, які в лихоліття Голодомору 1932—1933 рр. допомагали тим, хто голодував, була започаткована ще у 2009 р., коли Український інститут національної пам'яті ініціював Всеукраїнську акцію «Людяність у нелюдяний час». За результатами акції у 2013 р., завдяки Громадському комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932—1933 рр. в Україні та фінансовій підтримці Світового конгресу українців, Союзу українських організацій Австралії, Конгресу українців Канади, Україно-американській фундації «Воля», Організації оборони чотирьох свобод України, Світовій управі Співки української молоді, побачило світ перше видання цієї книги. Зібрали відомості про близько 140 доброчинців у часи Голодомору.

Тоді усі ми, причетні до створення й видання книги, розглядали її як перший крок у шляхетній справі відновлення й гідного вшанування пам'яті тих, хто був прикладом людяності у нелюдяний час. Український інститут національної пам'яті продовжив роботу з пошуку доброчинців, що праведними діями рятували життя приречених тоталітарним режимом на голодну смерть. І цього року, коли Україна і світ вшановують пам'ять усіх убитих голодом у 1932—1933 рр. у вже 85-ті роковини злочину, Український інститут національної пам'яті пропонує увазі шановних читачів друге, доповнене видання книги «Людяність у нелюдяний час». Нове видання книги доповнено іменами ще сорока праведних людей-доброчинців і новими свідченнями про порятунок.

Висловлюємо глибоку вдячність усім, хто відгукнувся на ініціативу Інституту і надіслав спогади та відомості про доброчинців та їхні праведні

Передмова до другого видання

діяння у часи Голодомору, висловлюємо подяку колегам з Українського інституту національної пам'яті, які допомагали у роботі над книгою.

Робота зі встановлення імен добродійців у лихоліття Голодомору 1932—1933 рр. триває. Наші пошуки, спрямовані на збереження пам'яті про людяність у нелюдяний час, продовжуються. Тож ми закликаємо всіх, хто має відомості про добродійців часів Голодомору, про виявлені в нелюдяний час людяність, доброту й мужність, надсилати ці матеріали до Українського інституту національної пам'яті.

Упорядники
Володимир Тилищак
Вікторія Яременко

Передмова до першого видання

У 2009 р. Український інститут національної пам'яті започаткував Всеукраїнську акцію «Людяність у нелюдяний час» з метою виявлення та вшанування пам'яті доброчинців, які в лихоліття Голодомору 1932—1933 рр. допомагали тим, хто голодував, рятували їх від смерті. За час проведення акції на адресу Інституту надійшла значна кількість листів зі спогадами врятованих про своїх рятівників, а також очевидців доброчинності. Саме ці матеріали склали основу збірника. У книзі містяться дані про понад 140 доброчинців, чий людяні діяння збереглися в народній пам'яті. Можливо, деякі із поданих нижче випадків для наших сучасників здадуться буденними. Проте, щоб оцінити їхню значимість, потрібно розуміти, що й ті, хто отримував ці крихти їжі, і ті, хто ділився ними, однаково дивилися в очі смерті. Як відзначив у своєму листі один із учасників акції, ці вчинки були героїчними, «бо не кожен віддасть останній шматок чужій людині, сам умираючи з голоду».

Ціну цьому героїзму можна скласти лише усвідомлюючи, в яких нелюдських умовах існування опинилися мільйони людей у центрі Європи в цивілізованому ХХ ст. Україна в 1932—1933 рр. пережила страшну трагедію — Голодомор. Його цинізм полягає, передусім, у тому, що голод не був наслідком стихійного лиха, засухи або неврожаю, а став результатом цілеспрямованої полі-

тики сталінського режиму. Парламентська асамблея Ради Європи у своїй резолюції 1723 (2010) від 28 квітня 2010 р., присвяченій пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 рр., наголосила, що великий голод у СРСР був «викликаний жорстокими зумисними діями і політикою радянського режиму». Також у резолюції підкреслюється: «В Україні, яка постраждала найбільше, особливих втрат зазнало селянство, мільйони селян-одноосібників та членів їхніх родин померли від голоду, що настав після примусової “колективізації”, і внаслідок конфіскації зерна й іншої їжі та заборони покидати вражені голодом райони. Ці трагічні події названі Голодомором (політично-мотивованим голодом) і визнаються Законом України актом геноциду проти українців»¹.

«Революція зверху», розпочата Й. Сталіним наприкінці 1920-х років, обернулася трагедією для багатьох мільйонів громадян СРСР. Зокрема, відмова від елементів ринкового господарства й повернення до адміністративних методів управління у сільському господарстві супроводжувались ламанням традиційних форм господарювання шляхом розкуркулення, примусової колективізації, встановлення обов'язкових планів хлібозаготівель. Плануючи та здійснюючи хлібозаготівлі 1930—1931 рр., більшовицьке керівництво, найімовірніше, ще не мало наміру викликати голод. Мета полягала у створенні великих централізованих запасів хліба й інших сільгосппродуктів, необхідних для отримання валютних надходжень. Валюту використовували для створення потужного військово-промислового комплексу, модернізації й озброєння Червоної армії з метою подальшого силового поширення комунізму у світі.

Виконання в Україні хлібозаготівельного плану 1931 р. проходило з великою напругою і супровод-

1. Commemorating the victims of the Great Famine (Holodomor) in the former USSR / Parliamentary Assembly. Режим доступу: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17845&lang=en>.

жувалося вилученням максимально можливих обсягів хліба як у колгоспів, так і в одноосібників. Унаслідок цього вже 1931 р. у багатьох районах України через нестачу продовольства розпочалося голодування. Наприклад, 1 листопада 1931 р. у своїй заяві на ім'я республіканського керівництва учні однієї зі шкіл Вінниччини писали: «Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світі ходити. Індивідуальні і колгоспники — всі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудовні. Скоро наближаються Жовтневі свята, нам треба радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а і картоплю, квасолю і все що можна їсти»².

Подібних листів з усіх куточків України до республіканського і союзного керівництва восени 1931 — навесні 1932 рр. надходило сотні, якщо не тисячі. У зведеннях ДПУ навесні 1932 р. йдеться про численні випадки голоду в більшості регіонів республіки. Отже, керівництво мало інформацію про критичну ситуацію в Україні. Проте можливо-владці зрозуміли, що голод, перші ознаки якого з'явилися ще наприкінці 1931 р. і який почав поширюватися в Україні на початку 1932 р., може стати основою і для вирішення політичних завдань.

7 серпня 1932 р. за ініціативою Й. Сталіна прийнято постанову, згідно з якою так зване «розкрадання колгоспного майна» каралося розстрілом або позбавленням волі терміном не менше, ніж на 10 років. У народі вона отримала назву «Закон про п'ять колосків». Ця постанова стала основою для розгортання масових репресій проти селян, які всього лише прагнули вижити.

Наприкінці жовтня 1932 р. до України з Москви прибула надзвичайна хлібозаготівельна ко-

2. Лист учнів Печерської школи Брацлавського р-ну до ВУЦВКу про голодування // Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів. Київ, 1992. С. 365.

місія на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим. Відтак, маховик репресій було запущено на повну потужність. 5 листопада 1932 р. В. Молотов і секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич надіслали обкомам директиву, вимагаючи від них негайних і рішучих дій із виконання ухвали від 7 серпня в 1932 р. «з обов'язковим і швидким здійсненням репресій та нещадною розправою зі злочинними елементами у правліннях колгоспів»³. Кількість арештів за хлібозаготівельними справами в останні місяці 1932 р. нестримно зростала⁴. Об'єктами репресій ставали не лише рядові селяни, а й місцеве колгоспне і партійне керівництво. Показовою стала «Оріхівська справа» у грудні 1932 р. Керівництво Оріховського району (сучасна Запорізька область) звинуватили у саботажі й засудили на великі терміни. Й. Сталін особисто наказав надати цій справі широкого розголосу⁵, щоб залякати її прикладом місцевих керівників України, які, на його думку, були «гнилим елементом» і не старалися у справі вилучення продовольства в селян.

Варто відзначити, що становище голів колгоспів, сілрад та інших місцевих керівників восени 1932 р. було особливо складним. Вони опинились перед важким, для багатьох непосильним, вибором. Виконати план хлібозаготівель означало приректи колгоспників, своїх односельців, на голодну смерть. Не виконати — бути обвинуваченими у саботажі та шкідництві із відповідними наслідками. Проте, все ж таки, багато місцевих керівників, наражаючись на небезпеку арештів, робили все можливе для порятунку

3. Телеграма М. Хатеевича та В. Молотова до секретарів обкомів КП(б)У з вимогою репресій до членів правлінь колгоспів // Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ, 2007. С. 371—372.
4. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ—НКВД. Київ, 2007. С. 39.
5. Лист Й. Сталіна... 7 грудня 1932 р. // Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ, 2007. С. 455—456.

односельців. Задля цього вони наважувалися навіть на прямі порушення вимог партійного керівництва, зокрема щодо видачі натуральних авансів колгоспникам, обмолоту зерна тощо. Відомі непоодинокі випадки, коли керівники при отриманні планів непосильних хлібозаготівель відмовлялися їх виконувати чи радили селянам приховувати власні запаси. З такими прикладами читачі зможуть ознайомитися і на сторінках цієї книги.

18 листопада 1932 р. під тиском В. Молотова ЦК КП(б)У приймає постанову «Про заходи з посилення хлібозаготівель», а 20 листопада того самого року аналогічний документ ухвалює Раднарком України. Ними до репресивних заходів додаються натуральні штрафи — вилучення продовольства й худоби в господарствах, що «заборгували» за нереальними планами хлібозаготівель⁶. У грудні для посилення хлібозаготівель ЦК ВКП(б) направило до України Л. Кагановича і П. Постишева⁷. Останній з лютого 1933 р. зайняв пост другого секретаря ЦК КП(б)У і став фактичним керівником України. Наприкінці грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) зобов'язав українське республіканське керівництво під час хлібозаготівель вивезти з українських сіл усі наявні зернові запаси, навіть посівний матеріал, що й було зроблено⁸.

Незважаючи на те, що селяни голодували, вище партійне керівництво продовжувало поширювати думки про умисний саботаж хлібозаготівель. 28 грудня 1932 р. Й. Сталін розсилає в усі партійні та державні органи доповідну записку

6. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель 18 листопада 1932 р. // Там само. С. 391—394.

7. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні 19 грудня 1932 р. // Там само. С. 495.

8. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ, 2007. С. 513—514, 521, 524—525, 530.

керівника ДПУ в Україні В. Балицького про нібито існування «петлюрівської організації на Україні, котра ставить собі за мету саботаж хлібозаготівель та підготовку селянських повстань для відокремлення України від СРСР»⁹. А 1 січня 1933 р. Й. Сталін надіслав селянам України телеграмою постанову ЦК ВКП(б), у якій відкрито погрожував застосуванням «суворих заходів покарання» до всіх, хто не побажав добровільно здати нібито прихований хліб¹⁰. Цією телеграмою українських хліборобів було звинувачено в саботажі й нею ж санкціонувалися поголовні обшуки та вилучення останніх запасів їжі. Сталінські листи 28 грудня 1932 р. та 1 січня 1933 р. фактично стали ультиматумом і підтверджують штучну природу голоду, його антиукраїнську спрямованість.

Для вилучення продовольства створювалися спеціальні загони з активістів — «буксирні бригади», які ходили по сільських садибах і здійснювали обшуки. От як описує «діяльність» такої бригади в селі Краснопілля тодішньої Одеської (сьогодні — Кіровоградської) області кореспондент газети «Радянське село» у доповідній записці у грудні 1932 р.: «Ця бригада ходить понід хатами і бере, що в кого хоче, і де діває — невідомо. Є випадки, що забирають хліб, скільки є, а як не даєш з хати, то арештують і забирають все майно. Як не даєш, то ще й поб'ють, або не пускаєш до хати, то вони двері б'ють. Дехто й купив хліба, то бригада каже “вкрав з колгоспу”, а то беруть з погрібів капуста, огірки і все»¹¹.

Для розправи з селянами влада широко використовує спеціальний позасудовий репресивний

9. ЦДАГО України. Ф. 01. Оп. 20. Спр. 5242. Арк. 1.

10. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлі в Україні, 1 січня 1933 р. // Голодомор 1932—1933 років в Україні. документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ, 2007. С. 567.

11. Доповідна записка сількора до газети «Радянське село», грудень 1932 р. // Колективізація і голод на Україні: 1929—1933. Збірник матеріалів і документів. Київ, 1992. С. 582—583.

захід — занесення на «чорну дошку» районів, сільрад, сіл і колгоспів за «невиконання хлібозаготівель»¹². Занесення на «чорні дошки» колгоспів, сіл і цілих районів означало їхню ізоляцію, вилучення всього продовольства, заборону ввезення яких-небудь товарів та інші жорстокі репресії, що ставали рівнозначними смертному вироку їхнім жителям.

Ключовим елементом убивства голодом стала ізоляція України й Кубані. Голод в Україні спостерігався вже у 1931 р. і, особливо, навесні 1932 р., коли загинуло близько 100 тис. осіб, але мільйонних жертв не було. Не в останню чергу тому, що тоді від голодної смерті населення рятувалося шляхом виїзду з охоплених голодом районів. У 1933 р. ситуація принципово змінилася. 22 січня 1933 р. директивою за підписом Й. Сталіна було заборонено виїзд селян з території УРСР і Кубані за хлібом в інші місцевості Радянського Союзу¹³. Селянам припинили продавати квитки на залізничний і водний транспорт. Дороги блокували підрозділи ДПУ. Тих, хто встиг виїхати, заарештовували та повертали назад¹⁴. Пізніше заблокували дороги до міст, щоб не пустити тих, хто голодує. У результаті взимку й навесні 1933 р. в Україні стрімко зростає смертність від голоду.

12. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель 18 листопада 1932 р. // Голодомор 1932—1933 років в Україні. документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ, 2007. С. 92—393; Довідка Наркомзему УСРР про виконання постанов РНК УСРР з питань хлібозаготівель // Там само. Київ, 2007. С. 435—436; Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ // Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ—НКВД. Київ, 2007. С. 84—85.
13. Директива ЦК ВКП(б) і СНК СРСР о предотвращении массового выезда голодающих крестьян, 22 января 1933 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 3 : Конец 1930—1933. Москва, 2001. С. 634.
14. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 3 : Конец 1930—1933. Москва, 2001. С. 32—33.

Найстрашнішим періодом стала весна 1933 р., коли будь-які продовольчі запаси у більшості селянських родин повністю вичерпались. Для порятунку від смерті голодні люди шукали будь-що, придатне до їжі. Споживали навіть висушені стебла лободи та інших бур'янів. У селах зникли собаки і коти — їх було з'їдено. Часто фіксувались випадки споживання мертвих тварин. Окраєць хліба, сухарик став розкішшю, а для багатьох — недосяжною мрією.

З кінця зими 1933 р. союзний центр починає надавати певну допомогу охопленим голодом регіонам, зокрема й Україні. Але, як це було доведено російськими дослідниками, така допомога була вибірковою, несвоєчасною, а, головне, недостатньою¹⁵. Значні її обсяги становила не продовольча поміч голодним, а насіннева допомога колгоспам задля проведення посівної кампанії, адже, як уже згадувалося, у грудні 1932 р. із українських сіл вивезли весь насіннєвий матеріал.

Харчова підмога призначалася насамперед партійному та комсомольському керівництву, активістам. Якщо продовольство надходило до села, його використовували лише для громадського харчування виключно тих колгоспників, котрі виходили на роботу. Знесилені, старі, а також селяни-одноосібники не отримували допомоги¹⁶. Ось, наприклад, характерний запис у щоденнику жителя с. Леб'язого Печенізького (нині Чутувського) району Харківської області Н. М. Білоуса у квітні 1933 р.: «27/IV умер Бутенко Николай Федорович молодой парень 22 лет настоящий гвардеец большого роста, красивый и пришлось умереть голодной смертью лишь потому, что сельсовет не дал ему справки как сыну розкуркуленого отца а без справки негде на

15. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 3 : Конец 1930—1933. Москва, 2001. С. 34.
16. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 3 : Конец 1930—1933. Москва, 2001. С. 33.

*работу не принимают а весной когда уже он совсем ослаб тогда и работа была но он не мог работать и пришлось ему умереть голодной смертью»*¹⁷.

Таким чином, очевидно, що рішення союзних органів щодо «виправлення становища» і «надання допомоги Україні» були спрямовані не на подолання причин голоду й порятунк українських селян, а, насамперед, на забезпечення виробничих потреб у ході посівних і збиральних кампаній. Продовольча допомога надавалася, а смертність серед українських селян зростала. За підрахунками дослідників, протягом лютого—червня 1933 р. було видано не менше 35 постанов про надання допомоги голодним. Проте на цей же час припадає пік Голодомору, коли рахунок його жертв йшов на мільйони. Зокрема, лише у червні 1933 р., за підрахунками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, померло понад 1 мільйон осіб¹⁸, більшість — з голоду.

*«Усяка насильницька смерть страшна: коли розстрілюють, вішають, душать... Це триває секунди, хвилини. А вбивство голодом розтягується на тижні, місяці. Смерть від голоду — це смерть без крові. Кров не летиться, кров поступово холодне. Умирили з голоду усі: чоловіки і жінки, старі і молоді. Вимирали родинами і цілими селами»*¹⁹. Примара голодної смерті, що дамокловим мечем нависала над мешканцями України, притупляла будь-які людські почуття. Перед кожним стояла мета вижити за будь-яку ціну. Проте й у цих дуже складних, нелюдських умовах, залишались ті, хто зберігав у своєму серці чуйність і доброту. Особливо потрібно відзначити жінок, матерів, які, рятуючи свої сім'ї, одночасно знаходили можливості підтри-

17. Голодомор 1932—1933 рр. Харківська область. Режим доступу: <http://golodomor.kharkov.ua/diary.php>

18. Розрахунки О. П. Рудницького.

19. П. Авраменко // 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал / упоряд. Л. В. Коваленко, В. А. Маняк. Київ, 1991. С. 367.

мати ще більш нужденних. Саме ці мужні жінки є головними героїнями книги.

Порівняно більші можливості мали бездітні сім'ї, а також родини, у господарствах яких були корови. Молоко часто ділили не лише серед власної родини, й віддавали опухлим з голоду сусідам. Траплялись випадки, коли бездітні сім'ї брали до себе сиріт чи дітей із багатодітних сімей, у яких уже не було нічого їсти. Завдяки цьому діти виживали.

Ті, хто серед хаосу, безкінечної вервиці смертей і страху, не злякалися, не втратили людської гідності й простягнули руку допомоги приреченим, були серед різних верств населення. Це й учителі, і лікарі, і священики. Навіть деякі уповноважені чи члени буксирних бригад намагалися у міру сил допомагати змореним голодом людям.

Окремо потрібно сказати про місцевих керівників: голів колгоспів, сільських рад, бригадирів, директорів підприємств і шкіл. Знаходячись між ковадлом голоду та молотом репресій, багато з них зробили все можливе для порятунку односельців. Голодного 1933 р. деякі голови колгоспів та бригадири намагались виділяти харчі всім мешканцям, а не лише колгоспникам, що виходили на роботу. Для цього їм доводилося йти на забій колгоспної худоби, а влітку без дозволу вищого керівництва скошувати частину ще недозрілих посівів. Багато місцевих керівників активно опікувались створенням дитячих притулків, надавали допомогу школам для забезпечення харчування дітей. Нерідко наслідки такої допомоги ставали фатальними для самих керівників. Попри все, їхня мужність збереглася у народній пам'яті, й досі мешканці українських сіл пам'ятають своїх рятівників. Окремим із них вдячні нащадки встановили пам'ятники та меморіальні дошки.

На сторінках цієї книги читачі зможуть ознайомитися з конкретними прикладами людяності у нелюдяний час Голодомору 1932—1933 рр.

* * *

Пропонована читачам книга складається з трьох частин. У першій — вміщена коротка інформація про понад 140 доброчинців у часи Голодомору, їхні людяні вчинки. Прізвища та імена доброчинців встановлено на основі документальних даних і спогадів очевидців. Інформативність надісланих спогадів різна: від детальних оповідей до коротких згадок. Часто дитяча пам'ять врятованих не зафіксувала прізвищ рятівників, у спогадах називаються лише їхні імена чи вуличні прізвиська. Ці обставини не дали можливості подати хоча б децицію біографічних даних про них у першій частині книги. Однак спогади про всіх рятівників уміщено в другому розділі.

Дані про доброчинців подаються із зазначенням джерела інформації. У випадках, коли джерелами були свідчення, які надійшли до Українського інституту національної пам'яті в рамках акції, зазначається прізвище та ім'я свідка, а сам текст свідчення наводиться в другій частині книги. Якщо свідчення чи документи публікувались раніше, то подано відповідні бібліографічні дані.

У другій частині книги вміщено спогади очевидців. Здебільшого це спогади врятованих про своїх рятівників. Під час упорядкування спогадів ми прагнули зберегти їхню автентичність, як мовну, так і стилістичну.

Після тексту свідчення зазначається дата їх запису та прізвище інтерв'юера. Якщо не вказано іншої інформації, то оригінали записів або їх друковані чи електронні копії, надіслані в рамках акції «Людяність у нелюдяний час» до Українського інституту національної пам'яті, сьогодні зберігаються в Національному музеї «Меморіал пам'яті жертв Голодомору».

У третій частині книги подано публіцистичні нариси та розвідки про окремих доброчинців. Деякі з них раніше публікувалися, а інші, як, на-

Передмова до першого видання

приклад, розвідка учениці Бобринецької гімназії Яни Луговської, було підготовлено в рамках акції «Людяність у нелюдяний час».

Назви та адміністративне підпорядкування населених пунктів у книзі подаються відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу.

Роботу зі встановлення імен доброчинців у лихоліття Голодомору 1932—1933 рр. не завершено. Наші пошуки, спрямовані на збереження пам'яті про людяність у нелюдяний час, тривають. Ця книга є першим кроком для відновлення пам'яті про мужність і людяність у часи Голодного Мору.

* * *

Висловлюємо глибоку вдячність усім краєзнавцям, архівістам, бібліотекарям, учителям і учням, студентам, працівникам закладів культури, органів місцевого самоврядування, виконавчої влади, усім небайдужим, хто взяв участь в акції та надіслав до Українського інституту національної пам'яті зібрані матеріали про доброчинців у часи Голодомору. Книга «Людяність у нелюдяний час» є, передусім, результатом їхньої шляхетної праці.

Також хочемо висловити щиру подяку працівникам обласних і районних державних адміністрацій, управлінь освіти за їхнє сприяння у проведенні 2009 р. Всеукраїнської акції «Людяність у нелюдяний час».

Упорядники
Володимир Тиліцак
Вікторія Яременко

Частина **1**

Доброчинці
у лихоліття
Голодомору

Бабенко Андрій,

с. Тагран Володарського району Київської області.

Наприкінці лютого 1933 р. допомагав голові колгоспу Пилипу Соловею організувати громадське харчування в селі. На той час увесь хліб із колгоспної комори вже вивезли, лишився тільки насіннєвий фонд. Для того, щоб годувати ще живих селян, голова колгоспу Соловей разом із Андрієм Бабенком та Петром Бесарабом таємно брали зерно з цього фонду та мололи його. З борошна готували ріденьке вариво — «линду», якою годували колгоспників і дітей у школі. Рішучі дії голови та його помічників врятували село від голодної смерті.

Свідчення Овдіюк (Шевчук) Олександри Іванівни

Бабенко Іван Федорович,

*с. Новомиколаївка Іванівського району
Херсонської області.*

У роки Голодомору був головою колгоспу. 1933 р., незважаючи на заборону влади, скосив жито та таємно роздав зерно опухлим з голоду селянам, чим врятував життя багатьом односельцям.

Свідчення Горілова Василя Миколайовича

Бабаченко Данило Митрофанович,

с. Новогригорівка Новобузького району
Миколаївської області.

Допоміг вижити сім'ї Лихошерст Олександри Єфремівни, у якої буксирна бригада забрала з хати все. Данило Бабаченко носив Олександрі та її чоловіку «жменями ячмінь».

Свідчення Лихошерст Олександри Єфремівни

Бабошко Оверко,

с. Новопетрівка Білозерського району
Запорізької області.

Протягом 1932—1933 рр., незважаючи на скрутне становище власної родини, допомагав продуктами тим, хто голодував.

Свідчення Войтенко Євдокії Юхимівни

Балакшей Іван,

с. Щербані Вознесенського району
Миколаївської області.

У 1932—1933 рр. працював комірником місцевого колгоспу. Допоміг вижити сім'ї сусідів, зокрема, Феофанії Щербець та її батьку. Інші члени родини Феофанії (мати, брати і сестри) померли з голоду. І. Балакшей таємно приносив сусідам дерть, макуху. Саме це врятувало їх від смерті.

Свідчення Щербець Феофанії Іванівни

Баран Андрій 70имович,

1910 р. н., с. Велика Мечетня Балтського повіту
Подільської губернії (нині Кривоозерського району
Миколаївської області).

Впродовж 1930—1932 рр. працював рахівником колгоспу «Шлях пролетарія» Великомечетнянської сільської ради.

Для порятунку односельців від голоду намагався приховати частину зібраного врожаю від хлібозаготівлі. У грудні 1932 р. виключений з колгоспу як син куркуля та заарештований за намагання приховати у колгоспній коморі 500 пудів зерна для подальшої роздачі колгоспникам. Об-

винувачувався також у тому, що у серпні 1932 р. на загальних зборах колгоспників закликав не приймати хлібозаготівельний план, доводив його нереальність і заявляв про неминучість голоду.

Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 11.01.1933 р. засуджений до ув'язнення у концтаборі строком на 3 роки. Реабілітований 17 квітня 1989 р.

Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років на Миколаївщині. Миколаїв, 2003. С. 106—107.

Баркар (ім'я, по батькові невідомі).

Під час Голодомору врятував життя дитині — сироті (матері Крижанівських Феодосія і Дарії). Після смерті батьків він забрав її у свою сім'ю, де вже було восьмеро дітей. Також самостійно або через учителів попереджав односельців про можливій обшуки.

Свідчення Крижанівських Феодосія і Дарії

Бачинський Семен (Самсін) Єфремович,

с. Сабадаш Жашківського району Черкаської області.

Голова колгоспу намагався врятувати, організувавши в 1933 р. колгоспне харчування, усіх, хто приходив до села. Внаслідок його дій смертність у селі була нижчою, аніж у сусідніх селах. Улітку цього ж року для порятунку односельців наказав «скосити кілька соток ще недозрілого жита». За цей «злочин» голову колгоспу арештували та засудили до 10-річного ув'язнення. Місцева громада виступила на захист Семена Єфремовича, двічі відправляла делегації до Г. Петровського. Завдяки цьому вирок переглянули й скоротили до двох років умовного терміну.

Історія Голодомору на Жашківщині. Черкаси, 2008. С. 83—84, 88, 107.

Бевз Михон Савович із дружиною Ксенією,

с. Виноградівка Веселинівського району Миколаївської області.

Під час Голодомору допомогли вижити Ганжі Ганні Фотіївні та двом її сестрам, батьки яких

померли. Приносили дітям молоко, квасолю, крупи.

Свідчення Ганжі Ганни Фотіївни

Бесараб Петро,

с. Тагран Володарського району Київської області.

Наприкінці лютого 1933 р. допомагав голові колгоспу П. Соловею організувати громадське харчування у селі. (Див. довідку про Бабенка Андрія.)

Свідчення Овдіюк (Шевчук) Олександри Іванівни

Бойко Параскева Олександрівна,

сmt Велика Лепетиха Великолепетиського району Херсонської області.

У 1932—1933 рр. підгодовувала дітей односельців продуктами з пайка, який отримував її чоловік, передавала харчі сусідам і цим допомогла вижити сім'ям Павловських та Коваленків.

Свідчення Бойко (Павловської) Надії Макарівни // Підтримка ціною в життя / Груба М. Велика Лепетиха, 2009. С. 25—26.

Богородицький (ім'я, по батькові невідомі),

с. Костянтинівка Арбузинського району Миколаївської області.

У роки Голодомору був головою колгоспу «Жовтнева революція». Влітку 1933 р. для порятунку селян від голоду, спільно з членами управи колгоспу — заступником голови Мар'яновим та комірником Малишем (імена і по батькові невідомі), організували покis 0,45 гектара посіву жита. Обмолочене зерно роздали колгоспникам.

За вчинені дії голова та члени управи колгоспу постановою Арбузинського райкому КП(б)У від 17 липня 1933 р. були виключені з кандидатів до партії та засуджені.

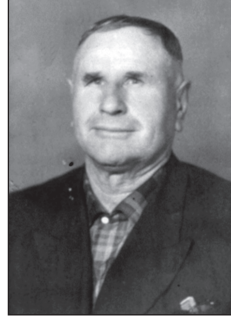
Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років на Миколаївщині. Миколаїв, 2003. С. 87—88.

*Богущий Матвій
Климентійович,*

1898 р. н., с. Миколаївка
Нижньосірогозького району
Дніпропетровської області.

У 1930 р. став головою колгоспу «Сівач», пізніше очолював колгосп «Перше травня». Організував перший у районі притулок для сиріт, чим врятував від голодної смерті дітей розкуркулених і засуджених селян с. Миколаївки, зокрема Єфросинію і Поліну Савіцьких.

*Свідчення Савіцької Єфросинії Іванівни // Підтримка
ціною в життя / Груба М. Велика Лепетиха, 2009. С. 12.*

Бойко Іван,

с. Помічна Новоукраїнського району
Кіровоградської області.

У 1933 р. — голова колгоспу «Ленінський переселенець». З метою порятунку односельців від голоду, «замість боротьби та мобілізації колгоспників свого колгоспу на виконання рішення ЦК і РНК про здачу хліба державі, вирішив раніше нагодувати колгоспників та інших робітників».

23 липня 1933 р. за розпорядженням голови колгоспу обмолотили 3,54 центнери жита. Зерно роздали колгоспникам, а також організували громадське харчування. За такі дії Іван Бойко зазнав партійних та судових переслідувань.

*Звернення начальника політвідділу Помічнянської МТС... // Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921—1923 рр.
Збірник документів і матеріалів. Кіровоград, 2003. С. 159.*

Болітова Жатіля Микоївна,

1902 р. н., м. Мелітополь Запорізької області.

На початку 1930-х працювала завідуючою відділу кадрів артілі «Металооб'єднання» у м. Мелітополі. Завдяки їй у 1932—1933 рр. на завод працював люди, виснажені голодом.

Обов'язковою умовою працевлаштування була медична довідка, яка засвідчувала здатність до роботи. Починаючи з осені 1932-го, а особливо весною 1933 р., у медичних довідках фігурував діагноз «безбілковий набряк», яким маскували опухання з голоду. Такі люди не могли працювати. Незважаючи на це, Наталя Тихонівна та деякі начальники цехів артілі приймали їх на роботу. Нові робітники зазвичай відразу ж потрапляли до лікарень, але їхні сім'ї починали отримувати хлібні картки. Завдяки цьому десятки людей були врятовані від голодної смерті.

Свідчення Болтової Наталі Тихонівни // *Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932—1933 років)*. Тернопіль, 1993. С. 32—33.

Бондаренко Григорій Оксентійович,

с. Лучки Кобеляцького району Полтавської області.

За Голодомору був членом буксирної бригади. Під час обшуків у родині Алексєєнків приховав від інших членів бригади про виявлені в скрині продуктові запаси.

Свідчення Алексєєнка Василя Григоровича // *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932—1933 років*. Свідчення. Книга перша. Київ, 2009. С. 49—50.

Бондаренко Тимофій Павлович,

с. Піщане Мелітопольського району

Запорізької області (нині — у межах Мелітополя).

Врятував свою похресницю, Власенко Наталію Олексіївну. Під час Голодомору померла вся її родина — батьки та п'ятеро братів і сестер.

Свідчення Власенко Наталії Олексіївни // *Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932—1933 років)*. Тернопіль, 1993. С. 35.

Боцман Милин Макарович,

1897 р. н., смт Велика Лепетиха

Великоленетиського району Херсонської області.

У листопаді—грудні 1932 р., перебуваючи на посаді голови артілі «Декабрист», роздавав зерно членам

артілі, за що був виключений з партії. Не зважаючи на це та на прямі розпорядження про припинення авансування, видав додатково ще 92 центнери кукурудзи. Комісія ЦК КП(б)У по чистці партосередків при колгоспі ім. Петровського Дніпрянської сільради Великолепетиського району 24 грудня 1932 р. віддала П. М. Боцмана під суд.

ДАХО. Ф. П-104. Оп. 1-а. Спр. 214.

Боярко Левко,

с. Лемеші Козелецького району Чернігівської області.

Допоміг вижити сім'ї Петра Мелеха з двома дітьми. Для їхнього порятунку Левко Боярко викрав із колгоспної комори два мішки зерна і віддав родині Мелиха.

Свідчення Митька Івана Степановича // Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців (Свідчення про голод 1932—1933 рр. на Чернігівщині). Чернівці, 2003. С. 22.

Бурлаченко Фредік Іванович,

1889 р. н., с. Михайлівка Херсонського повіту Херсонської губернії.

На 1932 р. проживав у с. Суворівка Новоодеського району сучасної Миколаївської області та був головою колгоспу «Вперед до праці». Восени 1932 р. вживав заходів для порятунку колгоспників від голоду. Зокрема, за матеріалами слідства, домігся вилучення 86 гектарів посівів ячменю з плану хлібоздачі. Зібране з цієї посівної площі зерно та 70 центнерів посліду, у якому було зерно, роздав колгоспникам. Також при обмолоті допустив пуск зерна у полову та соломі і таким способом зберіг його для села.

Арештований 2 січня 1933 р. Новоодеським районним відділом ДПУ УСРР. 15 січня 1933 р. постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР засуджений до ув'язнення у концтаборі терміном на 10 років. Подальша доля невідома. Реабілітований 12 травня 1989 р.

Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років на Миколаївщині. Миколаїв, 2003. С. 130.

Вербицький (ім'я, по батькові невідомі),

с. Володарка Поліського району Київської області.

Голова колгоспу у Володарці допоміг вижити родині зі с. Жміївка Іванківського району Київської області. Син із цієї родини, якого прислали у Володарку працювати, розповів голові колгоспу про тяжкий стан й опухання з голоду матері й сестри. Вербицький дав 10 фунтів муки, завдяки чому родина змогла врятуватися.

Свідчення анонімного оповідача // Великий голод в Україні 1932—1933 років. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. Київ, 2008. Т. 2. С. 491—492.

Винник Ларіон,

с. Придніпровське (Мойсинці)

Чорнобайвського району Черкаської області.

У роки Голодомору — голова колгоспу «Нове життя». Щоб допомогти людям вижити, видавав з колгоспної комори відходи зерна разом з лузгою і сміттям, з яких у селі пекли оладки. Врятував сім'ю Степана Біди, виписавши для них 2 пуди зерна.

Свідчення Біди Івана Степановича

Винокур (ім'я, по батькові невідомі),

сmt Базалія Теофіпольського району
Хмельницької області.

Кравець. У роки Голодомору допоміг вижити Ганні, Ліді, Марії та Василю Писарукам, дітям розкуркуленого односельця Писарука Омеляна Маркевича, якого засудили до трьохрічного ув'язнення. Четверо дітей залишились жити у бабусиному хліві. Єврей Винокур допомагав дітям одягом та харчами, завдяки чому діти не померли з голоду.

Свідчення Писарук Ганни Омелянівни

Вільгинська Мокрина,

с. Тимкове Кодимського району Одеської області.

Під час Голодомору ділилась молоком та хар-

чами з сусідами, чим допомогла вижити Кравчук Надії Сергіївні та її сестрам і батькам.

Свідчення Кравчук Надії Сергіївни

Воблий Олексій Васильович,
1881 р. н., с. Піскошине Веселівського району
Запорізької області.

В роки Голодомору директор Піскошинської школи Олексій Воблий організував при школі їдальню, жертвував усім, що було в сім'ї. Поселив

у своїй кімнаті четверо осиротілих дітей, харчував, піклувався про них. Жодна дитина села Піскошине в роки Голодомору не померла.

*Інформацію надали Вобла А. І. та Воблий О. В. у 2018 р.
«Віддавали дітям, рятуючи від смерті» // Сільське життя.
1994. 6 липня; Забуті імена // Колос. 2016. 23 січня.*

Волошина Євдокія,
с. Бендзарі Балтського району Одеської області.
Допомогла вижити сусідам — сім'ї Сарафанюка Івана Дем'яновича, який мав трьох дітей.

Незважаючи на те, що в Євдокії Волошиної було дві доньки, вона ділилась останніми харчами з сусідами. Завдячуючи цій допомозі, вони вижили.

Свідчення Сарафанюка Якова Івановича

Вокберг Арон,

с. Кримка Первомайського району
Миколаївської області.

У 1932—1933 рр. очолював комуну інвалідів. Забезпечив харчування членів комуні. Дорослим видавав по 400, дітям — по 200 грамів хліба щодня. Окрім цього, організовував харчування для тих, хто приходив до комуні у пошуках їжі.

Свідчення Бакшанського Пилипа Дем'яновича

Тайдака Марія,

с. Топилівка Чигиринського району
Черкаської області.

У роки Голодомору допомогла вижити Ганні Чупис, її сестрі Марії та їхній сліпій матері, що опухли з голоду.

Свідчення Чупис Ганни Миколаївни

**Гаса Йосип та його дружина
(ім'я невідоме).**

У 1933 р. врятували від голодної смерті Варвару Картаву, яка після смерті матері залишилась сиротою. Сім'я Йосипа Гаси прийняла сироту, що у пошуках їжі прийшла з сусіднього села, ділилися з нею останніми крихтами. У цій сім'ї дівчина прожила чотири роки.

Свідчення Картавої Катерини Іванівни

Терасимчук Михайло,

с. Шпиків Шаргородського (нині — Тульчинського)
району Вінницької області.

У роки Голодомору працював завгоспом місцевого колгоспу. Улітку 1933 р., коли досягав новий врожай, правління місцевого колгоспу вирішило змолоти 130 пудів зерна, щоб підтримати голодуючих колгоспників. Залежно від кількості людей

у сім'ї видавали 2—3 пуди борошна. За вчинені дії членів правління та ревізійної комісії колгоспу звинуватили у розкраданні колгоспного хліба та репресували. М. Герасимчука разом із головою ревізійної комісії М. Шкуріним та членом комісії І. Козієм засудили до розстрілу. Після апеляції розстріл було замінено на 10 років тюремного ув'язнення.

*Свідчення Дорофея Пікула // Нагребецький А. Н.
Трагедія мого краю. Етапи «великого» шляху
на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація,
голодомор. Вінниця, 2008. С. 407—408.*

**Гирик Іван Калинович та його дружина
(ім'я невідоме).**

х. Авраменків (нині с. Авраменкове) Смілівського
(нині Роменського) району Сумської області.

Урятували від голодної смерті Катерину Картаву (1922 р. н.), яка після смерті матері залишилась сиротою. Сім'я Гиричів прийняла сироту, яка прийшла з сусіднього села, ділилися з нею їжею.

Свідчення Картавої Катерини Іванівни

Гончаренко Василь,

с. Калантаєво Новобузького району
Миколаївської області.

У роки Голодомору — активіст, секретар райкому комсомолу. Допоміг вижити сім'ї сестер Лисенко Ірини Петрівни та Ратушної Віри Петрівни. Дізнавшись про донос на батька Ірини й Віри, який виміняв за власні військові нагороди кілька мішків зерна, Василь Гончаренко напередодні обшуку попередив його. Порадив зерно сховати. Наступного дня, прийшовши разом із буксирною бригадою, Гончаренко зробив усе для того, щоб приховане зерно не було знайдене.

Свідчення Лисенко Ірини Петрівни та Ратушної Віри Петрівни

Горелік Абрам,

м. Мелітополь Запорізької області.

На початку 1930-х років працював начальником ливарного цеху артілі «Металооб'єднання» у

м. Мелітополі. У 1933 р. приймав на роботу виснажених голодом людей, незважаючи на наявність в обов'язковій медичній довідці діагнозу «безбілковий набряк». Такі робітники за кілька днів потрапляли до лікарень, але їхні сім'ї починали отримувати хлібні картки, завдяки чому виживали.

Тимофеев В. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932 – 1933 років). Тернопіль, 1993. С. 32 – 33.

Гребінник Трохим, Гребінник Анастасія,

с. Білогорілка Лохвицького району
Полтавської області.

У 1933 р. допомогли вижити 13-річній Солосі Личко та її матері. Батько Солохи та брат Григорій померли з голоду, залишилось четверо малолітніх дітей. Щоб допомогти сиротам, Трохим і Настя, які проживали у сусідньому хуторі Зірки, забрали до себе одну дитину. Гребінники ділились із Солохою останнім, як могли допомагали продуктами її матері та іншим дітям. Завдяки цій допомозі сім'я Личко врятувалася від голодної смерті.

Свідчення Бойко (Личко) Солохи Родіонівни

Триггенко Григорій Миколайович,

1889 р. н., с. Новосеvastополь Херсонського повіту
(нині село в Березнегуватському районі
Миколаївської області).

Проживав у с. Тетянівка Снігурівського району тепер Миколаївської області. У 1932 р. обраний головою місцевого колгоспу «Червоний степ». Наприкінці 1932 р. намагався врятувати колгоспників від голоду. Зокрема, роздав 50 пудів пшениці багатодітним сім'ям, а також забезпечив видачу колгоспникам на трудовні більше зерна, ніж було передбачено.

Заарештований 16 січня 1933 р. Снігурівським районним відділом ДПУ УСРР. Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від

07.02.1933 р. засуджений до ув'язнення у концтаборі строком на 3 роки. Подальша доля невідома. Реабілітований 9 серпня 1989 р.

Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років на Миколаївщині. Миколаїв, 2003. С. 168.

*Гриценко Микола Митрофанович
та Гриценко Антоніна Петрівна,*

с. Дніпровка Кам'янсько-Дніпровського району
Запорізької області.

У 1932—1933 рр. допомагали вижити сім'ї Михайла Миколайовича Фалієєва, у якій було семеро дітей. Микола Гриценко та його дружина приносили для дітей овочі та крупи, чим врятували їх від голодної смерті.

Свідчення Фалієєва Павла Михайловича

Грінченко Марфа Федорівна,

смт Березнегувате Березнегуватського району
Миколаївської області.

Під час Голодомору допомогла вижити дітям — братам Мишкові та Іванкові Сіленкам. Хлопці, що залишилися без батьків, приходили до Марфи Грінченко, яка їх годувала.

Свідчення Грінченко Килини Іларіонівни

Гуменюк Савка та Гуменюк Юстія,

с. Попівці Волочиського району
Хмельницької області.

У роки Голодомору сім'я Гуменюків допомагали тим людям, які голодували. Ділились із ними своїми запасами: картоплею, мукою, хлібом. Дякуючи подружжю, змогли вижити Ющук Анастасія Андріївна та «багато інших людей».

Свідчення Ющук Анастасії Андріївни

Давиденко Костянтин,

1923 р. н., с. Опішня Зіньківського району
Полтавської області.

У 1932 р. Костикові було дев'ять років, він ходив до звичайної сільської школи. Костиків вітчим

був представником комуністичної влади. У його управлінні перебували олійниця та млин. Мати, збираючи дитину до школи, клала до торбинки величезний шмат хліба, та зверху накривала його таким самим шматом сала. Костик у школі діставав обід і розрізав на 28 частин. Така кількість дітей навчалася в його класі. Впродовж 1932—1933 навчального року він приносив обіда до школи, не залишаючись вдома навіть під час хвороби.

Інформацію надав Костянтин Давиденко, онук, у 2018 р.

Дзюба Михайло Феофанович,

1900 р. н., с. Орлянське Василівського району
Запорізької області.

У 1932 р. голова артiлі «Червоний Жовтень» Орлянської сільради. Роздав колгоспникам близько 400 центнерів зерна, а також списав 140 центнерів кукурудзи, які розділили поміж селян. За ці дії в грудні 1932 р. був виключений з партії та арештований ГПУ.

Лист секретаря Василівського районного комітету КП(б)У до начальника Дніпропетровського обласного відділу ДПУ зі списками політично шкідливих осіб, позбавлених членства в партії та намічених до виселення з району // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. Запорізька область. Запоріжжя, 2008. С. 683.

Дзюбич Параска,

с. Плоске Балтського району Одеської області.

Допомогла вижити сусідам. У голодні роки утримувала корову. Попри те, що мала власну сім'ю і п'ятеро дітей, ділилась молоком із голодними односельцями. Врятувала від смерті дітей сусідки Степаниди (прізвище невідоме).

Свідчення Киківської Марії Матвіївни

Драгун (ім'я, по батькові невідомі),

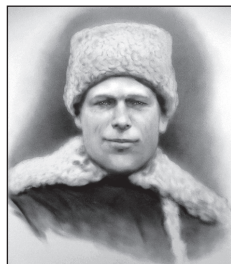
с. Костянтинівка Мелітопольського району
Запорізької області.

Багатьом людям у Костянтинівці допомагав дід Драгун. Ловив ховрахів, різав їх та роздавав

м'ясо людям. Якщо здохав кінь, дід перерізував їй горло, потім рубав тулуб на частини і м'ясо також роздавав людям.

Свідчення Ткаченка Володимира Павловича // Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932—1933 років). Тернопіль, 1993. С. 12.

*Дробот Яків Олександрович,
1902 р. н., с. Великий Хутір
Драбівського району
Черкаської області.*

У 1930-х роках працював головою колгоспу «Незаможник». Завдяки йому під час Голодомору в селі майже не було випадків голодної смерті. Голо-

ва колгоспу роздавав зерно тим, хто потребував, організував громадську кухню та випікання хліба для жителів села. Щодня зранку бригадири обходили село та доповідали голові колгоспу, кому насамперед потрібна їжа. Також не допустив обшуків у односельців — буксирну бригаду вигнав із села.

Яків Дробот організував дитячі ясла для сиріт та тих, хто потребував допомоги. Дітей у ясла підбирали не лише з довколишніх сіл, але й на залізничних станціях: Пальмири, Золотоноші, Кононівки. Очевидці розповідають, що до Великого Хутора у пошуках порятунку приходили люди з сусідніх сіл. Вони також отримували допомогу.

У 1937 р. Дробота заарештували, але односельці виступили на його захист. Він повернувся у село, знову очолив колгосп. 1943 р. розстріляний нацистами.

Черкаський край. 1993. 16 жовтня.

Дудник Іван,

Григорівська сільрада м. Запоріжжя.

У 1932 р. — голова колгоспу «Комунаровець» Григорівської сільради. Для порятунку від голоду видав колгоспникам натуральні аванси вищі, ніж передбачалось постановами уряду. Неодноразово заявляв, що треба раніше забезпечити потреби колгоспни-

ків, а що залишиться — здати державі. Зокрема, на партзборах заявив: «Якщо ми виконаємо план хлібо-заготівель, колгоспники залишаться без хліба».

Наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. знятий з посади голови колгоспу.

*Національна книга пам'яті жертв Голодомору
1932—1933 років в Україні. Запорізька область.
Запоріжжя, 2008. С. 721.*

Дульська Христя,

*с. Катеринівка Білопільського району
Сумської області.*

У 1933 р. врятувала Ганну Лукашову (1920 р. н.), у якої померла з голоду вся сім'я. Христя Дульська, незважаючи на те, що її чоловік також помер з голоду, а вона з двома дітьми голодувала, прийняла сироту. Завдяки цьому Ганна змогла вижити.

*Лукашова Ганна Яківна // Чорні жорна. Голодомор
1932—1933 років на Білопільщині у документах, споминах,
фотографіях, літературних творах. Суми, 2008. С. 54.*

Епштейни, родина,

*с. Добровілля Близнюківського району
Харківської області.*

Сім'я директора машинно-технічної станції Епштейна, яка мала дещо кращі продуктові можливості, допомогла вижити Кисіль Анні Єлисеївні з її двома дітьми, Лідією та Михайлом. Киселя Івана Семеновича, батька сімейства, ув'язнили й відправили відбувати покарання на Далекому Сході. Дружина директора Любов Епштейн годувала дітей Киселів борщем і хлібом. Це підтримало їх, допомогло вижити. Під час Другої світової війни родина Киселів врятувала євреїв Епштейнів від Голокосту.

Інформацію надав Кисіль М. І. у 2018 р.

Ємець Макар Никифорович,

*1914 р. н., с. Федорівка Карлівського району
Полтавської області.*

Допоміг вижити багатьом односельцям. Зокрема, врятував сім'ю Швеця Миколи Трифоновича. Їхній батько закопав мішок пшениці біля

клуні, а Макар Ємець почув, як сусід доносив про це активістам і попередив Швеців, які встигли переховати зерно та годували ним інших. Також поділився своїми, заробленими на трудовні, продуктами з Оксаною Онисіївною Ляпотою, у якої вкрали видане на трудовні борошно. Ділився харчами з дітьми односельців.

Свідчення Ляпти Оксани Онисіївни

Єфремов Павло Прокопович,

1893 р. н., с. Володимирівка Новобузького району
Миколаївської області.

У 1932 р. був головою місцевого колгоспу
«Шлях незаможника».

Для допомоги колгоспникам, що голодували, наприкінці 1932 р. організував видачу зерна. 2 січня 1933 р. його арештували за «опір хлібозаготівлям, розбазарювання зерна». Слідчі звинувачували Єфремова й у тому, що при обговоренні плану хлібозаготівель доводив його нереальність.

Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 15.01.1933 р. засуджений до ув'язнення у концтаборі терміном на 10 років. Звільнений у 1935 р. Реабілітований 9 червня 1989 р.

*Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років
на Миколаївщині. Миколаїв, 2003. С. 39, 191.*

Житній Прокіп Матвійович,

1904 р. н., с. Аджамка Зинов'євського району
Одеської області (нині — Кіровоградського району
Кіровоградської області).

Працював рахівником у колгоспі, підслуховуючи розмови в правлінні, попереджував односельців про обшуки та необхідність приховування збіжжя.

Заарештований 17 січня 1933 р., засуджений до 3-х років ув'язнення в концтаборі. Реабілітований 25 березня 1994 р. Кіровоградською обласною прокуратурою.

Імена, повернуті із забуття. За матеріалами судових справ репресованих селян 1929—1950-х років, що зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області. Кіровоград, 2008. С. 52—53.

Загороджнюк Олександр Іванович,

1902 р. н., с. Маринівка Ананьївського району
Одеської області.

У 1932 р. був головою сільської ради у рідному селі. Під час обговорення плану хлібозаготівель провів загальні збори, на яких прийняли рішення про нереальність планів та необхідність спочатку забезпечити прожитковий мінімум колгоспникам. Восени і на початку зими 1932 р. вживав заходів для розподілу зерна між селянами. За ці дії 30 грудня 1932 р. був виключений з партії та заарештований Доманівським районним відділом ДПУ УСРР. Звинувачений у проведенні антирадянської агітації та «розбазарюванні» зерна. Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 13.04.1933 р. умовно засуджений до виселення у Північний край терміном на три роки. Подальша доля невідома. Реабілітований 13 вересня 1990 р.

Трагедія століття: голодомор 1932 — 1933 років
на Миколаївщині. Миколаїв, 2003. С. 197 — 198.

Заплюсвітка Василь Миколайович,

с. Шумили Лебединського району Сумської області.

У роки Голодомору працював мірошником колгоспного млина. За наказом керівництва колгоспу вночі змолотив зерно, а вже вранці колгоспникам видали по 1 кілограмові борошна на кожного члена сім'ї. Через декілька годин працівники НКВС заарештували всіх причетних до видачі хліба та без суду і слідства відправили їх у концентраційні табори Мурманська і Сахаліну, звідки Василь Миколайович не повернувся.

Життя Лебединщини. 2002. 27 липня.

Зарецький (ім'я, по батькові невідомі),

с. Обіточне Бердянського району
Запорізької області.

У 1932 — 1933 рр. — голова колгоспу «Ударники моря». Таємно дозволив роздати улов риби тим,

хто потребував. Згідно зі свідченнями мешканців села голову колгоспу репресували.

Свідчення Шаповалової Марії Данилівни

Злоцький Трохим Арсентійович,

1901 р. н., с. Новоолексіївка Генічеського району

Херсонської області.

Трохим Арсентійович працював головою артілі ім. Петровського. Восени 1932 р. наказав роздати колгоспникам 126 центнерів зерна. Під час обмолоту закликав селян залишати зерно у соломі та полові: «Все рівно заберуть хліб, — а ми весною половину перевіємо і будемо мати, що їсти».

Дніпропетровським обласним відділом ДПУ звинувачений у саботажі хлібопоставок. 17 січня 1933 р. справу Злоцького направили на розгляд Судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР із визначенням покарання — «ув'язнення у концтаборі терміном на 5 років».

Херсонщина. Голодомор. 1932—1933.

*Збірник документів / Державний архів
Херсонської області. Херсон, 2008. С. 103—104.*

Знаківський

(ім'я, по батькові невідомі),

с. Мойсинці (сучасне с. Придніпровське) Чорнобаївського району Черкаської області.

Працював у селі лікарем. Допоміг вижити сім'ї Параски Тимофіївни Гам'янін та іншим людям у селі.

Свідчення Гам'янін Параски Тимофіївни

Іванова Мотря Дем'янівна,

1895 р. н., с. Бахмач Чернігівської області.

За спогадами сина, Мотря Дем'янівна Іванова, дізнавшись, що на Бахмачі-Пасажирському люди помирають з голоду, почала варити мамалигу з кукурудзяного борошна і носила її на станцію людям.

Спогад Іванова Василя Максимовича

*Івчук Василь Якович,
1904 р. н., с. Дударків
Бориспільського району
Київської області.*

До 1938 р. — директор Дударківської школи. Коли у селі почався голод, Василь Якович організував у школі харчування для дітей усіх класів. Для забезпечення додаткового харчування директор школи домовився

з керівництвом сусіднього м'ясокомбінату, щоб учні після уроків виходили на прополювання сільськогосподарських культур. Платою за виконану роботу став черпак юшки. У такий спосіб директор школи врятував протягом 1933 р. усіх дітей шкільного віку села Дударкова від голодної смерті.

17 травня 1938 р. Івчука заарештували та звинуватили у членстві в польській диверсійній шпигунській контрреволюційно-повстанській організації. 28 вересня 1938 р. «трійкою» при Київському обласному управлінні НКВС йому оголосили найвищу міру покарання — розстріл. Василь Якович помертньо реабілітований 1958 р.

21 листопада 2007 р. Указом Президента України за героїзм і самовідданість, виявлені під час порятунку життя школярів у 1932—1933 р., Василю Яковичу Івчуку присвоєно звання Герой України (помертньо).

Охріменко Г. Директор школи рятував дітей від голодної смерті // Українське слово. 2005. 20—26 липня.

Ігнатенко Микола Якович,

*с. Осипове II Новосковського району
Луганської області.*

Микола Якович перебував на посаді голови колгоспу «Червона Україна». У 1933 р. врятував від голодної смерті сім'ю Білянської Олександри Яківни, видавши їй батькові мішок квасолі. Завдя-

ки цієї допомози Олександра, її батько та брат Михайло змогли вижити.

Свідчення Білянської Олександри Яківни

Пнатенко Федот Савелійович,

1899 р. н., с. Спиридонівка Кашперівської сільської ради Новоодеського району Миколаївської області.

У роки Голодомору був головою колгоспу ім. Сталіна. Для порятунку селян роздав 350 пудів зерна колгоспникам, а також іншим мешканцям села: лікарю, вчителям. За ці дії 13 січня 1933 р. був арештований Новоодеським районним відділом ДПУ УСРР. Звинувачений у «розбазарюванні хліба». Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 07.02.1933 р. засуджений до виселення у Північний край терміном на 3 роки. Подальша доля невідома. Реабілітований 30 жовтня 1989 р.

Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років на Миколаївщині. Миколаїв, 2003. С. 211—212.

Кабанюк Василь Харитонович,

с. Петрово-Солониha Миколаївського району Миколаївської області.

У роки Голодомору — голова місцевого колгоспу. Зумів зберегти від хлібозаготівель частину зерна, заховавши його «у надійному сховищі». Згодом організував громадське харчування для мешканців села. Крім того, багатодітні сім'ї отримували від колгоспу молоко.

Унаслідок заходів голови колгоспу в селі не було масової смертності з голоду. У Перво-Солониху в пошуках порятунку приходили й голодні мешканці сусідніх сіл, яких рятували від смерті завдяки організованій В. Х. Кабанюком колгоспній кухні.

*Свідчення Сердешної Марії Павлівни,
Серебрякової Лідії Яківни*

Кальченко Іван Милинович,

1905 р. н., с. Новоспасівка (нині с. Осипенко)
Бердянського району Запорізької області.

У 1932 р. працював прийомщиком у ново-спасівському млині. Разом із робітниками млина Дмитром Супрунцем, Іваном Козловим, а також Григорієм Корсунем організували безоплатну роздачу муки селянам, які голодували. У вересні цього ж року був арештований, а 2 листопада засуджений до розстрілу із заміною смертного вироку на 10-річне ув'язнення у концтаборі. Реабілітований 21 серпня 1989 р.

З кримінальної справи на працівників млина села Новоспасівка (нині с. Осипенко) Бердянського р-ну Запорізької області Корсуна Г. Ф., Супрунця Д. Т., Кальченка І. П. та Козлова І. С., звинувачених у незаконній видачі селянам борошна з державної частки помелу (мірчука) у серпні—вересні 1932 року // Альманах «Спокута». Запоріжжя, 2008. № 8—9 : Голодомори на Запоріжжі 1921—1923 рр., 1932—1933 рр., 1946—1947 рр. Статті, документи, спогади.

Кальченко Олекса,

с. Шестеринці Лисянського району
Черкаської області.

Працював колгоспним сторожем. На відміну від інших об'їждчиків, дозволяв голодним односельцям збирати колоски на колгоспних полях.

Свідчення Півленко Олени Матвіївни

Каменська Фекла Іванівна,

1888 р. н., с. Маринівка Доманівського району
Миколаївської області.

Під час Голодомору врятувала життя хлопчику-сироті Сергію Прокопенку, батьки якого померли з голоду. У пошуках порятунку він прийшов із х. Веселики до с. Маринівки. Фекла Іванівна, яка й сама голодувала, взяла його до себе, ділилася з дитиною останнім. Завдяки людяності Каменської Фекли Іванівни хлопець вижив.

Свідчення Іваніченко Марії Данилівни

Каретін Олексій,

с. Новосафронівка Новоодеського району
Миколаївської області.

Під час лихоліття допоміг вижити Медведенко Євгенії та її сестрі, що залишились без батька. Олексій Каретін ділився з дітьми своїм пайком, який отримував у колгоспі. Весною підгодовував дівчат рибою.

Свідчення Черевченко (Медведенко)
Євгенії Тарасівни

Картава Іван Єлизарович,

смт Березнегувате
Березнегуватського району
Миколаївської області.

Працював лікарем у Березнегуватській лікарні. Врятував від голодної смерті Черевань (Грінченко) Килину Іларіонівну. Побачивши її, восьмирічну дівчинку, виснажену і з опухлими від голоду ногами, поклав у лікарню та годував. Також допоміг вижити іншим хворим, продовжуючи їм перебування у лікарні, де надавалося харчування. Ділився з хворими харчами з власного пайка.

Свідчення Грінченко Килини Іларіонівни

Кащук Григорій,

смт Базалія Теофіпольського району
Хмельницької області.

Швець. У роки Голодомору допоміг вижити Ганні, Ліді, Марії та Василю Писарукам, дітям розкуркуленого односельця Писарука Омеляна Маркевича, якого засудили до трьохрічного ув'язнення. Четверо дітей залишились жити у бабусиному хліві. Григорій Кащук допомагав дітям взуттям та продуктами, завдяки чому діти не померли з голоду.

Свідчення Писарук Ганни Омелянівни

Квар Маланка Зіновіївна,

с. Чернече Балтського району Одеської області.

Під час Голодомору допомагала виживати сусідам: ділилась молоком власної корови.

Свідчення Марченко Ганни Іванівни

Квітка Андрій Іванович,

1898 р. н., с. Богодухівка Чорнобайвського району Черкаської області.

Перебував на посаді голови колгоспу. Влітку 1933 р. для порятунку односельців вирішив скопати декілька десятин пшениці. Рішення підтримали на зборах. Людям видали по 3 кілограми зерна. За доносом невідомого Андрія Івановича Квітку засудили до 15 років таборів за шкідництво. Судимість відбував в Омську. У 1941 р. загинув під Харковом, перебуваючи в Червоній армії.

21 листопада 2008 р. за порятунок односельців від голодної смерті нагороджений орденом «За мужність III ступеня» (посмертно).

Матеріали Чорнобайвського районного краєзнавчого музею.

Килимник Тарас Кіндратович,

Килимник Євгенія Єфремівна,

с. Розкопана Погребищенського району Вінницької області.

У роки Голодомору Тарас Кіндратович (1885—1941) та його дружина Євгенія Єфремівна (1893—1978) допомогли вижити сім'ї брата Євгенії Філімона Єфремовича Крука. Килимникам вдалося приховати від обшуків деякі продукти. Хоча їх було обмаль, Килимники ділились харчами з сім'єю Філімона Крука, завдяки чому його родина вижила.

Інформацію надав Віктор Долецький, правнук Ф. Крука,
листопад 2012 р.

Кисляк Палагія,

с. Бендзарі Балтського району Одеської області.

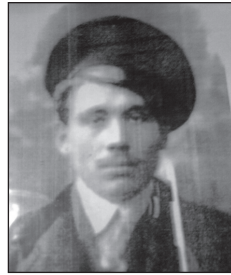
Дружина голови сільської ради. Допомогла вижити Ніні та Марії, а також їхній матері, які

після смерті батька залишилися без годувальника. Таємно від чоловіка брала з дому продукти та носила сиротам. Окрім цього, попередила селян про майбутні обшуки та виселення.

Свідчення Рябушенко (Струсевич) Ніни Василівни

Кистерний Яків Петрович,
с. Хотіївка Семенівського району
Чернігівської області.

У роки Голодомору працював головою колгоспу «Доброволець». У 1933 р. організував притулок для дітей-сиріт. Особисто звозив дітей, батьки яких померли з голоду, в притулок і надавав їм усіляку допомогу.

*Свідчення Безручко (Кистерної) Олени Яківни,
Баланчук (Мирошник) Марії Прохорівни*

*Клименко Василь
Юхимович,*
с. Олександрівка Пирятинського району
Полтавської області.

Перебував на посаді голови колгоспу. Протягом 1932—1933 рр. разом із головою сільради

Петром Харченком врятував більшість односельців від голодної смерті. Восени 1932 р. керівники роздали колгоспникам зерно на трудодні, організували в селі громадське харчування. На кожній бригаді та у центрі села створили громадські кухні, де щодня варили затірку. Наприкінці зими 1932—1933 р., коли будь-які запаси їжі в селі закінчилися, голова колгоспу вивів свою власну корову, наказав її забити, а з цього м'яса готувати страви для селян.

Тих людей, які найбільше потребували їжі, представників сімей, де були малі діти, голова

колгоспу направляв на роботу в Чорний Хутір (нині — с. Вікторія) — там було організовано радгосп і видавали хлібний пайок.

Василь Юхимович врятував від голодної смерті матір Михайла Степановича Приймака.

У 2008 р. на честь В. Ю. Клименка та П. П. Харченка у селі Олександрівка вдячні земляки відкрили меморіальну дошку.

Свідчення Приймака
Михайла Степановича

Клименко Павло Торгійович,

с. Радивонівка Великобагачанського району
Полтавської області.

У 1933 р. витягнув із ями, у яку скидали тіла померлих з голоду, ще живого незнайомого чоловіка. Павло Клименко поділився із незнайомцем своїми харчами, забрав його додому, виходив, врятував від смерті.

Свідчення Дзюбенка Михайла Григоровича

Кобельник Степан та Кобельник Марія,

с. Завалійки Волочиського району
Хмельницької області.

Під час Голодомору допомогли вижити сім'ї Калини Тимофійовича та Параньки Іванівни Мудь, котрі виховували п'ятьох дітей. Кобельники ділилися з сусідами останніми запасами. Дякуючи цій допомозі, багатодітна сім'я змогла вижити.

Свідчення Мудь Леоніди Калинівни

Коваленчук Григорій Минович,

1894 р. н., с. Висунськ Снігурівського (нині —
Березнегуватського) району Миколаївської області.

У 1932 р. — заступник голови Висунської сільської ради. Організовував роздачу хліба селянам. За ці дії 28.12.1932 р. заарештований. Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 19.04.1933 р. із звинуваченням у зриві плану хлі-

бозаготівлі засуджений до ув'язнення в концтаборі терміном на 3 роки. Реабілітований 31 червня 1989 р.

Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років на Миколаївщині. Миколаїв, 2003. С. 223.

Козій Йосип Сидорович,

с. Шпиків Шаргородського (нині — Тульчинського) району Вінницької області.

Працював головою колгоспу. Голодною весною 1933 р. розпорядився, щоб все зерно, яке лишилося у коморі, змолотли для порятунку людей. Улітку 1933 р., коли досягав новий врожай, правління колгоспу прийняло рішення змолоти 130 пудів зерна для підтримки голодних колгоспників. Залежно від кількості людей у сім'ї селянам видавали 2—3 пуди борошна.

За вчинені дії голову колгоспу звинуватили у розкраданні колгоспного хліба та репресували. Йосип Козій був засуджений до 10 років ув'язнення.

Свідчення Дорофея Пісула // Нагребський А. Н. Трагедія мого краю. Етапи «великого» шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор. Вінниця, 2008. С. 407—408.

Козій Іван,

с. Шпиків Шаргородського (нині — Тульчинського) району Вінницької області.

У 1932—1933 рр. входив до ревізійної комісії місцевого колгоспу. Влітку 1933 р. правління колгоспу прийняло рішення змолоти 130 пудів зерна для голодних селян. За звинуваченням у розкраданні колгоспного хліба І. Козія разом із головою ревізійної комісії М. Шкуріним засудили до розстрілу, який після апеляції замінили на 10 років тюремного ув'язнення.

Свідчення Дорофея Пісула // Нагребський А. Н. Трагедія мого краю. Етапи «великого» шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор. Вінниця, 2008. С. 407—408.

Козлов Іван Степанович,

1903 р. н., с. Новоспасівка (нині — с. Осипенко)
Бердянського району Запорізької області.

У новоспасівському млині під час Голодомору працював прийомщиком. Разом із робітниками млина Дмитром Супрунцем, Іваном Кальченком, а також Григорієм Корсунем організували безоплатну роздачу муки селянам, які голодували. У вересні цього ж року був арештований, а 2 листопада засуджений до розстрілу із заміною на 10-річне ув'язнення у концтаборі. Реабілітований у 1989 р.

З кримінальної справи на працівників млина села Новоспасівка (нині с. Осипенко) Бердянського р-ну Запорізької області Корсуна Г. Ф., Супрунця Д. Т., Кальченка І. П. та Козлова І. С., звинувачених у незаконній видачі селянам борошна з державної частки помелу (мірчука) у серпні — вересні 1932 року // Альманах «Спокута». Запоріжжя, 2008. № 8—9 : Голодомори на Запоріжжі 1921—1923 рр., 1932—1933 рр., 1946—1947 рр. Статті, документи, спогади.

Козоріз Н.,

с. Великий Хутір Драбівського району
Черкаської області.

У роки Голодомору працював бригадиром місцевого колгоспу. Врятував від голодної смерті одинадцять дітей. Попри те, що у його сім'ї росло шестеро власних дітей, узяв до себе ще одинадцять сиріт та виходив їх. Ділився чим міг і з іншими дітьми села.

Дяченко С. Страшний місяць Пухкутень // Огонек. 1989. № 27. С. 25.

Колесниченко Сидір Тимофійович,

1898 р. н., с. Мар'янівка Арбузинського району
Миколаївської області.

У 1932 р. — голова артiлі ім. Ворошилова села Полянка Мар'янівської сільської ради.

Наприкінці цього ж року відмовився вивозити з колгоспу останні залишки зерна (100 центнерів). Також в рахунок натуральної оплати роздав колгоспникам 24 центнери зерна замість передбаче-

них приписами 15. На вимогу вивезти зерно, публічно заявив: «Ви хочете колгоспників залишити голодними, як у минулому році. Тепер план удвічі більший, ніж тоді. Якщо ми вас будемо слухати, то залишимося без хліба».

За ці дії 2 січня 1933 р. заарештований. Рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 15.01.1933 р. зі звинуваченням у зриві плану хлібозаготівлі, організації саботажу в обмолоті хліба засуджений до ув'язнення в концтаборі терміном на 5 років. У 1935 р. достроково звільнений. Реабілітований 12 червня 1989 р.

*Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років
на Миколаївщині. Миколайів, 2003. С. 225.*

Колом Кузема Петрович,
с. Шумили Лебединського району
Сумської області.

Перебував на посаді голови місцевого колгоспу «Нове життя». Щоб якось полегшити становище односельців, наказав мірошнику Василю Заплюсвічці вночі змолотити зерно, незважаючи на те, що всі комори та млини було опломбовано. Вже вранці селяни одержали по 1 кілограмові борошна на кожного члена сім'ї. Через декілька годин працівники НКВС заарештували всіх причетних до видачі хліба та відправили їх у концентраційні табори Мурманська й Сахаліну.

Життя Лебединщини. 2002. 27 липня.

Колчановська Танна,
с. Удріївка Дунаєвецького району
Хмельницької області.

Під час Голодомору допомогла вижити сім'ї сестри, ділилася з ними продуктами та молоком від корови.

Свідчення Кліпак Антоніни Андріївни

Корсун Тригорій Федотович,

1889 р. н., с. Новоспасівка (нині — с. Осипенко)
Бердянського району Запорізької області.

У 1932 р. працював завідувачем групою млинів Бердянського млинкомбінату. Разом із робітниками новоспасівського млина Дмитром Супрунцем, Іваном Кальченком, Іваном Козловим організували безоплатну роздачу муки селянам, які голодували. У вересні цього ж року був арештований, а 2 листопада засуджений до 10-річного ув'язнення у концтаборі. Реабілітований 21 серпня 1989 р.

З кримінальної справи на працівників млина села Новоспасівка (нині с. Осипенко) Бердянського р-ну Запорізької області Корсуна Г. Ф., Супрунця Д. Т., Кальченка І. П. та Козлова І. С., звинувачених у незаконній видачі селянам борошна з державної частки помелу (мірчука) у серпні — вересні 1932 року // Альманах «Спокута». Запоріжжя, 2008. № 8—9 : Голодомори на Запоріжжі 1921—1923 рр., 1932—1933 рр., 1946—1947 рр. Статті, документи, спогади.

**Косак Володимир
Олександрович**

(1881—1969), с. Шарівка,
Ярмолинецького району
Хмельницької області.

У 1931—1933 рр. працював директором місцевого радгоспу. Восени 1932 р. під час хлібозаготівельної кампанії організував роздачу зібраного врожаю працівникам радгоспу в якості на-

туральної оплати. Надавав допомогу сім'ям овочами та іншими продуктами з радгоспівських запасів.

За свідченнями очевидців, за самовільну роздачу харчів Володимира Косака на початку 1933 р. звільнили з посади директора радгоспу та виключили з партії.

Свідчення Степанишиної Євгенії Аркадіївни,
Глеги Бориса Івановича, Папуги Віри Валентинівни,
Мировської Ніни Михайлівни, Халаменди Ганни Тимофіївни,
Попович Аделії Іванівни та ін.

Косарев Іван Харитонович,

с. Катеринівка Великолепетиського району
Херсонської області.

Іван Харитонович працював головою колгоспу «Молот». Організував харчування селян. За його вказівкою в колгоспі забивали худих і слабких коней та роздавали м'ясо. Голова колгоспу особисто розвозив продукти по садибах односельців.

Свідчення Гулякіної Віри Петрівни // Підтримка ціною в життя / Груба М. Велика Лепетиха, 2009. С. 19—20.

Костюк

(сім'я, імена і по батькові невідомі),

м. Лебедин Сумської області.

У роки Голодомору допомагали вижити сім'ї Кравчинської Катерини Іванівни, ділилися з сусідами їжею.

Свідчення Кравчинської Катерини Іванівни

Кривіс Яків Степанович,

с. Ходорків Попільнянського району
Житомирської області.

У 1930-х рр. — директор середньої школи та сільськогосподарського технікуму. Організував у школі підсобне господарство та зумів під час Голодомору зберегти значну кількість врожаю. Завдяки цьому у школі діяла їдальня. Для учнів варили з борошна так звану «затірку», що дозволило їм вижити.

Свідчення Яроша Бориса Ілліча // Український голокост 1932—1933. Свідчення тих, хто вижив. Київ, 2008. Т. 6 / упоряд. Ю. Мицик. С. 103.

Кузьмін Т. І.,

м. Запоріжжя.

У 1932 р. Запорізький міськком КП(б)У направив Г. І. Кузьміна для «зміцнення роботи» у колгосп ім. Чубаря Лукашівської сільради.

Керуючи колгоспом, Кузьмін із початку обмолоту почав роздавати колгоспникам зерно. Незважаючи на невиконання плану хлібозаготівель,

селяни отримали понад 40 центнерів пшениці. За ці дії на початку 1933 р. Запорізький міськком КП(б)У виключив Г. І. Кузьміна з партії.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору
1932 — 1933 років в Україні. Запорізька область.
Запоріжжя, 2008. С. 721.

Куцш Григорій Миколайович,

1894 р. н., с. Куцо-Ганебне (сучасне с. Лебедівка)
Сахновщинського району Харківської області.

У роки Голодомору працював головою колгоспу. Організував таємний забій колгоспних коней, м'ясо яких роздали селянам. Також сім'ям із малими дітьми виділяли молоко та інші продукти. Дозволяв колгоспникам, які працювали, брати з току зерно для приготування їжі.

Свідчення Петренко Ганни Григорівни

Кулько Мотрона 7орківна,

с. Володимирівка Городнянського району
Чернігівської області.

У часи лихоліття допомагала вижити сусідській сім'ї, ділилася з ними молоком та картоплею.

Свідчення Курико (Кулько)
Олександри Павлівни

Кучеренко Миколай Васильович,
1889 р. н., с. Мар'янівка Макарієвського району Київської області.

У 1930-х роках був головою місцевого колгоспу, організував громадські обіди: варили юшку з чечевиці й квасолі. На них сходилося все село. У Мар'янівці ніхто не помер з голоду.

Інформацію надав Кучеренко М. у 2018 р.

Куц Степан,

с. Андріївка Бердянського району Запорізької області.

Врятував від голодної смерті Єфросинію Резвін та її молодшу сестру. Після голодної смерті рід-

них дівчата залишилися сиротами. Степан Куш забрав їх до себе та ділився з ними продуктами. Виснажений організм чоловіка не витримав хвороби, і він помер від запалення легенів. Однак, дякуючи його турботі, сестри змогли вижити.

Свідчення Резвін Єфросинії Степанівни

Куцкій Яків,

с. Шпиків Шаргородського (нині — Тульчинського) району Вінницької області.

Входив до правління місцевого колгоспу. Влітку 1933 р., коли досягав новий врожай, правління колгоспу прийняло рішення змолоти 130 пудів зерна, щоб підтримати голодних селян. За такі дії членів правління та ревізійної комісії колгоспу звинуватили у розкраданні колгоспного хліба та репресували. Якова Куцкія засудили до 10 років ув'язнення.

Свідчення Дорофея Пікула // Нагребецький А. Н.

Трагедія мого краю. Етапи «великого» шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор. Вінниця, 2008. С. 407—408.

Лисак Тихон,

с. Демківці Чемеровецького району Хмельницької області.

Під час Голодомору врятував від смерті Пацьорка Івана, його дружину Наталку та трьох їхніх дітей, що вже лежали опухлі з голоду. Власна сім'я Тихона, у якій було четверо дітей, також голодувала. Лисак, вимінявши на останні пожитки гречаної підкруп'янки, готував із неї затірку і щодня носив її опухлим сусідам. Завдяки цій допомозі вони врятувалися.

Свідчення Гортинської Броніслави Іванівни

Ляна Поліна Федорівна,

селище Велика Лепетиха Великолепетиського району Херсонської області.

У 1932—1933 рр. працювала вчителькою у місцевій школі. Разом зі своєю колегою Дариною

Сергіївною (прізвище невідоме) врятувала від голодної смерті сім'ю Онисима Грека, у якій виховувалось троє дітей. Дізнавшись, що сім'я потерпає від голоду, вчительки приносили їм крупи. Завдяки цьому, мати та двоє дітей врятувалися від голодної смерті.

Свідчення Грек Марії Онисимівни // Марченко М. Голодомор 1932—1933 рр. в Україні на Великолепетичині. Т. 3 : На межі існування. Велика Лепетиха, 2009. С. 75—76.

Макуха Протас,

с. Новопетрівка Білозерського району
Запорізької області.

Під час Голодомору, незважаючи на скрутне становище власної родини, допомагав продуктами тим, хто голодував.

Свідчення Войтенко Євдокії Юхимівни

Малиш (ім'я, по батькові невідомі),

с. Костянтинівка Арбузинського району
Миколаївської області.

Працював комірником колгоспу «Жовтнева революція». Влітку 1933 р. для порятунку селян від голоду, спільно з головою колгоспу Богородицьким та заступником голови Мар'яновим (імена і по батькові невідомі), організували покіс та роздачу зерна колгоспникам. За вчинені дії разом з іншими членами управи був виключений із кандидатів до партії та відданий до суду. (Див. також довідку про Богородицького.)

Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років на Миколаївщині. Миколаїв, 2003. С. 87—88.

Маловітко Андрій Іванович,

с. Грунь Охтирського району Сумської області.

У 1932 р. працював головою колгоспу «Більшовик». Відмовився віддавати останні запаси зерна в рахунок хлібозаготівель, заявивши: «Я хліб не здам. Я не допущу, щоб мої колгоспники мерли з голоду». За такі дії його виключили з партії. За спогадами, самостійно здав партквиток. Незважа-

ючи на те, що село було записано на «чорну дошку», мужність голови колгоспу дозволила його мешканцям вижити.

Свідчення Застрія Юрія Юхимовича

Мартиновський Василь,
с. Софіївка Первомайського району
Миколаївської області.

У роки Голодомору був головою сільської ради. Очевидці свідчать, що Василь Мартиновський крав на полі посіяне жито, потім перемелював на борошно та роздавав селянам. Коли на полі зібрали весь урожай, Василь упав навколішки перед головою колгоспу і благав, щоб йому дали трішки зерна, яке він розділить між людьми.

Свідчення Бондаренко Валентини Данилівни

Мар'янов (ім'я, по батькові невідомі),
с. Констянтинівка Арбузинського району
Миколаївської області.

Мар'янов перебував на посаді заступника голови колгоспу «Жовтнева революція». Улітку 1933 р. для порятунку селян від голоду, спільно з головою колгоспу Богородицьким та комірником Малишем (імена і по батькові невідомі), організували покіс та роздачу зерна колгоспникам. За вчинені дії разом з іншими членами управи був виключений із кандидатів до партії та відданий до суду. (Див. також довідку про Богородицького.)

Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років
на Миколаївщині. Миколаїв, 2003. С. 87—88.

Мартинович Олександр Федорович,
1894 р. н., м. Знам'янка Одеської
(нині — Кіровоградської) області.

У 1932 р. — заступник голови райвиконкому, уповноважений з виконання плану державної хлібозаготівлі по с. Макариха. Намагався порятункувати селян від голодної смерті. Завдяки йому «перевитрати» по натуровансах і громадському

харчуванню становили близько 500 центнерів зерна. Відрахував фонди для посиленого харчування колгоспників. Конфліктував з правлінням місцевої артілі «Правда», критикуючи його «більшовицькі» темпи хлібоздачі. Говорив про нереальність виконання планів хлібоздачі.

Заарештований у м. Знам'янці 31 грудня 1932 р. Обвинувачений у зриві хлібозаготівлі. Через діагностовану лікарями хворобу серця, Постановою Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР від 13.04.1933 р. справу було закрито, Олександра Мартиновича звільнено з-під арешту.

Імена, повернуті із забуття. За матеріалами судових справ репресованих селян 1929—1950-х років, що зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області. Кіровоград, 2008. С. 88.

Михайлюк Павло, Михайлюк Параска,

с.Тростинка Васильківського району Київської області.

Врятували від голодної смерті дев'ятирічного Івана Луценка.

Родину Михайлюків напередодні Голодомору розкуркулили, позбавили хати. Павла Михайлюка арештували й депортували. Прихисток Парасці та трьом її малолітнім дітям спочатку давали родичі. Під час Голодомору сусідська сім'я Луценків померла з голоду, живим залишився лише опухлий дев'ятирічний Іван, Параска наважилась перебратись у хату Луценків і опікувалася опухлим Іваном. Павло Михайлюк утік з-під варті та нелегально влаштувався на роботу в Києві. Таємно пробирався до сім'ї й приносив продукти. Завдяки цьому його сім'я та Іван Луценко вижили.

*Інформацію надала Людмила Юрченко,
листопад 2012 р.*

Морозовський Микита,

с. Борсуки Балтського району Одеської області.

Сільський священик. Під час Голодомору все, що давали на церкву, роздавав людям, які голодували. У 1933 р. Микита Морозовський, його дружина та дочка померли з голоду.

Свідчення Літовської Леоніди Фомівни

Назаров Степан Федорович,

1893 р. н., селище Корюківка Чернігівської області.

У 1931—1936 рр. очолював лісництво. У 1933 р. врятував від голодної смерті сім'ю Ковтунів — Федора Никифоровича і Феодосію Андріївну та їхніх дітей: Івана (1923 р. н.), Василя (1926 р. н.), Павла (1928 р. н.), Ольгу (1932 р. н.) з села Велике Будище Полтавської області. Сім'я Ковтунів втекла з охопленої голодом Полтавщини на Чернігівщину. Степан Федорович надав Ковтуну роботу у лісництві, посприяв у виділенні житла, допомагав продуктами. Сім'я Ковтунів змогла вижити, а всі їхні родичі, які залишилися на Полтавщині, померли.

*Свідчення Корнієвської (Назарової)
Діни Степанівни*

Непомнящий Самійло Еммануїлович,

с. Будилка Лебединського району
Сумської області.

У роки Голодомору працював директором спиртозаводу. Завдяки діяльності Самійла Еммануїловича село не дуже потерпіло від голоду. Керівник підприємства надавав допомогу продуктами з заводу тим, хто потребував. Траплялося, що списували картоплю як відходи, вивозили возами за село для того, щоб люди могли її забрати.

Свідчення Стегній (Хелемелі) Віри Макарівни, Ануфрієвої Анни Олексіївни // Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців. Збірник матеріалів / упорядкув., передм., приміт. С. В. П'ятченко. Кн. 1. Суми, 2008. С. 69—71.

Нікулін Степан Сафонович,

м. Сімферополь, АР Крим.

Степан Сафонович врятував хлопця з Полтави, якого звали Андрій. Нікулін дав йому картки на хліб, привів додому, разом із дружиною помили його та дали одяг. Пізніше Андрій працював зі Степаном Нікуліним, поки не пішов до армії.

Свідчення Ломаєвої Лідії Степанівни

Оладко Петро Іванович,

с. Мінини (зараз – у складі с. Ставки)

Радомисльського району Житомирської області.

Був головою артілі. Організував харчування працівників артілі, дав розпорядження різати спеціально не облікованих тварин, з них варили суп для ослаблених людей. До супу давали хліб, який випікали з борошна з різними домішками. Двічі на день працівники артілі мали харчування. Частину їжі вони забирали додому для годування родин. Під час Голодомору в цьому селі з голоду померла тільки одна жінка.

Махорін Г. Л. Герої-рятувальники — люди високого гуманізму. Житомир, 2016. С. 6—7.

Олексієнко Григорій Омелянович,

Бл. 1900 р. н., с. Гаївка (Чубарівка)

Маловисківського району Кіровоградської області.

Омелян Григорович працював директором школи. Організував харчування школярів, завдяки чому багато дітей, у тому числі й автор свідчення — Чорна Олена Трохимівна, вижили. За самовільну організацію харчування дітей у 1933 р. Олексієнка та його дружину арештували. Подальша їхня доля невідома.

Свідчення Чорної Олени Трохимівни

Олексієнко Клавдія Олексіївна,

Бл. 1905 р. н., с. Гаївка (Чубарівка)

Маловисківського району Кіровоградської області.

Працювала вчителькою місцевої школи. Допомогала чоловіку, директору школи Олексієнку Григорію Омеляновичу, організувати харчування учнів, за що у 1933 р. була арештована. Подальша доля невідома.

Свідчення Чорної Олени Трохимівни

Орлівська Ганна Якимівна,

с. Павлівка Жашківського району Черкаської області.

Ганна Якимівна працювала вчителем, врятувала від голодної смерті Івана Гембара (1924 р. н.). У сім'ї Івана з голоду померло троє його братів, а він сам був опухлий. Учителька на прохання його матері влаштувала учня в інтернат для сиріт в с. Антонівка. Це врятувало Івана від голодної смерті. Дітей, у яких були живі батьки, в інтернат не приймали.

Іван Олексійович Гембар // Історія Голодомору на Жашківщині. Черкаси, 2008. С. 28.

Осадчук Іван Сидорович,

1901 р. н., с. Нова Чорторія Любарського району

Житомирської області.

У роки Голодомору працював головою колгоспу. У 1930 р. організував і очолив новочорторий-

ський колгосп «Червоний фронтвик». Коли у навколишніх селах лютувала голодна смерть, у Новій Чорторії від голоду люди не вмирали. Завдяки зусиллям голови колгоспу селяни отримували їжу. Іван Сидорович просив усіх, щоб виходили хоч на якусь роботу в колгоспі, а за це вже «законно» отримували тарілку

харчу. Колгоспна їдальня годувала всіх, на дітей давали пайок додому. Харчування вдалося налагодити завдяки зв'язкам голови колгоспу з військовою частиною, яка стояла у Мирополі. Крім того, Осадчук намагався зберегти хліб, приховавши його від контролюючих органів.

Повідомлення О. Л. Жук, Т. І. Остап'юк

Очерідник Наталія,

Бл. 1920 р. н., селище Велика Лепетиха

Великолепетиського району Херсонської області.

Наталія Очерідник врятувала від голодної смерті покинуту дитину. Після смерті батьків з голоду 12-річна Наталка разом із старенькою бабусею вирішили у пошуках порятунку виїхати із села. На залізничній станції Нижні Сірогози їм підкинули немовля-дівчинку. Бабуся запропонувала віддати дитину міліціонерам, але Наталка наполягла залишити дитину в себе. Доля закинула Наталку із бабусею та немовлям у Казахстан, де бабуся померла. Наталка залишилася із маленькою дитиною на руках. Їй довелося дуже важко працювати, щоб вижити та врятувати маленьку Тетянку. Пізніше Наталка з дитиною повернулася в Україну.

Марченко М. Голодомор 1932—1933 рр. в Україні на Великолепетичині. Т. 3 : На межі існування.

Велика Лепетиха, 2009. С. 76.

Пальчик Степан Степанович,

с. Лемеші Козелецького району
Чернігівської області.

Під час Голодомору врятував від смерті Федоса Ханенка та сім'ю його сестри з чотирма дітьми, бо потай передавав їм зерно.

Свідчення Пальчик (Скотар) Клавдії Степанівни // Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців (Свідчення про голод 1932—1933 рр. на Чернігівщині). Чернівці, 2003. С. 24.

Панаж Василь,

Бл. 1885 р. н., с. Гюнівка Великобілозерського району
Запорізької області.

У роки Голодомору працював бригадиром колгоспу. Допоміг вижити сім'ї Пелюшенків. Василь Панаж отримував посилки з продуктами з Далекого Сходу від свого сина Данила, офіцера Червоної армії, та годував продуктами дітей Пелюшенків.

Свідчення Пелюшенка Миколи Фановича

Пануша Гюраня,

с. Плоске Балтського району Одеської області.

У 1933 р. разом із Мотрею Пиндюр врятувала від голодної смерті сусідського хлопчика, який після смерті з голоду батьків залишився сиротою.

Дівчата щодня таємно приносили сироті частину свого мізерного пайка, який отримували за роботу в колгоспі, та годували його. А після відкриття дитячих ясел, влаштували його туди. Завдяки їхній турботі хлопець залишився живий.

Свідчення Колісник Ганни Никанорівни

Парфимо Микола ґОхимович,

с. Шумили Лебединського району Сумської області.

У роки Голодомору працював комірником колгоспу «Нове життя». Разом з керівництвом колгоспу взяв участь у порятунку селян від голодної смерті. Видав колгоспникам по 1 кілограмові борошна на кожного члена сім'ї. Через декілька

годин працівники НКВС заарештували всіх причетних до видачі хліба, без суду і слідства відправили їх у концентраційні табори Мурманська і Сахаліну.

Життя Лебединщини. 2002. 27 липня.

Патлатий Герасим,

с. Соломна Сатанівського району
Хмельницької області.

Герасим Патлатий разом із Паланкою Пипою врятували від голодної смерті сім'ю Надії Ананіївни Рак. Працюючи на колгоспній свинофермі, вони щодня частину кормів, які отримували для свиней, віддавали родині Надії Ананіївни. Завдяки цій допомозі Надія та її рідні змогли вижити.

Свідчення Рак Надії Ананіївни

Нахота Савка,

с. Новопетрівка Білозерського району
Запорізької області.

Під час Голодомору, незважаючи на скрутне становище власної родини, допомагав продуктами тим, хто голодував.

Свідчення Войтенко Євдокії Юхимівни

Мелух (Меліхов)

Тимофій Іванович,

м. Ічня Ічнянського району
Чернігівської області.

У 1932—1933 рр. був головою Ічнянського колгоспу «1 Травня». За свідченням очевидців, у 1932 р. колгосп виконав 4 поставки хлібоздачі й залишив зерно у насінневому фонді. Голова колгоспу завбачливо роздав колгосп-

никам зерно на трудовні, що врятувало їх від голоду. Відмовився вивозити посівний матеріал із колгоспу, та приховав його. Після виявлення зер-

на Тимофія Івановича звільнили з посади, та проводили судове слідство.

Свідчення Коваленка Аскольда Івановича, Охріменка Феодосія Івановича. Свідчення Охріменка Феодосія Івановича // Український голокост 1932—1933. Свідчення тих, хто вижив. Київ, 2008. С. 305.

Петричук Петро Петрович,
с.мт Базалія Теофіпольського району
Хмельницької області.

На початку 1930-х років — працівник пошти. У роки Голодомору допоміг вижити Ганні, Ліді, Марії та Василю Писарукам, дітям розкуркуленого односельця. Їхнього батька — Писарука Омеляна Марковича — засудили до трьохрічного ув'язнення, а четверо дітей залишились жити у бабусиному хліві.

Петро Петрович допомагав дітям, що залишились без батьківської опіки, крупами, картоплею та іншими продуктами, завдяки чому діти не померли з голоду.

Свідчення Писарук Ганни Омелянівни

Піддубний Іван,
с. Поділ Срібнянського району
Чернігівської області.

У 1933 р. працював бригадиром у місцевому колгоспі. Допоміг вижити Павлу Погрібному, котрий вже опух з голоду. Іван Піддубний забрав Павла до себе додому та допоміг прохарчуватися у ці скрушні роки.

Свідчення Погрібного Павла Васильовича

Пипа Паланка,
с. Соломна Сатанівського району
Хмельницької області.

Паланка Пипа разом із Герасимом Патлатим врятували від голодної смерті сім'ю Надії Ананіївни Рак. (Див. довідку про Патлатого Герасима.)

Свідчення Рак Надії Ананіївни

Микдюр Мотря,

с. Плоске Балтського району Одеської області.

У 1933 р. разом із Франею Папушею врятувала від голодної смерті сусідського хлопчика, який після смерті з голоду батьків залишився сиротою. (Див. довідку про Папушу Франю.)

Свідчення Колісник Ганни Никанорівни

Попович Микхін Павлович,

с. Аркалаєвка (Калинівка)

Березнегуватського району

Миколаївської області.

У 1932—1933 рр. перебував на посаді голови колгоспу ім. Калініна. Забезпечив колгоспників та їхні сім'ї харчовими пайками, для чого, незважаючи на заборону та загрозу арешту, використав частину посівного матеріалу.

Свідчення Попович Надії Данилівни // Шнабель-Тихомирова О. Я. Трагедія голоду на Великомихайлівщині. Спогади. Одеса, 1998. С. 28.

Прикь Варфоломій Греоктисович,

1900 р. н., с. Орлянське Василівського району
Запорізької області.

У 1932 р. був головою артiлі ім. Молотова Орлянської сільради. «Щоб допомогти селянам, продав їм за символічною ціною “20 копійок за пуд 260 центнерів хліба”»... Також проводив «незаконні», з погляду влади, видачі зерна колгоспникам у рахунок натуральних авансів. За ці дії в грудні 1932 р. виключений з партії.

Лист секретаря Василівського районного комітету КП(б)У до начальника Дніпропетровського обласного відділу ДПУ зі списками політично шкідливих осіб, позбавлених членства в партії та намічених до виселення з району // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. Запорізька область. Запоріжжя, 2008. С. 683.

Резнік Терентій Іванович,

с. Кирилівка Якимівського району
Запорізької області.

У 1932 р. — бригадир артiлі «Сини моря». Організував роздачу виловленої риби членам артiлі. У січні 1933-го, за інформацією Якимівського райпарткому, «займався роздачою риби в морі рибакам». За спогадами сина, бригадир тієї зими, обійшовши село, зібрав усіх, хто мав сили, і вивів у море, де, прорубаючи ополонки, «зарубали сітки». Значну частину вилову розділили між рибакami. Вчинок Терентія Резніка райпартком розцінив як «розкрадання колгоспного майна». Щоб уникнути арешту, бригадир змушений був таємно покинути село і переховуватись.

Голодомор 1932 — 1933 років на Якимівщині крізь призму документів, фактів, спогадів. Якимівка, 2008. С. 131.

Рубаха Софія Василівна,

с. Великий Зліїв Ріпкинського району
Чернігівської області.

У роки Голодомору Софія Василівна врятувала життя сусідки Палажки (Палагеї), дружини пасічника Мартина. Чоловік та діти Палагеї, шестирічна Уляна і чотирирічна Варвара, померли з голоду. Виснажена жінка із опухлими ногами прийшла до сусідів з проханням щось поїсти. Софія Василівна Рубаха тримала корову, а також пекла для своїх рідних «коржики» з сухого листя липи, варила «зелений борщ» з лободи, щавлю, зірочнику (мокриці). Вона почала давати Палажці по мисці цього борщу і горнятку молока щодня. Палагею вдалося врятувати від голодної смерті, вона прожила до 93 років.

Свідчення Семенюк (Рубахи)
Зінаїди Григорівни

Руденко Кузьма,

с. Бахмач Чернігівської області.

Під час Голодомору допоміг вижити сім'ї своєї сусідки Євдокії, яка сама виховувала трьох дітей.

Кузьма Руденко віддав із своїх запасів мішок ячменю для порятунку дітей-сиріт.

Свідчення Ковтуна Івана Опанасовича

Рудь Митрофан Никифорович,

с. Запоріжжя та с. Демидівка,

Великоленетиського району Херсонської області.

Перебував на посаді голови колгоспу «Комунар». Завдяки його самовідданій праці в 1932—1933 рр. селяни уникли масової смертності. Голо-

ва колгоспу забезпечив для всіх мешканців села громадське харчування. У 1933 р. він також організував дитячі ясла, де дітей годували.

Свідчення Миць Марії Мефодіївни // Підтримка ціною в життя / Груба М. Велика Ленетиха, 2009. С. 21—22.

Рябенко (ім'я, по батькові невідомі),

*Острівська сільрада Великоленетиського району
Херсонської області.*

У 1932 р. працював головою колгоспу «Заповіт Ілліча». Незважаючи на пряму заборону

уповноваженого райкому КП(б)У, роздав 8 центнерів муки колгоспникам у рахунок натуральних авансів.

Херсонщина. Голодомор. 1932 — 1933. Збірник документів / Державний архів Херсонської області. Херсон, 2008. С. 89.

Рязанов Омельян Андрійович,

1901 р. н., с. Рубанівка Великолепетиського району Херсонської області.

У 1932 р. — секретар місцевого партосередку. У документах архівно-слідчої справи вказано, що його заарештували 3 січня 1933 р. та звинуватили у саботажі хлібозаготівель. У вирощі зазначено, що Рязанов О. А., працюючи завідувачем парового млина, розпорядився швидко змолотити та роздати колгоспникам зерно, таким чином уникнути хлібозаготівлі. Засуджений на 3 роки концтаборів.

ДАХО. Ф.Р-4033. Оп. 7. Спр. 695. Арк. 8, 12.

Сабецька Надія,

с. Мар'янівка (Вишневе) Софіївського району Дніпропетровської області.

У роки Голодомору працювала комірником колгоспу. Допомогала голодним дітям, що приходили у пошуках їжі до колгоспної комори. За спогадами, Надія Сабецька неодноразово виносила з комори крути макухи, розбивала на шматки й роздавала дітям.

Свідчення Мурлян Марії Павлівни

Сепета Павло Дмитрович,

1894 р. н., с. Велика Лука Липоводолинського району Сумської області.

Восени 1932 р. очолив колгосп ім. Петровського Подільківської сільської ради (с. Велика Лука) і роздав селянам додатково 1200 пудів хліба. За вчинені дії постановою виїзної президії Липоводолинської районної контрольної комісії КП(б)У Павла Дмитровича Сепету 14 листопада 1932 р.

виключили з партії та ухвалили «за припущений злочин справу передати судово-слідчим органам для притягнення до відповідальності за законом про охорону громадської власності».

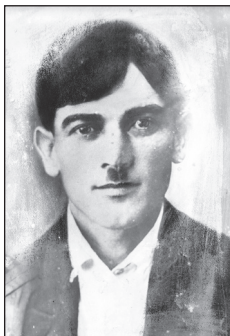
ДАСО. Ф.П-24. Оп.1. Спр. 89. Арк. 9.

Сидоренко Михайло,

с. Оситна Новомиргородського району
Кіровоградської області.

Під час Голодомору допомагав односельцям продуктами харчування.

Свідчення Дранко Надії Сидорівни

Смутаєк Ксенофонт Григорович,
1901 р. н., с. Мала Кужелівка Дунаєцького району Хмельницької області.

Голова колгоспу. У 1932 р. майже весь зібраний урожай з колгоспу забрали в рахунок хлібозаготівлі. Після цього Ксенофонт Григорович зібрав правління колгоспу та вніс питання про боротьбу з голодом. Члени

правління одноголосно проголосували за пропозицію голови: роздати людям зерно (так званий «мірчук»), що залишилося у млині після помолу та мало вивозитися на станцію Дунаївці згідно з планом хлібозаготівель. Цей вчинок врятував село (більше тисячі жителів) від голодної смерті. За видачу мірчука Смутаєк засудили до позбавлення волі терміном на 5 років.

Свідчення А. В. Чорної, А. І. Пелішенко, К. П. Білан

Соловей Нилли Артемович,

с. Тагран Володарського району Київської області.

Перебував на посаді голови колгоспу. Наприкінці лютого 1933 р. організував громадське харчування у селі. (Див. довідку про Бабенка Андрія.)

Свідчення Овдіюк (Шевчук) Олександри Іванівни

Сологуб Михайло Тригорович,

м. Біла Церква Київської області.

У роки Голодомору працював головним лікарем і хірургом місцевої лікарні. Рятував голодних, госпіталізуючи та утримуючи їх у лікарні, попри вказівки контролюючих органів виписувати таких осіб.

Інформацію надіслала Наталя Бобок,
грудень 2012 р.

Спаровий Олексій Фадійович,

1905 р. н., с. Ульянівка Бобринецького району
Кіровоградської області.

У 1927—1932 рр. працював головою артіль «Прапор». Восени 1932 р. Олексій Спаровий отримав розпорядження підготувати зерно до вивезення у районний центр. Голова артілі зрозумів, що вивезуть усе, навіть насіннєвий фонд.

Олексій Фадійович зібрав сільську громаду та запропонував селянам не віддавати, а сховати хліб. Увесь вечір люди ховали зерно по дворах, а вночі приїхали підводи заготівельників. Побачивши пусті комори, голову артілі заарештували. Та Спаровому вдалося втекти. Пізніше він зумів влаштуватись у сусідній області їздовим у лісництві та таємно вивезти із села свою родину. Завдяки мужності голови артілі мешканці Ульянівки вижили під час Голодомору.

За матеріалами, зібраними Я. Луговською

Стельмашенко

Євдокія Максимівна,

с. Яроповичі Андрушівського району
Житомирської області.

Під час Голодомору врятувала від голодної смерті дівчинку, Марію Іванівну Нагребецьку, та її рідного братика. Їхні батьки померли з голоду. Євдокія Максимівна, власна родина якої складалася з трьох осіб, мала корову, а на горищі зберігала квасолу. Підгодовувала сиріт таємно

від чоловіка, траплялося, що їжу їм приносила її донька Ліда.

Махорін Г. Л. Герої-рятівники — люди високого гуманізму. Житомир, 2016. С. 4.

Стефаниук Клим,

с. Пиріжна Кодимського району Одеської області.

У голодоморні роки допомагав багатодітній сусідській родині, яку розкуркулили. Ділився їжею, давав картоплю. Завдяки цьому змогла вижити Марія Петрик (1921 р. н.).

Петрик Марія Іванівна // Голодомори в Україні: Одеська область (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947). Дослідження, спогади, документи. Одеса, 2007. С. 105.

Снівак Феодора Павлівна,

с. Драбинівка Новосанжарського району
Полтавської області.

У роки Голодомору допомогла вижити Фастівцям Вірі та Миколі, які залишились без батька. Феодора Павлівна часто ділилася з дітьми своїми продуктами, давала хліб, макуху.

Свідчення Фастівець Віри Єгорівни

Сугак Максим,

с. Бендзарі Балтського району Одеської області.

Допоміг вижити сім'ї Сарафанюка Івана Дем'яновича. Ділився продуктами, які отримував у колгоспі — крупами, житнім хлібом.

Свідчення Сарафанюка Якова Івановича

Супрунець Дмитро Терентійович,

1893 р. н., с. Новоспасівка (нині — с. Осипенко)
Бердянського району Запорізької області.

У 1932 р. працював на посаді крупчатника новоспасівського млина.

Разом із робітниками новоспасівського млина Іваном Кальченком, Іваном Козловим, а також Григорієм Корсунем організували безоплатну роздачу муки селянам, які голодували. У вересні цього ж року був арештований, а 2 листопада за-

суджений до розстрілу. Розстріляний у ніч з 28 на 29 листопада 1932 р. у м. Бердянську. Реабілітований 21 серпня 1989 р.

З кримінальної справи на працівників млина села Новоспасівка (нині с. Осипенко) Бердянського р-ну Запорізької області Корсуна Г. Ф., Супрунця Д. Т., Кальченка І. П. та Козлова І. С., звинувачених у незаконній видачі селянам борошна з державної частки помелу (мірчука) у серпні — вересні 1932 року // Альманах «Спокута». Запоріжжя, 2008. № 8—9 : Голодомори на Запоріжжі 1921—1923 рр., 1932—1933 рр., 1946—1947 рр. Статті, документи, спогади.

Тафрова Феодора Іванівна,

с. Петрівка Приморського району Запорізької області.

Під час Голодомору допомогла вижити Надії Янчевій та її матері, Володимиру Христову, його сестрі та багатьом іншим дітям у селі. Феодора Іванівна, «тітка Феодора», підгодовувала дітей, роздаючи їм зароблені у колгоспі продукти. Сім'ям сусідів (Христових), що опухли з голоду, Феодора Тафрова щодня приносила їжу.

Взимку 1933 р. виснажений через недоїдання організм Феодори Іванівни не зумів побороти запалення легенів, і вона померла.

*Свідчення Янчевої Надії Кирилівни,
Христова Володимира Гнатовича,
Здравчевої Віри Петрівни*

Терлецький Яків Степанович,

*1909 р. н., с. Тернове Добровеличківського району
Кіровоградської області.*

Яків Степанович працював головою колгоспу «Червоний лан». Для порятунку колгоспників та їхніх сімей організував громадське харчування. У колгоспній їдальні дозволялося харчуватися лише колгоспникам, які могли працювати, іншим Яків Степанович розпорядився виділяти по півлітра молока, яке приносили додому.

Зусиллями голови колгоспу в селі організували притулок для дітей, батьки яких померли з голоду. У цьому притулку, що проіснував до 1937 р., знайшли порятунок понад 30 дітей.

Свідчення Осадчої Віри Павлівни

Тиханський Івлій,

с. Велике Плоске Великомихайлівського району
Одеської області.

Івлій Тиханський був членом буксирної бригади в роки Голодомору. Використовував свої можливості для порятунку односельців. Під час обшуків, у яких змушений був брати участь, не виказував селянські запаси. Своїми мужніми діями (адже при виявленні такого «саботажу» міг бути арештований) врятував не одну сім'ю, зокрема родину священика Петра Івановича Зав'язкіна, у якій зростало восьмеро дітей. Під час обшуку господарства священика, Тиханський, дізнавшись, що у клуні зберігаються кілька мішків із зерном кукурудзи, не дозволив іншим членам бригади провести там обшук і відвів бригаду з подвір'я.

Свідчення Зав'язкіна Федора Івановича

Мигина Павло Григорович,

1891 р. н., м. Харків.

Український поет, родом із с. Піски на Чернігівщині, 1933-го у м. Каневі врятував від смерті Мотрю Хтодось (Хтодосиху) та її дитину. У цей час Павло Григорович відвідував музей Т. Шевченка, де й познайомився з сім'єю Андрія і Марії Хтодосів. Марія на той час була вагітна, але настільки виснажена голодом, що почала втрачати зір. Вражений її «страдницьким виглядом», поет віддав подружжю гроші, які мав при собі. Надалі продовжував підтримувати родину. Завдяки цій допомозі Марія та її діти вижили.

Свідчення Мазуркевич Ганни Степанівни // Святина і Голодомор. Канів, 2003. С. 35—36.

Мищенко Єгор Кирилович,

1895 р. н., с. Уздиця Глухівського району
Сумської області.

У роки Голодомору працював головою колгоспу «Піонер». Організував їдальню для колгоспників, де харчувалися не лише дорослі, але й

діти. Для порятунку мешканців села самовільно розпорядився перше намолочене зерно роздати людям. За цей вчинок був засуджений.

*Свідчення Тищенка Івана Єгоровича,
Сидоренко Марії Єфимівни,
Лузан Валентини Дмитрівни,
Пилипенко Марії Михайлівни та ін.*

Ткаченко Василь Дорофійович,
с. Оленівка Вітовського району
Миколаївської області.

Допоміг вижити сім'ї розкуркуленого сусіда Антона, де виховувалося шестеро дітей. У розкуркулених вилучили все продовольство. Василь Дорофійович, який зумів приховати під час обшуків частину своїх припасів, ділився із сусідами продуктами, годував їхніх дітей.

Свідчення Ткаченко Олени Антонівни

Ткачук Артем Родіонович,
смт Ружин Ружинського району
Житомирської області.

Був головою комуни «Новий світ», яку організували у 1922 р. реемігранти з Канади та США у селищі Ружин. За наказом Ткачука в роки Голодомору кожному мешканцю Ружина і присілка Баламутівка видавали квартиру молока. Жоден мешканець цих населених пунктів не помер з голоду.

*Махорін Г. А. Герої-рятівники — люди високого гуманізму.
Житомир, 2016. С. 6.*

Трофименко Євросинія,
м. Ізюм Харківської області.

Під час Голодомору врятувала життя шестирічної Наталії Чорнобай. Опухлу з голоду дівчинку разом із братами покинули на залізничній станції у місті Ізюм. Далі дитина потрапила до дитячого притулку, звідки її потай забрала до себе Є. Трофименко. Жінка виходила дівчинку, ділилася з нею останнім.

Свідчення Лісничої (Чорнобай) Наталії Іванівни

Троцан Петро,

селище Велика Лепетиха Великолепетиського району Херсонської області.

У роки Голодомору допоміг вижити родині Мільченко Параски Трохимівни. Петро Троцан, котрий працював на «салотопці», постійно приносив дітям Мільченків продукти.

Свідчення Мільченко Параски Трохимівни // Марченко М. Голодомор 1932 — 1933 рр. в Україні на Великолепетичині. Т. 3 : На межі існування. Велика Лепетиха, 2009. С. 77.

Ціткін Марас Пантелійович,

с. Білоусівка, Вознесенський район, Миколаївська область.

У роки Голодомору завідував лабораторією. Допомогавав виживати односельцям. Давав людям зерно, борошно.

Свідчення Григор'євої Ніни Тарасівни

Фредоренко Іван та Ольга,

с. Виноградівка Веселинівського району Миколаївської області

Подружжя допомогло вижити Ганжі Ганні Фотіївні та двом її сестрам, батьки яких померли.

Свідчення Ганжі Ганни Фотіївни

Фідлер (сім'я, імена і по батькові не відомі),

селище Розівка Запорізької області.

Родина Фідлер — німці — допомогла вижити сім'ї Лісовської Марії Павлівни, ділилася із сусідами їжею.

Свідчення Лісовської Марії Павлівни

Фрізь Степан Васильович,

Новоолександрівська сільська рада Хорлівського (нині — Каланчацького) району Херсонської області.

У 1932 р. працював головою колгоспу «Серп і молот». Протестував проти обсягів хлібопостачан-

ня. У грудні 1932 р., всупереч розпорядженням керівництва, зберігав у колгоспній коморі зерно для селян. Хорлівський райвідділ ДПУ звинуватив Степана Васильовича Філя у роздачі хліба колгоспникам.

Херсонщина. Голодомор. 1932 — 1933.

Збірник документів / Державний архів Херсонської області.

Херсон, 2008. С. 86.

Фліпчук Григорій,

*с. Юхимівці Волочиського району
Хмельницької області.*

У 1932 р. врятував життя сім'ї Михайла Ружицького, якого розкуркудили та арештували. Дружину та трьох малолітніх дітей, як сім'ю ворога народу, вигнали з хати. Григорій Фліпчук прийняв чужих людей до себе, ділився з ними останньою крихтою хліба.

Свідчення Ружицького Федора Михайловича

Харченко Петро Павлович,

*с. Олександрівка Пириятинського району
Полтавської області.*

У роки Голодомору — голова сільради. Разом із головою колгоспу Василем Клименком організував у селі громадське харчування, завдяки чому більшість односельців було врятовано від голодної смерті.

У 2008 році на честь В. Ю. Клименка та П. П. Харченка у селі відкрито меморіальну дошку. (Див. також довідку про В. Ю. Клименка.)

Свідчення Приймака Михайла Степановича

Цимбаліста Олена,

*с. Калуга (Михайлівка) Березнегуватського району
Миколаївської області.*

Олена Цимбаліста допомогла вижити рідним та сусідам. Вона ткала рядна. За роботу замовни-

ки розраховувалися продуктами, якими жінка ділилася з іншими.

Свідчення Погрібної Ганни Петрівни

Цирцальник Корній,

с. Алтинівка Кролевецького району
Сумської області.

Перебував на посаді голови колгоспу. Допоміг вижити сім'ї Скороход Тетяни Тихонівни, надавав її матері допомогу просом, ячменем тощо. Весною 1933 р. організував харчування колгоспників у полі. При цьому годували не лише тих, хто працював, але й тих, що лишалися вдома.

Свідчення Скороход Тетяни Тихонівни // Свідчення очевидців про голод 1930—40-х років на Сіверщині / Відділ культури і туризму Кролевецької районної державної адміністрації; Кролевецький районний краєзнавчий музей; упоряд. А. В. Карась. Глухів, 2008. С. 14.

Чумаченко Хома Якович,

с. Комарівка Олешнянської сільської ради
Охтирського району Сумської області.

У роки Голодомору — голова колгоспу. Завдяки його діяльності в Комарівці, на відміну від Олешні та інших сусідніх сіл, не було масової смертності з голоду. Хома Якович надавав допомогу продуктами сім'ям, що голодували. Для порятунку односельців організував забій колгоспних коней, їхнє м'ясо роздавалось людям. Організував громадське харчування, вживав заходів, щоб їжу отримували не лише працездатні, але й діти, хворі та опухлі з голоду.

Чумаченко організував притулок для осиротілих дітей із сусідніх сіл. У притулку було врятовано 30 дітей-сиріт.

Свідчення Крамаренко Ганни Степанівни

Шанован Дарія Максимівна,

с. Березівка Балтського району Одеської області.

Під час Голодомору, попри те, що у власній сім'ї було восьмеро дітей, допомогла вижити

сусідам — Горпині Сорокатій із малими внуками, Марині Диколі та іншим. Дарія Максимівна ділилась молоком від корови, яку утримувала.

Свідчення Литвинової (Шаповал) Софії Семенівни

Шаповал Трохим,

с. Нова Прага Олександрійського району
Кіровоградської області.

У 1933-му працював директором новопраського млина. Допомігав людям вижити — роздавав олію, борошно і макуху.

*Свідчення Бережного Федора // Пам'ять народу: геноцид
в Україні голодом 1932—1933 років. Свідчення.
Книга перша. Київ, 2009. С. 130, 134.*

Маргородський Пантелеймон Іванович,

с. Демківка Тростянецького району
Вінницької області.

Пантелеймон Іванович допоміг вижити сім'ї Івана Фабрики, який мав трьох дітей.

Свідчення Фабрики Василя Климовича

Шардт Адольф Станіславович,

селище Божедарівка Криничанського району
Дніпропетровської області.

У 1932 р. Адольф Станіславович Шардт працював директором школи. Разом зі своєю дружиною Єлизаветою Францівною та братом Іваном Станіславовичем організував харчування для всіх школярів (500 чоловік). У їдальні годували кукурудзяною кашею і цим рятували життя дітей.

Учителів арештували влітку 1932 р. і більше вони у село не повернулись.

*Свідчення Демченко
Олександри Марківни*

Шардт Єлизавета Францівна,

селище Божедарівка Криничанського району
Дніпропетровської області.

У 1932 році працювала вчителькою в місцевій школі. Разом із чоловіком А. С. Шардтом та його

братом І. С. Шардтом організували харчування для школярів, чим врятували їхні життя. (Див. довідку про А. С. Шардта.)

Свідчення Демченко
Олександри Марківни

Шардт Іван Станіславович,
селище Божедарівка Криничанського району
Дніпропетровської області.

У 1932 р. працював учителем місцевої школи. Разом із братом, директором школи А. С. Шардтом, та його дружиною Є. Ф. Шардт організували харчування для школярів, чим врятували їхні життя. (Див. довідку про А. С. Шардта.)

Свідчення Демченко
Олександри Марківни

Швець Хима,
с. Варюшине Веселинівського району
Миколаївської області.

Під час Голодомору Швець Хима, яка тримала корову, допомагала вижити багатодітній сім'ї циганів, які мешкали на тій же вулиці, що й вона. Хима приносила сусідам молоко. У сім'ї циганів було багато дітей і їм було дуже важко.

Свідчення Мартинової Раїси Андріївни

Швець Федір Марасович
із дружиною Палажкою,
с. Виноградівка Веселинівського району
Миколаївської області.

Сім'я Швеців допомогла вижити Ганжі Ганні Фотіївні та двом її сестрам, батьки яких померли. Приносили дітям молока, борошно та інші продукти.

Свідчення Ганжі Ганни Фотіївни

Шер Павло Володимирович,
м. Мелітополь Запорізької області.

На початку 1930-х років працював начальником механічного цеху артілі «Металооб'єднання» у

м. Мелітополі. У 1933 р. приймав на роботу виснажених голодом людей, незважаючи на наявність в обов'язковій медичній довідці діагнозу «безбілковий набряк». Такі робітники за кілька днів потрапляли до лікарень, але їхні сім'ї отримували хлібні картки на хліб, завдяки чому виживали.

Тимофеев В. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932—1933 років). Тернопіль, 1993. С. 32—33.

Милушин
(ім'я, по-батькові невідомі).

Якимівський район Запорізької області.

У січні 1933 р. був головою правління колгоспу «Україна». За інформацією райпарткому, «попав під вплив чужих елементів», узимку 1932—1933 рр. роздавав борошно колгоспникам.

Голодомор 1932—1933 років на Якимівщині крізь призму документів, фактів, спогадів. Якимівка, 2008. С. 131.

Шкурін Макар,

с. Шпиків Шаргородського (нині — Тульчинського) району Вінницької області.

У 1933 р. очолював ревізійну комісію місцевого колгоспу. Влітку 1933 р. разом з іншими членами правління колгоспу прийняв рішення змолоти та роздати селянам 130 пудів зерна — по 2—3 пуди борошна на сім'ю. За вчинені дії Макара Шкуріна засудили до розстрілу, який, після апеляції, замінили на 10 років ув'язнення.

Свідчення Дорофея Пікула // Нагребецький А. Н.

Трагедія мого краю. Етапи «великого» шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор. Вінниця, 2008. С. 407—408.

Мовкопляс
(ім'я, по-батькові невідомі).

с. Новомикільськ Міловського району Луганської області.

За свідченням Смішливої Л. О., був уповноваженим у селі. Для порятунку селян привозив із

млина сусіднього села борошно, з якого готували «затірку» для селян. За свою діяльність заарештований або відкликаний із села в 1933 р.

Свідчення Смішливої Лампії Олександрівни

Шрамко Григорій Іванович,

с. Капустяни Тростянецького району
Вінницької області.

У роки Голодомору Григорій Іванович працював директором місцевого цукрового заводу. Турботами Григорія Івановича у селі не було масової смертності з голоду. Зокрема, він організував на підприємстві харчування для робітників. При заводі був відгодівельний пункт, де тримали корів. Молоко переробляли на сметану, а залишки переробки («перегін») розподіляли між сім'ями робітників.

Свідчення Фабрики Василя Климовича

Штихно Йосиф Ігнатович,

1910 р. н., с. Наумівка Корюківського району
Чернігівської області.

Під час Голодомору був членом буксирної бригади. Проте, навіть виявивши у сільському дворі яму з зерном, Йосиф Штихно, ризикуючи бути викритим, не повідомляв про це бригаду. Завдяки його мужнім діям багато селян Червоної Буди, де проводилися пошуки продовольства, змогли врятувати свої останні запаси. Після голодних років Йосиф Штихно став для жителів Червоної Буди бажаним гостем, оскільки допоміг багатьом сім'ям вижити.

Свідчення Гончаренко Ольги Тимофіївни

Шумило Іван Якович,

с. Шумили Лебединського району
Сумської області.

У роки Голодомору — бухгалтер колгоспу «Нове життя». Разом з головою колгоспу Кузьмою Колотом прийняв рішення змолотити зерно і розда-

ти селянам по 1 кілограмові борошна на кожного члена сім'ї. Працівники НКВС арештували усіх причетних до видачі хліба. Без суду і слідства їх відправили у концентраційні табори Мурманська і Сахаліну, звідки Іван Якович Шумило не повернувся.

Життя Лебединщини. 2002. 27 липня.

Шумило Василь Іванович,

с. Шумили Лебединського району Сумської області.

У роки Голодомору — завгосп колгоспу «Нове життя». Разом з головою колгоспу Кузьмою Колотом і бухгалтером Іваном Шумилом прийняв рішення змолотити зерно і роздати селянам по 1 кілограмові борошна на кожного члена сім'ї. Працівники НКВС арештували усіх причетних до видачі хліба та заслали у концентраційні табори Мурманська і Сахаліну, звідки Василь Іванович Шумило не повернувся.

Життя Лебединщини. 2002. 27 липня.

Шустіцький Григорко Данилович,

с. Демківці Чемеровецького району

Хмельницької області.

Під час Голодомору допоміг вижити Мурин Ользі та її дітям — Лідії і Михайлу.

Свідчення Гортинської Бронислави Іванівни

Ягідка Микола Антонович,

с. Глеюватка Криворізького району

Дніпропетровської області.

Під час Голодомору був головою колгоспу імені Шевченка. Микола Антонович зумів вчасно приховати частину гречки. У колгоспі відкрили їдальні, де годували всіх мешканців села. Давали тарілку супу або борщу зі шматочком гречаного хліба. У колгоспі з голоду ніхто не помер.

Свідчення Бабі (Приймак) Ольги Денисівни //
Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932—1933 років.
Свідчення. Книга перша. Київ, 2009. С. 109—110.

Янчук Іларіон Іванович,

*с. Сабадаш Жашківського району
Черкаської області.*

Янчук Іларіон — вчитель, який у 1932 р. змушений був увійти до складу буксирної бригади. Але під час обшуків намагався не повідомляти керівників про виявлене ним збіжжя, тим самим рятуючи голодних людей. Зокрема, під час обшуку в хаті Кирила Бачінського не повідомив про заховане на печі жито та крупи. Сім'я, у якій зростало четверо дітей, завдяки цьому вчинку змогла вижити під час Голодомору.

*Історія Голодомору на Жашківщині.
Черкаси, 2008. С. 81, 88.*

Яроменко

(ім'я, по батькові невідомі),

*с. Капустяни Тростянецького району
Вінницької області.*

У роки Голодомору — директор місцевого радгоспу. Навесні 1933 р. розпорядився брати на роботу усіх, навіть малих дітей, для того, щоб їх годувати. Для тих, хто в пошуках порятунку прийшов до радгоспу з сусідніх сіл, у полі спорудили намети. Завдяки діям директорів радгоспу та цукрового заводу в селі Капустяни не було масової смертності.

Свідчення Фабрики Василя Климовича

Яцук Омелько Данилович,

*с. Лучка Липоводолинського району
Сумської області.*

У роки Голодомору працював головою колгоспу. Навесні 1933 р. організував інтернат для дітей, батьки яких померли з голоду або були засуджені як куркулі.

*Свідчення Худолія Миколи Григоровича,
Дацько Варвари Степанівни*

Частина 2

*«Якби не людська
доброта, ми б
потерпи»:
свідчення
очевидців*

*Свідчення Янжевої
Надії Кирилівни*

1926 р. н., с. Петрівка Приморського району
Запорізької області.

— Чи пам'ятаєте Ви про голод 1932—1933 років?

— Ох, дитино, дитино. У ті страшні роки я була мала, але 1933 рік пам'ятаю. Пам'ятаю голод... (жінка плаче). Пробач, дитино, що плачу. Голод — це те, що запам'яталося на все життя.

— Розкажіть, що пам'ятаєте про ті страшні часи.

— Пам'ятаю, як мама пекла нам «пітки» з якоїсь трави та трохи додавала муки. Вона пекла, а ми сидимо за столом та чекаємо. Ось «пітки» на столі. Боже, які ми були раді їм!

У 1933 році почався страшний голод на селі. Голодували ми. Та хіба тільки ми, усе село голодувало. Голод робив свою чорну справу. Померли бабуся, тато, брат Іван. Боже, Боже! (Надія Кирилівна плаче).

Я і сусідські діти (Домнікія, Ніна та Дмитро) шукали їжу. Де ми тільки її не шукали! Копалися у гнилих купах, збирали кісточки з черешні, абрикосів. А мама поки робила, то приносила трохи борошна, і ми з братом розмішували його з водою та їли. Голодні були, не чекали, коли мама зварить з нього щось.

Да, страшний голод був. У голові весь час тільки одна думка: щось знайти та з'їсти. З'їси щось, а через деякий час знов хочеться, наче нічого не їв.

— Чи допомагали люди один одному вижити під час голоду?

— У селі дружно жили, а от допомагати не всі могли. А ми вижили завдяки тітці Феодорі (Тафрова Феодора Іванівна, по-вуличному Вартакова).

Мама злягла, бо почала пухнути. Піднятися сама з ліжка не могла, лише по мотузці, зав'язаній на ліжко. А ми голодні, їсти дуже хочеться. Почали ходити до чужих людей, до родичів та просити хоч якоїсь їжі. А у людей у самих нічого нема. Родичі теж голодували. Ось одного разу йдемо з братиком та й плачемо. Обходимо вулицю Одинадцяту, ту, що за селом. Коли виходить із двору жінка та й питає нас: «Чому, діти, плачете?» «Голодні ми, тітко Феодоро, їсти хочемо, а нічого нема. Мамка опухла», — у відповідь ми їй. Вона нас завела до себе, дала нам хлібця трохи, молочка, якесь зерно та сказала: «Приходьте до мене, коли дуже-дуже буде тяжко». Так ми до неї й бігали. Гарна була тітка, завжди посміхалася, голівки нам гладила. Мама казала нам, що в неї своїх дітей не було. Вона не тільки нас годувала, до неї бігали ще й інші діти. Працювала вона разом з чоловіком у колгоспі. Люди казали, що вона сама голодує, але дітям завжди щось дасть. Врятувала вона не одне життя, а сама вмерла. Завдяки тітці Феодорі ми і матір підняли. Так разом і вижили.

Коли по селу чутка пройшла, що тітка Феодора вмерла, то до неї прийшли прощатися діти, яких вона рятувала.

Низький уклін їй!
Завдяки тобі, люба Феодоро Іванівно, я вижила
в ті страшні роки.

Ти знаєш, дитино, коли в мене народилася
донька, то я її назвала Феодорою, на честь своєї
рятувальниці.

(Жінка заплакала).

Тітко Феодоро, якщо ти чуєш мене, то я дякую
тобі за життя!

Записала Пашкульська М., 2009 р.

*Свідчення Христово
Володимира Гнатовича*

1925 р. н., с. Петрівка Приморського району
Запорізької області.

— Володимире Гнатовичу, я прийшла до
Вас, щоб поговорити про Голодомор 1932—
1933 років.

— ...Не люблю згадувати про ті часи, а коли
починаю цю тему, серце щемить.

Жили ми добре. Молодими й здоровими були
мої батьки. Зранку й до пізньої ночі працювали
на землі. Мали невеличке господарство. Усе змі-
нилося, коли почалася колективізація. Хай їй
грець! Я не пам'ятаю зараз усіх дрібниць, але в
дитячу пам'ять врізалося, як до нас приходили
якісь дядьки й вимагали у батьків здати державі
пшеницю. Батько здав, але вони почали приходи-
ти і знов вимагати пшеницю. Приходили по двоє,
по троє, документів не показували. Приходили і
свої, і чужі. Свій приходив Господінов, як звуть —
не пам'ятаю. Забрали все, що бачили. Батьки хо-
вали все, що було, але вони все одно знаходили і
забирали. А потім — голод...

Це були страшні роки. Тяжко навіть згадувати.
Біда була, їсти не було чого. Мама варила якусь
баланду та варила коржики. З чого вона їх роби-
ла, й досі зрозуміти не можу. Без сліз не можу зга-
дувати, як я брав той коржик у рот. Мені здавався
він таким смачним. Коли я його їв, мама пригор-

тала мене, цілувала у голівку та плакала. Її сльози капали мені на обличчя...

Щоб вижити в ті страшні роки, я разом з товаришами Іорганським Василем, Кінчевським Федькою, Шоповим Дмитром бігали у поле. У той час техніки для збору врожаю не було зовсім. У полі залишалося багато колосків пшениці, а ми їх збирали. Зайдемо у поле, з мишиних нірок тягнемо колосок, а тут об'їзний Шавков. Дуже зла й жорстока людина була. Він прив'язував залізну гайку на кінець кнута, доганяв на коні та бив нас цим кнутом. Ми тікали, а він все одно доганяв та бив нас так, що шкіра тріскалася. Боляче було, але кулаки не розтискали, бо там було зерно, зерно — життя.

Навесні 1933 року вся сім'я почала з голоду пухнути: батько, мати, я та сестричка Наталка (4 роки). Завдяки сусідці — тітці Феодорі — ми всі вижили. Вона кожен день приходила та приносила нам їсти: то сушених кабачків, то «пітку», то бурячок, то картопельку, то молочка. Ми з сестрою як побачимо її, то раділи: «Феодора іде, Феодора іде, дітям їсти несе!» Вона — наша рятівниця. Прийде, нагодує, а потім пісню заспіває. Гарно співала! Коли трохи вичухалися, то усією сім'єю до неї прийшли та в ноги поклонилися. Мама плакала та казала: «Феодоро, ти моїх дітей врятувала». У ноги їй впала та й цілує їх. Тітка Феодора підняла матір та сказала: «Живіть щасливо та мене згадуйте, коли помру». Захворіла тітка Феодора та взимку й померла. Завдяки цій людяній жінці вижила наша сім'я. Ми вижили! Чуєш, ми вижили ціною її життя! ...

Записала Паикульська М., 2008 р.

Свідчення Здравчевої Віри Петрівни

1911 р. н., с. Петрівка Приморського району
Запорізької області.

— Віро Петрівно, скажіть, чи допомагали люди

один одному у часи Голодомору?

— Не всі мали змогу допомагати. Кожен рятував тільки себе та свою сім'ю, своїх діточок. Я не врятувала свою Марійку. Їсти було нічого. Що знайдемо, те й їли: листя з липи, заячу капусту, «калачики», щавель. З квітів акації та лободи робили хлібці. Їли все, щоб тільки вижити. А моя Марієчка не вижила, вмерла. Моя донечка, моє сонечко, моя первісточка... Сумно згадувати й боляче. Серце болить...

Ти питаєш, чи допомагали люди один одному. Була така жінка. У селі її називали «Наша рятівниця». Звали цю жінку Тафрова Феодора Іванівна.

...Народилася і все життя прожила Феодора в селі Петрівка, у бідній сім'ї. Була єдиною дитиною. Рано залишилася сиротою. Назвати її красунею було б важко, проте гарнішої душі годі було шукати. І знайшлася людина, яка полюбила її за працьовитість, людяність. І Феодора покохала свого Степана. Скоро вони побралися. Більш закоханої пари в селі не було.

Подружжя ніколи не сварилося, жило, як то кажуть, душа в душу. Тільки для повного щастя дитини не вистачало. Побачить, було, Феодора чужу дитину — аж очі засвітяться — підійде, пригорне, якщо є чим — то почастує, а як ні — добрим словом зігріє.

І ось якось відчула жінка, що під серцем носить дитину. Від щастя аж сяяла. Скоро народила синочка, та якась слаба була дитина, то скоро й померла. Щоб забути своє горе, Феодора пропала на роботі. Не цуралася нічого: скирдувала, копала, доглядала худобу, доїла корів... Чоловік працював ветеринаром, приходив також пізно. Так вони й жили, віддаючи себе роботі.

Коли почався голод, Феодора свій хліб, що отримувала на роботі, роздавала дітям, яких зустрічала на вулиці. Поки дійде додому — руки порожні. Чоловік не засуджував дружину, казав: «Нам мого хліба вистачить — виживемо». Не за-

вжди Феодора Іванівна з'їдала шматок хліба, що чоловік давав. Відкусить, а останнє під фартух сховає, а потім тихцем сусідським дітям віднесе. Так підгодовувала вона діток чужих скільки тільки могла, бо в кожних дитячих очах бачила свого сина.

Не обминула смерть нашу рятівницю. Взимку 1933 року вона померла. Захворіла на запалення легенів, та сил боротися з хворобою не було, бо голод відібрав їх.

Коли ховали Тафрову Феодору Іванівну, зібралися всі, хто тільки хоч якось міг пересуватися, хоча давно вже ховали померлих безлюдно. А це стільки людей прийшло, а скільки дітей зібралось! Усі хотіли віддати останню шану своїй рятівниці.

Ще й досі односельці приходять поклонитися Феодорі Іванівні. Пам'ятають її героїчні вчинки, саме так — героїчні, бо не кожен віддасть останній шматок чужій людині, сам вмираючи від голоду. І несуть онуки тих, хто вижив ціною її життя, квіти на могилу, а правнуки ще й хлібця кладуть на могилу, дякуючи за життя прадіда чи прабабусі...

Записала Пашкульська М., 2009 р.

Свідчення Бойко (Павловської) Надії Макарівни

1922 р. н., смт Велика Ленетиха

Великоленетиського району Херсонської області

Я, Бойко Надежда Макаровна, родилася 1922 года 6 декабря, а тоді во врем'я цього Голодомору 1932—1933 рр. я була Павловська Надежда Макаровна. Жила я на вулиці Дзержинського, в районі комунхоза.

Оце, де сейчас комунхоз — там жили мої спасителі, які спасли нашу сім'ю од голода — це був банкир Бігота Сергей (...), а жінка в нього була Параскева Олександровна, і була в них дочка Зіна, на 2 года за мене менша — 1924 года рождения.

Це була інтелігентна сім'я. Вони жили дуже

хорошо. В неї було багато іграшок, чого в мене, конечно, нічого не було.

Я гуляла з цею Зіною, а мама була, дай Бог Царство їй Небесне, ну, така хороша жінка. Вона, оце, мене погукає і каже: «Надя, на тобі, оце, сахару кусочок». Дасть мені кусок рафінаду, кусочок якоїсь булочки, чи щось біле-біле, якого ми в те врем'я ніде не бачили.

«Оце, побіжи і з'їж, щоб Сергей Остапович (це її чоловік) не бачив. Як з'їси, тоді ще прийдеш, іще я тобі дам. Надя, оце, тільки як узнаю, що ти не понесла додому, я тобі більше ніколи не дам. Однеси додому». А в мене був брат на 2 года старший за мене і мама, а батько лежав уже, доходив от голода, і, оце, таким чином, вона спасла нашу сім'ю. І навпроти жили Коваленки, там було тоже двоє дітей, і так само вона тоже давала.

...Коли він (Бігота Сергій. — *упоряд.*) помер, і де він був похований я не знаю, а як вона (Бігота Параска. — *упоряд.*) померла, поховали її на нашому кладбіщі. Я все врем'я ходила убірала могилку, бо я їй об'язана своїм життям...

Свідчення Бойко (Павловської) Надії Макарівни //
Підтримка ціною в життя / Груба М.
Велика Лепетиха, 2009. С. 25—26.

Свідчення Савицької Єфросинії Іванівни

1922 р. н., с. Миколаївка Нижньосірогозьського району
Дніпропетровської області.

У 1932 р. наша сім'я складалася з шістьох чоловік: старенька бабуса, мама, я, Поліна, 1925 р. н., Ганя і брат Ваня, рік народження яких я не пам'ятаю.

Наша мама, яку звали Петрунелею, працювала у колгоспі різноробочою, а бабуса, яка за віком була не взмозі працювати, сиділа вдома з нами — малими дітьми. Як і інші миколаївці, ми мали незначну кількість зерна захованого у ямі. Коли ж до нас прийшли з обшуком і стали страцати

розправую, то бабуса не витримала, і виказала ту яму. Коли зерно у нас відібрали, то дядько сказав мамі: «Тепер ви всі помрете!» Їсти стало зовсім нічого, тому одного разу наша матуся, під час збирання кукурудзи на вже скошеному полі, вкрала 4 качани. Проте принести нам їх не змогла тому, що її впіймали на краденому і притягли до суду.

Суд проходив у с. Зелене II — тепер частина с. Рубанівка. Старенька бабуса, думаючи розчудити суддів, привела на нього всіх нас. Але на те, що мама мала чотирьох малих діток і престарілу матір, яка до того ж не могла працювати, ніхто не звернув жодної уваги — мамі присудили 4 роки тюремного ув'язнення. Після цього ми, втративши єдину нашу годувальницю, дуже страждали від голоду. Бабуса ходила просити. Але подавали мало — самим не було що їсти — тому Ганя і Ваня померли, а слідом за ними — і бабуса. Залишившись удвох з Полею, ми, напевне, б теж померли, якби не голова колгоспу Богущкий Матвій Климентійович. Він організував перший у районі притулок для дітей-сиріт. Там їх підгодовували галушками і затіркою. Велике спасибі і уклін до землі цій добросердній людині, яка врятувала від голодної смерті і нас з сестрою, і багатьох дітей-сиріт Миколаївки.

У 1932 р. моя матуся втекла з тюрми і повернулася в рідне село. Коли вона прийшла додому, то побачила, що від нашої хати залишилися одні стіни. Розпитавши сусідів, вона дізналася про долю своєї сім'ї і про наше місцезнаходження та забрала нас з притулку.

Проте вже наступного дня за нею на конях приїхали з районного управління міліції. Але голова колгоспу відпросив її у міліціонерів, взявши її на поруки...

Свідчення Савицької Єфросинії Іванівни // Підтримка ціною в життя / Груба М. Велика Лепетиха, 2009. С. 12.

*Свідчення Біди
Івана Степановича*

1931 р. н., с. Придніпровське (Мойсинці)
Чорнобаївського району Черкаської області.

Головою колгоспу «Нове життя» в роки Голодомору був Винник Ларіон. Щоб людям допомогти вижити, він давав з колгоспної комори відходити зерна разом з шелухою і сміттям, і з них пекли оладки.

Мій батько добровільно пішов у колгосп і був зоотехніком. А коли поїхав на курси підвищення кваліфікації, то у нас забрали все, що можна було їсти (в сім'ї було сім чоловік). Приїхавши з курсів, батько побачив голодну сім'ю, пішов до голови колгоспу, то він виписав 2 пуди зерна, і наказав батькові взяти це зерно з іншого колгоспу, щоб ніхто не взнав. Таким чином врятував нашу родину, але дві сестри були такі ослаблені голодом, що не витримали і до весни померли.

*Записали співробітники
Чорнобаївського районного краєзнавчого
музею, дата запису невідома*

*Свідчення Кравчук
Надії Сергіївни*

1927 р. н., с. Тимкове Кодимського району
Одеської області.

Народилася у селі Тимкове 16 березня 1927 року. Проживали на краю села в районі фільварка. Голод 1933 року пам'ятаю, хоча була ще мала. Разом із мамою і сестрою Ганною 1924 р. н. ходили в поле, збирали зерно, щоб ніхто не бачив. Що встигли кинути до рота, то було наше. Дома варили лободу, терли жолуді і кропиву. У нашої сусідки, Мокрини Вільчинської, була корова, то вона приносила батлашку (2 стакани) молока, щоб накормити маленьку Валю 1932 р. н. Мама ділила молоко на всіх. Молоко баба Мокрина давала просто так. Інколи варила баланду з молока, жолудів, кропиви, грису, та й давала нам.

Модерністичний час

Ми ходили до панського лісу та й збирали дрова для баби Мокрини.

Записав Савчук А. М., 19 липня 2009 р.

*Свідчення Бақшаңського
Ниліпа Дем'яновича*

1923 р. н., с. Кримка Первомайського району
Миколаївської області.

Народився в селі Кримка. Жили в комуні для інвалідів. Комуну очолював Вонберг Арон, який не лише забезпечував по 400 грамів хліба для дорослих, але й по 200 грамів на кожну дитину. Дітей у школу возили підводою.

Коли до комуні приходили голодні люди, то голова дозволяв їх кормити.

Записала Кучеренко Л. Д., 24 вересня 2009 р.

*Свідчення Чабан
Донаха Тригорівни*

1923 р. н., с. Сомкова Долина Переяслав-
Хмельницький району Київської області.

Я пам'ятаю, що при школі в селі Сомкова Долина був кусок землі, який був виділений колгоспом для вирощування городини, і трохи сіяли. На той час працював директором школи Гальчук Петро Тарасович, який після голоду був заарештований і засланий на каторгу.

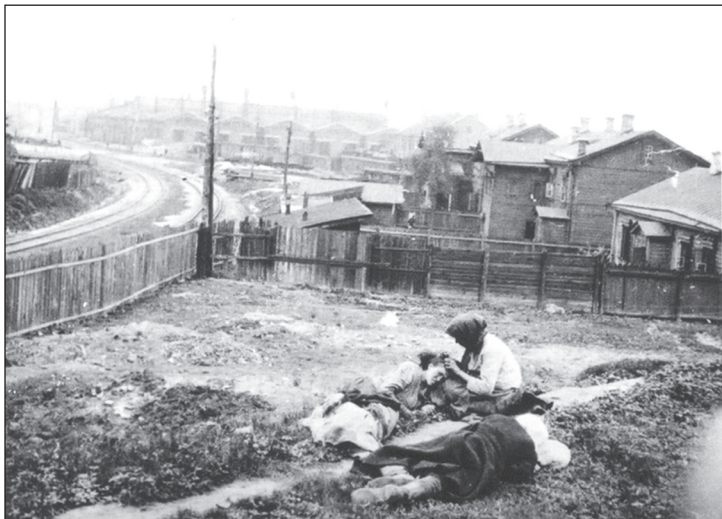
Так, дякуючи йому, дітки шкільного віку вижили. Усі разом, учителі й учні, працювали на городі, збирали врожай. Таким чином у школі були організовані гарячі сніданки.

Записала Стеценко Т. А., 19 вересня 2009 р.

*Свідчення Картавої
Катерини Іванівни*

1922 р. н., х. Картавий (нині с. Дзеркалька)
Смілівського (нині — Роменського) району
Сумської області.

...Одного разу ми побачили, що мама дуже
квола. Лягаючи спати, ми з Варочкою запитали:

«Мамо, ви не помрете?» Мама сказали: «Ні, діти». Ми полягали по різні боки від неї, обняли і заснули, а коли прокинулися, мама були уже мертві.

Сусіди захоронили маму неподалік від дому, а ми залишилися самі. Переночували вдвох і вирішили йти в різні сторони, шукати їжі.

Я пішла спочатку по хатах свого хутора. Люди, спасибі їм, давали хто похльобки з вареної лободи, хто півкартоплини... Потім пішла в Авраменків хутір. Там теж ходила по хатах, просила, хто що дасть. Люди пускали в хату, пропонували роздітися, полізти на піч погрітися, щось давали з'їсти. У кого жила два тижні, у кого два дні, а найбільше в Гирича Івана Калиновича. Ох, і чоловік був гарний!.. Сам не з'їсть, а мені завжди дасть. Робили вони з тіткою (правда, забула як її звати) в колгоспі. Так голодовку я і пережила. Додому хотілося — страшно, а люди говорили, що в Картавому хуторі створено патронат для таких дітей, як я.

Прийшла я в Картавий, земляки зраділи, що я жива, сказали, щоб ішла в дом колишньо-

го пана Корнієнка. Тут мене зустріла колишня сусідка Картава Варка, яка варила їсти патронованим дітям (пізніше їй «прилипло» ім'я Варка Патронатська). Тут були і її дочки: Галька і Настя. Дід Наум Данилович Картавий був комірником, видавав продукти на кухню. Інколи приходив голова колгоспу Шаповал Петро Семенович (батько Оксенки Занькової, що зараз живе у Володимирівці), який створив цей патронат. Він запам'ятався — дуже строгий з виду, але дуже добрий до дітей.

Моя сестра Варочка дійшла в хутір Куриленки, де прийняли її Йосип Гаса з жінкою (як її звати — не помню). В них жила вона чуть не чотири года. Вони хотіли її всиновити, але дядина Саковиха совітувала Варочці не соглашатся, її чогось не нравилася Йосипова жінка. Так ось, коли патронат був уже в добрячій хаті хазяїна Маркеєнка Федора, якого теж розкуркулили (хата його стояла там, де зараз хата покійного Івана Прокопишиного), двоюрідний брат Іван Сакович привів у патронат Варочку.

Потім патронат був у Зеркалевій хаті. Отак і вижили... Отож, якби не добрі люди та не патронат, повмирали б і ми.

Записав Кривогуз В. М., 29 вересня 2009 р.

Свідчення Оралієєва Павла Михайловича

*с. Дніпровка Кам'янсько-Дніпровського району
Запорізької області.*

Якось ми пережили 1932, наступив 1933 рік. Він там передбачався ще страшніший, ніж попередній, бо ж запас, що ми його мали, уже майже був випорожнений. Тільки трохи гороху, квасолі, буряків і картоплі. Уже на початку року мати наша почала нам усім виділяти малі порції харчів. А сім'я була велика, аж дев'ять душ, з них сім дітей. Отож, переважно, ми сьорбали юшку, яка не грішила густим наваром.

Батько, Михайло Миколайович, працював столлярюм — робив столи, стільці, а потім вимінював ці вироби на склянку крупи. А ще нам допомагали сусіди, вони бачили, що наша родина велика і нам дуже важко, а Гриценко Микола Митрофанович та Антоніна Петрівна жили самотньо, без дітей, тому трішки допомагали нашій родині. Вони приносили нам овочі та небагато крупи.

А ще зимою дітям була більша біда, ніж влітку, бо не було взуття. Як правило, взувалися в чоботи старших або сиділи вдома і нікуди не виходили.

Так, був дуже страшний час. Вижили з Божою допомогою та з допомогою добрих людей — Гриценка Миколи Митрофановича та Антоніни Петрівни.

Записав Мельничук А.О., дата запису невідома.

*Свідчення Киківської
Марії Матвіївни*

1923 р. н., с. Плоске Балтського району
Одеської області.

Рік 1933 був дуже важким. Люди в селі вмирали цілими сім'ями. Ми вижили, тому що в нас була корова. Ми її ховали в хаті, бур'янів тоді було багато, коло неї всі спали, годувати корову нам допомагали і сусіди, які ще могли трохи ходити, носили ночами бур'яни, тому що другого нічого більше не було. Корова теж була тоща, але молока трохи давала. Мені було 10 років, але я дуже запам'ятала, як під тином, який там був тоді тин, вистроювались групки людей і протягали жалібно худючі тремтячі руки з кружками і просили: «Тьотю Параско, дайте чуть-чуть молока, хоч губи помочити». І моя мама, Дзюбич Параска, ділила їх всіх, як могла. Я скільки живу на світі, не можу забути, як вони тремтячими руками хапали ті кружки, майже порожні, прикладали до рота і потім розходились, низько опустивши голови та похитуючись від недоїдання та безсилля. А нам, своїм дітям (нас було п'ятеро) вона говорила:

«Людність у неможливий час»

«Батькові нічого не розповідайте про це» (батько в нас був дуже строгий і ходив на якусь роботу, а ввечері приходив дуже втомлений, сердитий, мабуть, від недоїдання, тоді ми цього не розуміли, приносив кусочок маля і ділив між всіма нами). І ще мати говорила нам: «Я вам ввечері дам молочка вволю, а зараз потерпіть». А ввечері знову повторювалось те саме. Ми завжди були напівнагодовані. Завжди хотілось їсти. Я думала, що того молока ніколи вволю не нап'юся.

А ще я пам'ятаю, як моя мати наливала нам юшки, де варився буряк, ставила туди декілька кусочків буряка і просила віднести до тьоті Степаниди, (дядька не пам'ятаю як звати), що жили через дорогу, погодувати там маленьких дітей, хлопчика і дівчинку, а ще просила насмикати з їхньої хати сніпків і напалити їм. Тьотя Степанида і її дядько вже лежали попухлі з голоду і не могли ходити. Так ті дітки і вижили, а коли батьки померли, приїхали якісь мужчини і забрали дітей. Яка їх дальша судьба, хто їх забрав, чи може вони ще десь є живі, я не знаю.

Записано 4 вересня 2009 р.

*Свідчення Ляночки
Оксани Олексіївни*

1915 р. н., с. Федорівка Карлівського району
Полтавської області.

— Чи допомагали люди один одному вижити?

— Одні були як собаки — поїли б і других, другі тихо самі мерли, а хто держався за життя зубами і других тягнув за собою. Ось мій ровесник Ємець Макар Никифорович, тепер він уже покійний, в ті роки піддержував не одного. Коли в мене вкрали муку, яку дали за трудовні, Макар Никифорович поділився своїм пайком. Марфі колись в жменю поклав гарну варену картоплину, щоб віднесла своїм меншим сестрам, що пухли з голоду. Спас сім'ю Швеця Миколи Трифоновича.

Їхній батько зарив мішок пшениці біля клуні, а Макар почув, як сусід доносив активістам, і попередив Швеців, так ті переховали зерно і годували ним ще й інших.

— Як ви вважаєте, на той час легко було допомагати іншим вижити?

— Дуже було важко. Самому треба було знайти щось їсти, та ще й інших піддержати вижити, бо помирати страшно, і страшно й самому zostатися.

— Чи хотіли б ви, щоб про людей, які допомагали іншим, знала вся країна?

— Да, їх треба ставити в приклад. Як в тяжолих умовах людина остається людяною, а не перетворюється в звірюку. І я лічно ніколи не забуду тих страшних часів і свого рятівника Ємця Макара Никифоровича, 22 червня 1914 року народження, що мені допоміг вижити.

Записала Сидьорко Р. Д., 3 вересня 2009 р.

Свідчення Мановалової Марії Данилівни

1913 р. н., с. Обіточне Бердянського району
Запорізької області, нині проживає
у м. Приморськ Запорізької області.

У те годы (1930—1933) я работала в рыбколхозе (колгосп «Ударники моря» с. Обіточного. — Нікульча О. М.). Досталось мне хорошо. Делала всё: и рыбачкой была, и кухаркой. Всё строили сами, своими руками — гаражи, двор, склады. Получали мало, часто недоедали, голодовали. Председатель колхоза у нас был Зарецкий. Так, кажись, его фамилия. А имя я не помню. Так он потихоньку разрешал людям рыбку давать домой. Брали потрошки. Тем и спасались. Тока это не приказ. Он просто сам разрешал, не запрещал людям давать. Тока говорил, шобы никому про то особо не рассказывали. Так и делали. Говорят, шо потом за это его посадили, та потом выпустили. Вытнут рыбаки баркас на берег, а люди уже обступают бар-

кас, хто с чем. Кому в кошёлку рыбку кинут, кому в мешок. Люди со всех сёл приходили. Никому не отказували, тока просили, шобы тут на берегу не ели, сырую рыбу не трогали. Бо один мужчина наелся на берегу и чуть не умёр. Эта бригада рыбаков была на Новом Быту. Брали меня в море драчить бычки. Зарецкий разрешал потом додому ведро бычков передать. Он очень хорошо к людям относился, не гордувал, был до людей простой. Так шо, если бы не пошла на море, пропала бы с детьми.

Записала Нікульча О. М., 14 серпня 2009 р.

Свідчення Сердешної Марії Павлівни

1920 р. н., с. Петрово-Солониha Миколаївського району Миколаївської області.

У 1932 році на Україні був голод. Не оминуло це лихо і наше село.

Головою колгоспу був Кабанюк Василь Харитонович. Саме завдяки йому люди вижили. Коли почався Голодомор, він уже був головою колгоспу. Щоб врятувати людей від голоду, він приховав зерно у надійному сховищі. Налаштував кухню, а кухаркою була Курило Марфа. З передробленої пшениці та кукурудзи варили кашу — «шліхту». Гарячу «шліхту» розливали у форми, давали їй захолонути. Потім різали на шматки і роздавали всім сім'ям.

Чутка рознеслася дуже швидко по сусідніх селах. Тому в село почали приходити голодні люди, деякі помирали прямо біля кухні, а деяких вдавалося врятувати.

А ще в бейкуш річки Південний Буг зайшов великий косяк тюльки. Почалися сильні морози, річка замерзла. Чоловіки прорубали ополонки і черпали звідти відрами тюльку. Це дало змогу кожній родині вижити. Тому в нашому селі жодна людина від голоду не померла.

Записала Смілкова О. О., 25 серпня 2009 р.

*Свідчення Серебрякової
Лідії Яківни*

1930 р. н., с. Петрово-Солониha Миколаївського району Миколаївської області.

Людина, яка врятувала мешканців села від голоду — це колишній голова колгоспу Кабанюк Василь Харитонович. Ще до Голодомору він приховавав від радянської влади зерно, яке знаходилося у деяких жителів села. Потім з нього варили «шліхту» — кашу — і годували людей.

Врятували людей також декілька корів, які залишилися в колгоспі. Молоко віддавали більш постраждалим багатодітним сім'ям. У 1933 р. був зібраний перший врожай зерна. Василь Харитонович зібрав всіх людей до клубу. Десь готували обід, грав оркестр і всім надавали гостинці.

Записала Сметкова О. О., 7 вересня 2009 р.

*Повідомлення Іваніченко
Марії Данилівни*

1943 р. н., с. Маринівка Доманівського району Миколаївської області.

Почула я про цей випадок від односельчанки Каменської Фекли Іванівни, 28 серпня 1888 р. н. Було це у ті страшні голодні роки. На тому місці, де зараз знаходиться сільський будинок культури, Фекла Іванівна побачила хлопчика. На вигляд йому було років 6, зовсім худенький і дуже наляканий. Він не розмовляв. Жінка завела його додому й потроху почала давати йому їсти. Того голодного 33-го року вони натрусили багато маку і насушили багато сушні. Цим і перебивалася сім'я, щоб не пропасти. Активісти приходили скрізь, перевіряли і, побачивши у макітерці залишки маку, усе перевернули догори коренем. Думали, що в господі є зерно.

Хлопчик вже згодом трохи відійшов і почав говорити. Фекла Іванівна від нього дізналася, що йому 11 років. Прийшов він із сусіднього хутора Веселики, звуть його Сергій Прокопенко. Батьки

померли з голоду, а хлопчику нічого не залишалося більш робити, як самому шукати собі придулку. Жив Сергійко в сім'ї Каменських довгенько. Закінчив сім класів Маринівської школи. Поїхав до міста Одеси навчатися, але ще довго приїздив гостювати до родини Каменських, до своїх дорогих рятівників.

Записала Бондаренко В. М., дата запису невідома.

*Світленна Трінченко
Килини Маріонівни*

1924 р. н., смт Березнегувате Березнегуватського району Миколаївської області.

...Ми тоді жили на Шпилі. Жили дуже бідно. Їсти майже ні в кого не було. Але пам'ятаю (мені тоді було 8 років), коли мама лежала в нашій Березнегуватській лікарні. Вона була дуже хвора. Картава І. Є. — лікар нашої лікарні, хірург, зробив їй операцію на шлунку. Мою маму звали Черевань Олександр Овсіївна. Він її довго не випишував з лікарні, бо хотів врятувати її від голодної смерті. Вдома не було чого їсти. А в лікарні для хворих була корова. Я приходила провідувати маму в лікарні. Одного разу Картава І. Є. побачив мене. Я сиділа на підвіконні. У мене від голоду вже ноги були пухлі. Він сказав медсестрам, щоб вони мене помили, підстригли волосся і поклали в ліжко, бо я від голоду вже не могла ходити. Він знав, що в нашій сім'ї вже троє дітей — моїх братів — померли від голоду. Залишилась я у мами одна. Тому він вирішив мене врятувати. Годували мене потроху. Я в основному весь час спала. Була дуже худа. Іван Єлизарович був дуже доброю людиною. Підгодовував своїх хворих. Так, я і моя мама були врятовані.

Пам'ятаю, що моя свекруха, Грінченко Марфа Федорівна, розповідала, що вона допомагала вижити братам Мишкові та Іванкові Сіленкам. Вони тоді жили на Горбанівці. Давала їм то сироватки, то каші, а коли — й макухи. Їй було їх дуже шко-

да. Вони приходили до неї майже кожного дня і просили хоч чого-небудь поїсти.

Спогади записані 21 липня 2009 р.

Свідчення Марченко Танни Іванівни

1925 р. н., с. Чернече Балтського району
Одеської області.

У голод 1932—1933 рр. ми жили з татом, мамою та нас троє дітей. Вижили ми в цей страшний голод, бо був у нас закопаний хліб. Як не ходили, як не збирали бригади, але тато зміг приховати мішок. Ми дітьми ходили збирали жолуді, мо-лоли на жорна, і мама пекла плецики, а ще по полю збирали гнилу картошку. Була у нас коро-ва. Давала мало молока, бо була худа, не мала що їсти. Ото мама надоїть одну літру молока і ділила на всіх. А ще мама — Квач Маланка Зінов'ївна — уділяла і сусідам того молока. То одним сусідам кварточку, то другим. А вони вже кропиви нар-вуть, бур'ячиння, якоїсь гнилої картоплі, того мо-лока, та й варили юшку...

Записала Доскоч О. І., 29 вересня 2009 р.

Свідчення Вашук (Добишевої) Нарасковії Єніфанівни

1919 р. н., с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області.

...Роки Голодомору пам'ятаю, але не все, бо стільки років минуло.

Кожна сім'я переживала в 1932—1933 роках страшний голод. Наша родина цю страшну біду теж пережила, та ще батька забрали як ворога на-роду. Звали батька Добишев Єпіфан Філіпович, та вже живим ми його ніколи не бачили після того, як забрали. Мати, Добишева Дар'я Яковлівна, працювала в колгоспі. У нашій сім'ї було п'ятеро дітей, і ми залишилися на положенні голодую-чих. Голодомор був дуже страшний, у боротьбі за життя ми хоть чим-небудь заповняли желуд-

ки. Збирали траву, шелковіцу, ловили пацюков, сусліков. Кожен день ми бачили, що жінки, діти, чоловіки йшли по вулиці обездолені, голодні, вмираючи прямо на вулиці. Просили Бога: «Подайте», а давати — нічого. І наша маленька сестричка Марфа теж затихла та померла. Такі сім'ї, як Корягини, Голініщіві, Толстови, Кудінови вимирали повністю. Вимирали цілі вулиці в Ільїні та Кабанині, такі вулиці наполовину повимерли: Четвертная, Ліманная, Степная, Красная. Але завдяки таким людям, як голова колхозу ім. Карла Маркса Тімофій Іванович Кваша, бригадир Іван Миколайович Лізогубов, бригадир Василь Михайлович Точилін, які, незважаючи на настанови партійного керівництва, давали по два—три кілограми муки, картоплі, капусти... Ці продукти люди готували з лебідок та з різними корінцями. Немало дітлахів врятували Марія Іванівна Пешкова, робітниця колгоспу Анастасія Карповна Іванова. Варили «затирку», «маламигу».

Були створені бригади порятунку на чолі з Калутіним Володимиром, Степаном Кружновим, Яковом Зуєвим, Павлом Марковим, Василісою Барановою. Вони носили по хатах хоч якусь їжу.

Записано 10 вересня 2009 р.

Свідчення Приймака Михайла Степановича

1927 р. н., с. Олександрівка Пирятинського району
Полтавської області.

— Як так трапилось, що сусідні села потерпали від голоду, а Олександрівку це лихо минуло?

— А це все завдяки керівникам села на той час.

— Що Вам відомо про цих людей?

— У той час, у 1933 році, керували селом два товариша: Клименко Василь Юхимович (голова колгоспу) і Харченко Петро Павлович (сільський голова). От, завдяки їм, я і мої односельці пережили голод.

— Як їм вдалося в цей важкий період, коли будь-яке відхилення від вказівок партії каралось дуже суворо, знайти ресурси для збереження життя людей?

— Мабуть, знаєте, що ці хлопці були справжніми патріотами і керівниками, бо в першу чергу вони дбали про свою громаду, а не про посаду. І коли настали важкі часи, їм виповнилось 29—30 років. А ці молоді люди, ризикуючи власним життям, життям своїх рідних, умудрилися згуртувати й утримати навколо себе громаду, і це допомогло нам вижити.

— Які конкретні заходи були проведені керівниками для збереження життя людей під час Голодомору?

— Найголовніше — це було те, що коли в людей не було їсти, Василь Юхимович зробив серед села громадське харчування. У центрі населеного пункту стояв величезний казан, і жінки варили там затірку. Це, коли мокрі руки вмочували в муку, а потім витирали над казаном. Ось ця проста гаряча юшка врятувала життя людям. Коли дома вже закінчились останні крихти, і люди пухли з голоду, вони отримували свою порцію цієї затірки. І вона була спасенною для них.

Людяність у нелюдяний час

Ще пам'ятаю, що в сусідньому селі Вікторії набирали людей на роботу. Там за трудовень давали 1 кілограм хліба. І наш голова відправляв туди тих, хто мав багато дітей, пухлих з голоду, тих, які потребували найбільше допомоги.

— А особисто Ваша родина потерпала від голоду?

— Да, пам'ятаю, колись я сидів на печі дома, а моя мати була на роботі. І от, бачу, відкриваються двері, і заносять мою матір в хату. Вона була безсила від голоду, того що все оддавала своїм дітям. І, от уявіть, у неї не було навіть сили їсти і пити. У пам'яті постають спогади, як вона зціпила зуби, а люди силою ложкою намагалися залити юшки, води. І коли Василь Юхимович дізнався про наше лихо, він прислав людей, які принесли зерна, їсти. І, дякувати Богу, мати підвелась на ноги. Взагалі, Василь Юхимович і Петро Павлович за період Голодомору, ризикуючи своїм життям, порушували тогочасні радянські закони, робили все для того, щоб врятувати людей. Даже на кінець зими, коли вже трохи залишалося до весни, але будь-які запаси їжі закінчувались, він вивів свою власну корову, наказав її забити, а з цього м'яса готували харчі людям. І, взагалі, моя думка така, що такі люди заслуговують найвищої пошани і поваги людської пам'яті. Це не можна виміряти різними нагородами. На жаль, вони не змогли дожити до світлого часу визнання їхніх вчинків, розуміння їхньої героїчної суті, жертви заради людей. Але приємно те, що в селі їх не забули. Сучасне покоління вшановує їхню світлу пам'ять, бо 2008 року відкрито меморіальну дошку. Вони, справді, підкреслили свою людську суть залишатись людиною в будь-якій ситуації.

*Записали члени пошукового загону «Калина»
Олександрівської ЗОШ I—II ступенів, 2009 р.*

*Свідчення Дзюбенка
Михайла Тригоровича*

1922 р. н., с. Радивонівка Великобагачанського району
Полтавської області.

...Була бригада, яка збирала мертвих по дорозі та на базарі. На кладовищі була здорова яма, у яку скидали мертвих. У пам'яті односельців і в моїй пам'яті живе випадок, коли одного чоловіка вкинули в яму, а він опритомнів і почав вилазити з ями, а йшов Клименко Павло Гордійович, дав йому молока й хліба, забрав його додому і підгудував. Як він трохи одужав, то пішов додому в село Балаклію, а, може, в Остап'є, ну, десь із тих країв. Але те точно знаю, що кожного року на празники він приїжджав у гості з дружиною і подарками.

Нашій сім'ї дуже допоміг вижити Клименко Адам Гордійович. Він нам приносив молоко, бо дружив із батьком. А як у нас розтелилася корова, ми носили їм. Так і вижили наші сім'ї

Люди були різні: і хороші, і не дуже. У нас був уповноважений Шкадов (не помню, як його звали), він дітям із пазухи роздавав оладки, щоб ніхто не бачив, ми його кожного вечора ждали...

Записала Чепуренко Г. І., 2009 р.

Свідчення Микола Дорофєя

с. Шпиків Шаргородського (нині — Тульчинського)
району Вінницької області.

Голодною весною 1933 року голова правління розпорядився, щоб усе, що залишилося в коморі із зерна, змести в одну купу й змолоти, щоб рятувати людей. Одна колгоспниця пекла з того млива хліб, і по 200 грамів видавали кожному, хто щодня був на роботі.

Коли поспів новий врожай, правління колгоспу дозволило змолоти 130 пудів зерна, щоб підтримати голодуючих колгоспників. Залежно від кількості людей у сім'ї видавали 2—3 пуди того борошна. А з решти випікали хліб, щоб видавати по 200 грамів постійно працюючим. Але один

колгоспник написав у прокуратуру, що правління розбазарює колгоспний хліб. Шпиківська прокуратура завела справу на розкрадачів 7000 пудів зерна. Виїзний суд у Шпикові присудив до розстрілу голову ревізійної комісії Макара Шкуріна (директора школи), члена ревізійної комісії Івана Козія, завгоспа Михайла Герасимчука. Голова колгоспу Йосип Козій, член правління колгоспу Яків Кушій та завгосп Кирило Штогрин були засуджені до 10 років, а завгосп Яків Купрій до 4-х років позбавлення волі. Пізніше після апеляції розстріл було замінено на 10 років тюремного ув'язнення.

Ось яким був хліб для селянина в тридцятих роках. І хочеться, щоб про це теж не забували нащадки.

Нагребецький А. Н. Трагедія мого краю. Етапи «великого» шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, Голодомор. Вінниця, 2008. С. 407—408.

*Свідчення Клімак
Антоніни Андріївни*

1915 р. н., с. Удріївка Дунаєвецького району
Хмельницької області.

...У ті роки не знаю, як би ми вижили, якби не допомога маминої сестри, Коляновської Ганни. Вона тримала корову, то часом своїх дітей могла лишити без молока, а нам принесе. Тітка Ганна дала мамі теличку, щоб плекали на корову. А вже як дочекались корови з неї, то стало трошки легше жити. У голодовку ми з братом носили молоко на станцію Дунаївці і міняли на хліб...

Записала Марчук А., дата запису невідома.

*Свідчення Степанишиної
Євгенії Аркадіївни*

с. Шарівка Ярмолинецького району
Хмельницької області.

...На долю директорування Косака В. О. випали важкі роки Голодомору.

У 1932 році його викликали до Києва на нараду, де було віддано наказ поголовної здачі всього зерна державі. Робітникам на той час ще не видали жодного кілограма зерна. Косак зрозумів, що це приведе до жахливого голоду. Приїхавши додому, він збирає нараду активістів і дає розпорядження негайно віддати зароблене зерно робітникам. За якихось 2—3 дні люди одержали хліб і приховали його. На нараді був голова сільської ради Бендер. Він та ще один активіст (прізвище невідоме) повідомили відповідні органи про таке «зухвальство» директора.

Косака В. О. на початку 1933 року викликали в губком і вигнали з лав партії, позбавивши партійного квитка і роботи. Володимир Олександрович за участь у громадянській війні був нагороджений орденом Леніна і мав великі заслуги у відбудові господарства країни. Косак В. О. поїхав у ЦК, йому повернули партквиток, але на роботу в радгосп не дозволили повернутися, направили на інші ділянки роботи.

Дякуючи Косаку В. О., люди в Шарівці не так постраждали в роки Голодомору, про що розповідають своїм дітям.

Косак В. О. прожив довге життя. Помер у 1969 році в м. Бучачі, де і похований...

Записав Марінов В. В., 1 вересня 2009 р.

Свідчення Мирон О. 7.

1922 р. н., с. Шарівка Ярмолинецького району
Хмельницької області.

У 1932—1933 роках проживала в селі Шарівка. Пам'ятаю ті страшні голодні роки 1932—1933... До голоду привела тодішня влада. Вона встановила податки, тому приходили активісти до хати і забирали все, що було в хаті. Продукти харчування не можна було заховати ніде, бо знаходили і забирали. Наше село ще не настільки постраждало, як інші села. Було єврейське містечко, радгосп, де можна було заробити копійку. Директором рад-

госпу був тоді Косак Володимир Олександрович. Пам'ятаю, як з мамою і татом ходила до радгоспної кухні. Там готували обіди для працівників радгоспу. Обіди були бідненькі, бо все забрали з радгоспу. Але це був порятунок. І ще Володимир Олександрович давав на трудовні хліб, це дало можливість вижити. Голодували в селі, пухли з голоду, їли лободу, кропиву, збирали під лісом гнилу бараболю. Того, хто ходив в поле, щоб нарвати жменю колосків, ловили і жорстоко карали. Але Володимир Олександрович нікого не наказував, ставився до людей із розумінням. Не дали йому тут довго працювати. Зняли з роботи і заставили виїхати з села. Не дай Бог, щоб повторилися ті часи.

Записав Марінов В. В., 2 вересня 2009 р.

*Свідчення Тетяни
Бориса Івановича*

1924 р. н., с. Шарівка Ярмолинецького району
Хмельницької області.

Страшні роки люди пережили в 30-х. Не було що їсти, бо забрали в них весь хліб. Їли дикий часник, цибулю, базьки, очерет, листя липи, лободу, щиріцю, спориш, кропиву, цвіт акації, гнилу картоплю, бурячки. У село приходили чужі люди, просили хліба. Ділилися, хто чим міг, бо хліба не було. Причиною цього всього були податки, які встановила влада. Ви маєте знати про це, бо історію України не можна вивчати з чистого листа. Директором радгоспу в ті роки був Косак Володимир Олександрович. Добра була людина, не боявся влади. У роки хлібозаготівельної кампанії зумів частину хліба роздати радгоспникам і просив заховати. Саме завдяки його людським діям у селі не було смертельних випадків від голоду.

Записав Марінов В. В., 5 вересня 2009 р.

*Свідчення Нанци
Віри Валентинівни*

1928 р. н., с. Шарівка Ярмолинецького району
Хмельницької області.

У 30-ті роки проживала в селі Шарівка. Пригадую, як по селу ходили активісти, шпичками шукали по всьому обійсті, у хаті. Приходило їх по 5—7 чоловік. Наша сім'я не ховала зерна, бо здали на контрактацію. Забирали не тільки продукти харчування, а й інші речі: одяг, рушники, рядна. А коли вийшов закон «Про п'ять колосків», то люди боялися навіть у поле вийти. За жменю зерна садили в тюрму. Дуже страшні роки були. Щоб ніколи таке більше не повторилося. Мама мені розповідала про тодішнього директора радгоспу Косака Володимира Олександровича. Він дав мамі грошову премію на жовтневі свята і допоміг вижити в роки Голодомору. Він знав, чий сім'ї дуже голодували, і направляв віз з морквою чи картоплею, де проживали ці сім'ї. Швиденько розгружали і закопували в ями. Недовго він в нас був, бо зняли його з роботи за такі дії.

Записав Марінов В. В., 8 вересня 2009 р.

*Свідчення Мирослави
Жіни Михайлівни*

1925 р. н., с. Шарівка Ярмолинецького району
Хмельницької області.

1932—1933 роки застали мене ще малою. Шість років мені тоді було. Сім'я була середньої заможності. Не багаті і не зовсім бідні. Працювали батьки, дбали, мали своє підсобне господарство. Жили над річкою у невеликій хатині. Батько вмів мурувати хати, груби, печі. А мама вела домашнє господарство і виховувала нас, троє дітей.

У 1932—1933 роках було трохи збіжжя — пшениці, ячменю, виродила й картопля. Директором тоді був Косак Володимир Олександрович. Хоч не можна було, але він роздав на трудовні хліб...

Записав Марінов В. В., 11 вересня 2009 р.

*Свідчення Халаменди
Татки Тимофіївни*

1924 р. н., с. Шарівка Ярмолинецького району
Хмельницької області.

Було мені в той час 9 років, але я добре пам'ятаю ті голодні роки. Дуже важко було. Ми, діти, не розуміли, чому це мама не дає їсти. Були дні, що на день з'їдали лише кілька оладок з лободи, їли гнилу картоплю, яку вдалося знаходити на полі.

Мама у нас померла, а тато залишився живий з нами, чотирма дітьми. Ще був старенький дідусь. Уродило в нас на городі трохи жита і пшениці, то забрали геть зі снопами, приїхали, навантажили на підводи і забрали. Була у нас ще корова. Одного разу прийшли якісь люди і сказали, що корову треба віддати. Я, пам'ятаю, стала біля хліва, схопилася за клямку і закричала, що не віддам корову. Тоді якийсь начальник підійшов до мене, розтиснув мені руку, і забрали нашу годувальницю.

Тато потім пішов на роботу, закопував телефонні стовпи. І одного разу він не в силі був втримати стовпа, і той впав на нього. То тато ще тиждень пожив і помер. Ми залишилися з дідусем, який невдовзі теж помер. Не знаю, яким чудом ми вижили. Видно, Бог змилювався над нами, сиротами. Ми їли лободу та ще якусь траву. Восени в лісі збирали жолуді, варили з проса луску. Про нашу сім'ю знав директор тодішнього радгоспу Косак Володимир Олександрович, надавав нам допомогу. Люди гарно про нього згадують. Доброю був людиною...

Записав Марінов В. В., 13 вересня 2009 р.

*Свідчення Попови
Аделії Іванівни*

1914 р. н., с. Шарівка Ярмолинецького району
Хмельницької області.

Мені було 13 років у ті страшні роки голоду. Сім'я була багатодітною, тяжко дуже жилося. Володимир Олександрович, тодішній директор

радгоспу, прийняв мене на роботу. Я розносила воду жінкам. За мою роботу він дав мені премію в сумі 100 рублів. Це була велика радість для мене. Одного разу він сказав, щоб хлопці нагрузили васаг моркви і картоплі, і направив до мого дому. Ми все це заховали в ями, бо ходили активісти по селу, викопували і забирали.

Одного разу він роздав хліб селянам, і на нього донесли, приїхали з району і вигнали його з роботи. Добрим людям влада не давала можливості працювати.

Записав Марінов В. В., 16 вересня 2009 р.

Свідчення Тулякіної Віри Петрівни

1925 р. н., с. Катеринівка Великолепетиського району Херсонської області.

...Пам'ятаю, що весь час мені хотілося їсти. Ми жалібно просили у матері хоч щось поїсти, а вона тільки плакала. Їли лободу, ховрашків, навіть ворон.

Ми, діти, щодня ходили до скирд магара (трава така), трусили насіння і варили кашку. Мама ловила ворон, горобців, і пекла їх на сковороді. Всі були пухлі, а у дітей — великі животи і тоненькі ніжки.

З боку влади для дуже ослаблених була організована «підкормка».

Іван Васкевич на полі у великому казані варив затірку і роздавав усім по одному черпаку. Був принциповим і справедливим. Це і врятувало багатьох від голодної смерті.

Головою колгоспу «Молот» (російська сторона села) на той час був Іван Харитонович Косарев, який дуже багато зробив для катеринівців на той час. Місцевий. За його вказівкою в колгоспі забивали худих і слабких коней та роздавали конину. Сам особисто розвозив по дворах, контролював і нагадував, щоб відразу багато не їли. Ніхто не знав, коли він і спав. Часто їздили в Агаймани,

Модерністичний час

щоб поміняти якийсь товар на рибу. Це дуже була вагома допомога односельцям. Слабких малолітніх дітей забирали в дитячі ясла.

Хліб давали щодня по маленькому шматочку.

З моєї родини всі залишилися живими, хоч були вже пухлими...

Свідчення Гулякіної Віри Петрівни //
Підтримка ціною в життя / Груба М.
Велика Лепетиха, 2009. С. 19—20.

*Свідчення Петренка
Танни Григорівни*

1915 р. н., с. Леbedівка (Куцо-Ганебне)

Сахновщинського району Харківської області.

Я народилася і проживала все своє життя в селі Леbedівка, тоді це село звалось Куцо-Ганебним.

Пережила голод, страшно згадувати той час. Пухли від голоду люди, вимирали сім'ї.

На той час головою колгоспу був Григорій Тимофійович Куліш (1894—1976), який багатьох людей спас від голоду. Добре помню, як на току підгортали зерно. Ми дивилися, як тільки наглядачі відвернуться, ховали собі в пащу потроху зерна. Григорій Тимофійович спеціально відвертався, а коли ми йшли на обід, він пошепки нам казав, якою дорогою нам іти додому, бо по тій дорозі, по якій ми ходили, нас ждали наглядачі.

Було таке, що вночі різалася конячина, по дворах було розвезено потроху м'яса, а утроем закопували шкуру і ноги, казали — здохла кобила.

У полі держали корову, приганяли вночі до Босихи на подвір'я, де люди вже чекали молоко. Здоють ту корівчину, там того молока по чарочці попаде — та й добре. Тоді Куліш казав: «Спочатку молоко поділити тим сім'ям, де є малі діти».

Земля пухом Григорію Тимофійовичу, був доброю людиною, допомагав людям умно, тихо.

Записала Хасанова Р. В. 3 вересня 2009 р.

*Свідчення Рєзвін
Єфросинії Степанівни*

1924 р. н., с. Андріївка Бердянського району
Запорізької області.

...Першим помер тато, бо він не їв зовсім. Все казав: «Хай дітям буде». Потім за ним пішов брат. За братом — мама, потім сестра... Осталися я і ще одна моя сестра, меншенька за мене. Так нас забрав чужий для нас зовсім дядько — Куш Степан, не знаю ні як по батькові, ні коли він родився. У нього була корова дома. Ось він нас молоком і спас, а ще їздив кудись до моря і привозив тютю, тільки чогось помню одні головки з неї. Вкус того молока і тієї риби я помню до сих пір. І зараз для мене молоко і будь-яка риба нагадує той страшний час. А тоді померла корова (не знаю чого), казав дядько Степан, що добрі люди помогли їй померти. А тоді і дядько Степан захворів воспаленієм льогких і помер. Ой, натерпілися ми з сестрою. Та якби не доброта Куща Степана — не вижили б.

Записали Ворона К. І., Палій В. В.

*Свідчення Стрельницької
Анастасії Самуїлівни*

1926 р. н., с. Шляхове Балтського району
Одеської області.

...Та були на селі такі сім'ї, які ділились. Мазило Зосім Владимирович мав жорна, жорнував, пік якісь ліпошки, трохи добавляв бурака, цвіти акації і їли такі сирники.

Могілівський Михайло Сергійович мав корову, ділився сироваткою, макухом. Їли все: буряк, щавіль, щир, камиш.

Страшні були роки, хоча й урожай був непоганий. Я вважаю, що голоду можна було уникнути, але в усьому винувато було начальство.

Записала Бондар Т. О., 8 вересня 2009 р.

*Свідчення Липовської
Леоніди Євдокіївни*

1928 р. н., с. Борсуки Балтського району
Одеської області.

...Забрали у нас все. Не було, що їсти. Була одна корова, і ту забрали. Їли цвіт акації, какіш. Багато людей ховали в одну яму. У селі жив батюшка Микита Морозовський з матушкою Палагною і дочкою Ларісою. Усе, що давали на церкву, він роздавав людям, які голодували. Самі вони померли від голоду. Страшна смерть. Кожного року я навішуюсь до їх могил.

Записала Корж Н. В., 28 вересня 2009 р.

*Свідчення Коломієць (Білокінь)
Ганни Прокопівни*

1932 р. н., с. Ковалин Переяслав-
Хмельницького району Київської області.

Розкажує мені брат Михайло, 1924 р. н., що коли був Голодомор 1933 р., лежала я в печурці і говорила «папи, папи», і ручки поскладала, а мати шила сорочку на смерть, то тоді брат побіг до сусідки Мухи Ганни Іллінічної, 1913 р. н., а ті жили заможніше, та й каже: «Дайте хоч кусочок хліба, бо зараз Галочка помре», так баба Ганна відрізала кусочок. Сам же хотів з'їсти, да не з'їв, а мені приніс. З'їла я той кусочок хліба, так і підвелась. Вони як побачили, що я сіла, то брат побіг іще раз, то баба ще дала кусочок. Так і пішло на життя. Якби не вона — умерла б я. Царство Небесне і їй, і брату! Завдяки їм і зараз живу.

Записала Шовкошитня С. В., дата запису невідома.

*Свідчення Стегній (Хелетелі)
Віри Макарівни*

с. Будилка Лебединського району Сумської області.

...Взагалі, я можу сказати, що наше село не дуже потерпало від голоду. Ні, голод таки був, але не такий, як у Лебедині чи в сусідніх селах. А все через те, що в Будилці спиртзавод був, то

люди сяк-так і рятувалися брагою. Працював він на просі, на крупчатці та на ячмені. З них брага, знаєте, як кваша. Хоч і ганяли людей за неї, хоч і хапали, а таки брага село врятувала. Пам'ятаю, підемо, відер зо два наберемо, мати нам млинців напече — ото була для нас радість! А ще — директор заводу, на прізвище Непомнящий. Земля йому пухом. Рятував людей, як умів. Голодуючим і пшона, і борошна виписував. І затірку робочим варили. От і порятував село.

Свідчення Стегній Віри Макарівни // Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців. Збірник матеріалів / упорядкув., передм., приміт. С. В. П'ятченко. Суми, 2008. Кн. 1. С. 69.

*Свідчення Ануфрієвої
Анни Олексіївни*

1926 р. н., с. Будилка Лебединського району
Сумської області.

...Будилку називали «золотим дном». Тому, що у нашому селі працював спиртзавод. Виробляли спирт з картоплі, зерна та ячменю, і тому брага була цілком придатна до вжитку, це давало змогу готувати з неї дуже смачні, на той час, млинці. Пам'ятаю, у сусідів була корова, і щоб її нагодувати, потрібно було принести 12 відер браги.

Директор спиртзаводу на прізвище Непомнящий був чуйною і розуміючою людиною, це проявлялося в його ставленні до людей. За завод вивозили жухелицю з котлів, яка була ще гарячою, і директор час від часу давав розпорядження вивезти віз картоплі і висипати її на жухелицю, де вона запікалася. Це давало змогу вижити тим людям, які проходили до нашого села за порятунком.

Свідчення Ануфрієвої Анни Олексіївни // Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців. Збірник матеріалів / упорядкув., передм., приміт. С. В. П'ятченко. Суми, 2008. Кн. 1. С. 71.

Свідчення Остап'юк М. І.

с. Нова Чорторія Любарського району
Житомирської області.

...Мені мама розповідала, що Іван Сидорович, аби було чим годувати людей, у колгоспній коморі під підлогою ховав зерно і горох, уповноважені з району ходили по хатах забирали. Він їх скрізь водив, усе показував. Адже при своїй посаді він мав би їм допомагати. Коли вони їхали, то люди брали той горох і варили. З військової частини привозили відсів. У яслах у котлі готували баланду і всіх людей годували. Ось такий був Осадчук. Біля нас село Коростки, то там майже ніхто не вижив, вмирали цілими сім'ями, бо у них не було такого голови.

Надіслав Канчура В. Ю.

Свідчення Жук О. А.

с. Нова Чорторія Любарського району
Житомирської області.

...То вже добра була людина! Ось тут його хата була, за криницею.

Іван Сидорович привозив борошно і дерть з військової частини, а Сак Березенський варив їсти. Він ще за царя був кухарем в армії. Тим людям, які працювали на полі, підвозили їжу. А всі маленькі дітки були в колгоспних яслях, і їх там годували. Не любив Осадчук брехунів і підлиз. Справедливий був чоловік. Він за народ стояв. Коли почалися репресії, то в 1938 році і його забрали. Тоді у селі всі люди вжахнулися. Такого чоловіка арештували! За що? Але в нашого голови був друг Кіндрат Чумак, який його витягнув. Не знаю, яким чином, але через два тижні Іван Сидорович повернувся в село.

Надіслав Канчура В. Ю.

*Свідчення Рак
Надії Ананіївни*

1923 р. н., с. Соломна Сатанівського району
Хмельницької області (нині проживає
в смт Козова Тернопільської області).

Наш будинок був розрахований на дві сім'ї, і стайня також. Через це в нашій стайні зробили колгосп. Нашу сім'ю від голоду врятували Гарасим Патлатий та Паланка Пипа. Вони доглядали свиней і худобу, яких тримали в нашій стайні. Гарасим і Паланка, під загрозою смерті, вдосвіта або ввечері підсували нам мишину свинячого корму. Мати ділила нам потрошки і завжди залишала ще частину для жебраків, які голодні, спухлі йшли з простягнутою рукою й просили хоч дрібку чогось поїсти, то мати їм і вдіяла. Крім свинячої їжі ми ще їли листя з липи, яке обривали і тушили на воді, як капусту. Листя з іншого дерева не було таке смачне і м'яке, але люди обривали все. Тому дерева у селі стояли голими. Ніде не було ані кропиви, ані лободи, яку теж їли...

Записала Палюк О. М., 25 серпня 2009 р.

*Свідчення Коваленка
Аскольда Івановича*

1934 р. н., м. Ічня Ічнянського району
Чернігівської області.

1932—1933 роки стали апогеєм Голодомору. Тихою, але впевненою ходою він почав підкратися з 1929 року, коли розпочалися репресії проти селян-одноосібників та насильницькими методами стали виконуватися непосильні плани-заготівлі зерна. Через те у 1930—1931 роках район перебував у досить складному економічному становищі. Економічно слабкі колгоспи та зовсім ослаблений індивідуальний сектор не могли справитися з державними поставками зерна. А план здачі хліба був на рівні врожайного 30-го. Тому все зерно було відвезено на заготівельні пункти. На трудовень нічого не залишилося.

«Мовчання у неможливий час»

У кращому становищі був колгосп «1 Травня». Хоч урожай 1931 року був нижчий проти попереднього, але колгосп швидко виконав його. Завдяки сміливості, мудрості і, у якійсь мірі, хитрості Тимофія Пелюха, він зумів також засипати зерно на насіння і на корми для худоби. А головне, що свідомо, на свій страх і ризик, встиг видати по 300 грамів зерна на трудовень. Бо знав, що все зерно можуть вигребти «штурмові бригади». Цим він врятував практично всі сім'ї колгоспників від голодної смерті зимою 1932—1933 років.

Цього йому влада подарувати не могла. На одному із засідань селищної ради його вчинок осудили суворою доганою, але додому того вечора відпустили, не заарештували. А вночі хтось із людей постукав у вікно і сказав, щоб тікав, бо вранці за ним прийдуть. Довелося швидко збирати торбу і зникати.

Звісток про нього не було кілька років. А потім він, десь перед самою війною, вернувся додому. Увесь цей час був у Маріуполі, поступив працювати на земснаряд (судно, яке чистить дно моря) і не сходив на берег більше двох років.

Протягом життя Тимофій Іванович зробив немало хороших справ на користь громади Ічні, але цей вчинок, на думку багатьох ічнянців, був чи не найважливішим у його житті.

Записала Борищенко В., дата запису невідома.

*Свідчення Колісник
Тамми Жуканорівни*

1918 р. н., с. Плоске Балтського району
Одеської області.

Про 1933 рік важко згадувати, люди виживали як могли. Старші дівчата ходили на роботу, щоб заробити якоїсь баланди для прожиття. У такі тяжкі години виживали самі, та ще й допомагали вижити другим, особливо допомагали дітям.

Пам'ятаю, що молоді дівчата Пиндюр Мотря і Папуша Франя зайшли в сусідську хату, де лежа-

ли, чекаючи смерті, попухлі від голоду батьки, а маленький хлопчик сидів на печі, плакав і гриз комина від того, що дуже хотів їсти. З того часу вони кожен день з роботи, самі не з'ївши все, ховаючи, щоб ніхто не знав, тому що тоді були випадки, що їли дітей, тайком його підгодовували, а трохи згодом організувалися так звані «ясла». Вони відвели його в ті ясла, де він вижив і залишився живим. Яка судьба даліша його, я не пам'ятаю.

Записала Шквира В. Г., 3 вересня 2009 р.

Свідчення Добровольської Марії Яківни

1926 р. н., с. Дебальцеве Васильківського району
Дніпропетровської області.

Я добре пам'ятаю 1933 рік — рік Голодомору. У цей рік в селі Дебальцеве в школі годували голодуючих дітей дошкільного і шкільного віку. Рішенням правління колгоспу «Червоний маяк» було вирішено виділяти продукти в допомогу голодним дітям. Це були крупи кукурудзяні, пшеничні й інші. Таке рішення було прийняте і затверджене під керівництвом Півторацького Сергія Яремовича. Поварами були Бондаренко Марія Григорівна, Євка Віра Кузьмівна, Білова Наталія Василівна.

Колгосп давав продукти харчування, а ці люди своєю невтомною працею рятували життя голодуючих дітей.

Записали Майор Л. Г.,

Омельченко Р. М., 25 вересня 2009 р.

Свідчення Попович Надії Данилівни

1913 р. н., с. Аркалаєвка (Калинівка)
Березнегуватського району Миколаївської області
(нині проживає у с. Сергіївка Березнегуватського району Миколаївської області).

— Шановна Надіє Данилівно, Ви часто розповідали нам про страшні роки Голодомору, а чи

були у Вашому селі люди, які допомагали вижити своїм односельцям у ті голодні 1932—1933 роки? Чи пам'ятаєте Ви їх, якщо такі були?

— Так, дуже добре пам'ятаю. Та і як можна забути, якщо це рідний брат мого чоловіка, звали його Попович Тихін Павлович.

— А що, він працював у Вашому селі?

— Він у 1932—1933 роках був головою колгоспу ім. Калініна. Кращого чоловіка нам і не треба було, аби зараз були такі начальники.

У ті страшні годи, коли за один колосок садили в тюрму, він видавав нам пайки зерном, крупами і даже борошном. Наших дітей не забував теж, давав їм пайки. Візьме пшениці із посівмату та й змеле. Районне начальство приїде, кричить: «Будем судить, що ти сіять будеш?», а він: «Як голодні люди можуть робить? Я не дам їм померти з голоду, можете мене судить». Гарна була людина, не держався за своє предсідательство, переживав за колгосп і людей.

Було, визиває районне начальство, а він нам говорить: «Що, дівчата, будем прощатися, може, вже і не побачимось». Ми голосимо, проводимо його всім селом і зустрічаємо...

Дуже велике спасіба Тихону Павловичу, що ніякого високого начальства не боявся, відстоював людей. Царство йому Небесне, що зберіг нас і наших дітей від голоду...

Записали краєзнавці Сергієвської
ЗОШ І—ІІІ ст., 28 серпня 2009 р.

*Свідчення Миці
Марії Месродіївни*

1926 р. н., с. Запоріжжя Нижньосірогозського
(нині — Великопетиського) району

Дніпропетровської (нині — Херсонської) області.

...Ми не голодували тільки тому, що на той час у нас був колгосп «Комунар». Головою колгоспу був Рудь Митрофан Никифорович. Він, як казали мої батьки, мав добру душу, і стояв за людей.

У великому казані на фермі варили «супчик» і роздавали його. Не знаю, з чого його варили, але смак його пам'ятаю й досі. Завдяки цьому вариву ми і вижили. Потім він організував дитячі ясла, куди нас зводили і там годували.

Пам'ятаю, як до нашого села приходили опухлі люди з інших сіл. Вони, мабуть, чули, що у нас у Запоріжжі не так голодно, та йшли шукати до нас порятунку. Деякі падали від голоду і вмирали прямо на вулиці.

У нас у селі смертей наших людей Рудь Митрофан Никифорович не допустив. Не знаю, як дивились на це у районі, але завдяки йому ми вижили.

Потім його забрали в політвідділ села Рубанівки. Потім воював. Потім повернувся назад до нас у село.

Якби побільше таких людей, як Митрофан Никифорович, то не було б стільки біди під час голоду.

Свідчення Миць Марії Мефодіївни //
Підтримка ціною в життя / Груба М.
Велика Лепетиха, 2009. С. 21 — 22.

Свідчення Мураян Марії Павлівни

1923 р. н., с. Мар'янівка (Вишневе) Софіївського району Дніпропетровської області.

...А були такі сердобольні, що дітям чужим помагали. Комірник Надія Сабецька, наприклад. Голодні діти, було, поприходять під комору, як зараз це помню, такі всі в латаних-перелатаних штанах, підперезані мотузками, та й посідають. Нічого не просять, а тільки голодними очима дивляться. То ця Сабецька винесе круг макухи, розіб'є його на кусочки і роздасть дітям. Раз голова колгоспу узнав та почав кричати на неї: «Що ти хочеш, щоб нас обох посадили?» Та, слава Богу, не посадили. Не доніс, видно, ніхто, хоч багато про це й знали...

Записала Запорожець Ю. В., дата запису невідома.

Людність у нелюдний час

*Свідчення Овдіюк (Шевчук)
Олександри Іванівни*

1921 р. н., с. Тарган Володарського району
Київської області.

Був кінець лютого 1933 року. Наближалася весна, ось-ось треба було розпочинати польові роботи. А як? Багато людей до того часу вже вимерло, а ті, що залишилися, ледь трималися на ногах. Їх необхідно було бодай трохи підтримати хоч якимсь харчем. Та де його взяти? Весь хліб на той час з колгоспної комори вивезли. Залишили тільки насінневий фонд, який надійно зачинили й опечатали, щоб ніхто не міг туди зайти.

І в той суворий час, коли за найменший непослух можна було потрапити в тюрму чи й бути закатованим, голова колгоспу Пилип Артемович Соловей рішився, на свій страх і ризик, спробувати підтримати тих селян, котрі залишилися. Відверто поговорив з молодими механізаторами, надійними хлопцями Андрієм Бабенком і Петром Бесарабом, що треба рятувати людей. Потрібно варити в колгоспі хоч якийсь ріденький супчик і потрошку годувати працівників. Хоча б трішечки борошна в те вариво додавати...

Фронтони на даху глиняної комори були з дощок. Голова колгоспу попросив хлопців вночі ставити драбину, відхиляти дошки й потроху, так щоб не було помітно, набирати зерна. У колгоспі був свій млин. Вночі хлопці брали трохи зерна, вночі мололи його. А на ранок у великому котлі з водою розколочували трохи борошна й по черпачку давали тим, хто працював у колгоспі. Чимало хто з жінок у полі не їли, просили налити той черпачок у горнятко, й несли додому дітям.

Пам'ятаю, на той час у нашому 4-му класі половина учнів уже вимерли від голоду. Й інші хилилися від вітру. Чи дожили б ми до весни, коли б не те вариво? Чому лінда? Певно, тому, що супом те вариво назвати не можна було. Але нас, дітей, лінда рятувала. І дорослих. Й досі перед очи-

ма, як з початком весняно-польових робіт трактористів односельчани підсаджували на трактор, бо у них не було сил піднятися на трактор. Ноги були спухлі від голоду. Трактористам давали й по шматочку хлібця, щоб могли працювати.

Та посіяли зернові трохи рідше, ніж завжди. А врожай вдався гарний. І буряки посіяли, теж добре вродили. Коли б не лінда, навряд чи вже й знадобився б насінневий фонд: не було б кому його сіяти. І діти вижили завдяки лінді, яку давали у школі. Вірніше, завдяки сміливості й рішучості голови колгоспу і двох молодих механізаторів.

*Записали Соколов Д. А.
та Устинівська Т. Я., дата запису невідома.*

*Свідчення Сарафанюка
Якова Івановича*

1917 р. н., с. Бендзарі Балтського району
Одеської області.

У роки Голодомору перебував у с. Бендзарі. Мій батько Сарафанюк Іван Дем'янович ходив до Максима Сутака, який працював у колгоспі, де головою був Савицький. Сутаку було набагато легше, чим нашій сім'ї. Максим Сутак весь час піддержував нашу сім'ю: то давав трохи різних круп, то житнього хліба, і так підкормлював нашу сім'ю — батьків, мене, сестру Ольгу, брата Олександра.

А ще сусідка Євдокія Волошина теж допомагала чим могла: трохи то картоплі, то круп, хоча мала дві свої доньки, Полінку і Євгенію. Отак, за допомогою добрих людей, ми виживали в ці важкі роки.

Записала Учуєва Л. О., 2 вересня 2009 р.

*Свідчення Трищенка
Дениса Єлисейовича*

1908 р. н., с. Баландине Кам'янського району
Черкаської області.

...Головою колгоспу в ту пору був Тетьора Антін. Він 1904 р. н., молодий, енергійний і задушев-

на людина. Але що він міг зробити, коли зверху так давили на село.

Він, було, поїде худою конячиною (сам правив нею) із сльозами випросить два—три клумак комбікорму, щоб варити баланду хоч тим, хто працював у колгоспі. Щоб не його турбота, то село могло б вимерти повністю...

Свідчення Гриценка Дениса Єлисейовича // Трагічні голоси / Гудзенко К. Н. Кам'янка, 1993. С. 25.

Свідчення Зав'язкіна Григора Івановича

1923 р. н., с. Велике Плоске Великомихайлівського району Одеської області.

Голодомор 1932—1933 років — це жахлива соціальна катастрофа ХХ століття. За наполяганням Сталіна було ухвалено рішення, яке виконувалося по Україні з винятковою жорстокістю, і призвело до голоду. І ця біда не обминула і наше село. Так звані бригади активістів, які організовувались з самої бідноти — в основному непорядних людей, ледацюг, які не хотіли працювати, систематично проводили свої рейди по селі, забирали і вимітали у людей все до зернини. І все ж треба сказати, що були серед них такі (хоч це й поодинокі випадки), які жаліли й розуміли людей, і не дуже намагалися вислужитися перед владою. Оце про такий випадок я хочу розповісти. Мій дід Зав'язкін Петро Іванович був священиком. Сім'я велика — восьмеро дітей, потрібно було якось рятувати їх. Заховав дід у клуні під соломою 6 мішків кукурудзи. А через деякий час з'явилися активісти. Дід, потерпаючи за долю своєї сім'ї і дітей, стоїть на порозі і плаче. А був серед активістів чоловік — Тиханський Івлій, підійшов до діда і тихенько запитав: «Скажи, где спрятал, я не укажу, а отведу». А дід йому відповів, що заховав кукурудзу в клуню під соломом. І в той час, як інші члени бригади перевіряли хату, сарай, горіще, погріб, город, Тиханський пішов у клуню, а

«перевіривши», заявив, що там нічого немає. Ось так ця людина врятувала нашу сім'ю від голодної смерті...

...Хочу згадати добрим словом тих, хто в тяжкі часи давав можливість селу і людям вижити, вистояти. Наш місцевий колгосп, який очолював Єждін, допомагав учням і школі. Дітям давали гарячі сніданки — ріденький супчик з картоплею і 200 грамів хліба — у ті важкі і голодні часи велика підтримка для них. Взагалі Єждін був дуже порядною людиною, і не раз виручав з біди своїх односельчан...

Шнабель-Тихомирова О. Я. Трагедія голоду на Великомихайлівщині. Спогади.
Одеса, 1998. С. 28.

Свідчення Мищенка Івана Єгоровича

1926 р. н., с. Уздиця Глухівського району
Сумської області.

Про голод 1932—1933 годов помню небагато. Про батька теж, бо батьки розішлись, коли ми були малими. Наша сем'я не голодала, бо зразу пошли в колхоз. Батько був його першим председателем, організував столову для трудящих. Там годували тих, хто робив. Шось можна було винести і додому. Діти теж ходили туди їсти. Люде казали: «Якби не Єгор Кирейович, то село вимерло б». Він помог, і ні один человек не вмер. Як був председателем, то закупив для колхоза конні молотарки. За це його ругали здорово. А він був професіонал і знав, що лучше для колхоза тоді було. У 1933 году його судили на п'ять год за те, що він перше намолочене зерно роздав людям, а остачу — у заготовку. Хоч план тоді і виконали, да суд був. Правда, люде заступилися за його, він подав на касацію і його освободили.

Про те, як жив з нами у сем'ї, уже не помню.

Записала Єременко С. В., 25 червня 2009 р.

*Свідчення Сидоренко
Марії Єфимівни*

1928 р. н., с. Уздиця Глухівського району
Сумської області.

У роки голоду мені було сем год. Сем'я наша була велика, да ми не голодали, того що мати робила тоді в колхозной пекарні, я ходила з єю. Можна було поїсти у столовой, яку для робочих організував голова. Їм тоді був Єгор Кирейович. Мати могла винести із пекарні тіста і заховати десь у бур'янах. Це тісто забирали сусідські хлопці Іван да Мишка. Єгор Кирейович про це знав, но ніколи не кричав. Колись, помню, на мою матір донесла Тищенко Марфа, яка робила разом з єю: «Галька носить хліб додому і тісто ховає у бур'яні...» А голова їй: «Я поймаю не її, а тебе, як ти будеш нести». З тих пір вона уже не жалілась, а сама начала помагати тим, хто здорово голодав.

На собраннях Кирейович висказувався у голод за людей. Для сельчан був хорошим.

Записала Єременко С. В., 25 червня 2009 р.

*Свідчення Тищенко
Марії Павлівни*

1928 р. н., с. Уздиця Глухівського району
Сумської області.

Про голод вспоминаю із страхом. Нам жилось тоді тяжко, бо забрали все. Батьки у колхоз не вступили. Єгор Кирейович був батьком мого чоловіка. Про його знаю небагато, бо в Уздиці він пошти не жив. Знаю, що робив бухгалтером у детдомі у Глухові. У нашому селі, як був головою, перший хліб роздав людям. За це його судили, но люди заступилися, і він не сидів. Єгор Кирейович для людей був покладливий і хороший, а як сім'янин некий. Як розкуркулювали когось із села, не помню вже кого, то він зайшов у хату першим, помог майно заховати під пол і закрив. Сам став на ту дошку, і не забрали з хати нечого. Людей захищав.

Записала Єременко С. В., 25 червня 2009 р.

*Свідчення Лузан
Валентини Дмитрівни*

1924 р. н., с. Уздиця Глухівського району
Сумської області.

Про голод помню, що сама, що з розказов матері Лузан Улити Леонтіївни. Жить було важко тим, хто не був у колхозі. Там хоч якось можна було вижити. Наш батько був на зароботках, а як приїхав, то ми тоже пошли написали заяву і вступили у колхоз, жизнь покращала. У селі з голоду начебто нехто не вмер, умирали од болезней, хоч багато людей було пухлих. На велике щастя, на той час багато людей врятувалось, коли відкрили столову і роздали муку, яку намололи із квасолі і ще з чогось. Жнив тоді ще не було, поля стояли не дозрівши. На той час головою був Єгор Кирейович, якого хотіли засудити, що помагав людям. Виїхали із райцентру в клуб, у селі був суд. Скільки сльоз було, скільки крику, і молилися, щоб його не судили за те, що людям перший хліб роздав, а не в заготовку. Люди, слава Богу, не повмирали, заготовку виконили, і Кирейовича не судили.

Записала Єременко С. В., 25 червня 2009 р.

*Свідчення Пилипенко
Марії Михайлівни*

1927 р. н., с. Уздиця Глухівського району
Сумської області.

Роки голоду помню, хоч і давно то було. Мені тоді було 6 год. Помню, як жорстоко обрачались із людьми ти, хто ходив у комсомольцях, да із продовольчого загону. Правда, були не тільки жорстоки, а найшлася одна добра да чуйна людина, яка на той час була председателем колхоза у нашому селі — це Тищенко Єгор Кирейович. У жнивну пору одкрив столову для людей, яки робили у полі. Їм в обід давали борщ і хліб. Ходили і ми, діти, туди. Мати казала: «Мені соромно за вас, що ходите». А ми, як обід, так і туди. Нам дадуть хліба, коли і ще щось, то ми ще й додому несемо сестрі Ользі, на той час і року

«Людність у неводиний час»

ей не було. То ми принесемо хліба, пожуємо, вона і смокче. А Єгор Кирейович ісказав робітникам, щоб годували усіх дітей, яки будуть ходять до столової. Ми за щот цього той страшний голод пережили і повиживали, і нехто з голоду, слава Богу, не умер.

Записала Єременко С. В., 25 червня 2009 р.

Свідчення Погрібної Такни Петрівни

1923 р. н., с. Калуга (Михайлівка)

Березнегуватського району Миколаївської області.

...Брат моєї родички, Капусти Марії Родіонівни, 1922 р. н. працював у млині прийомщиком, мав змогу приносити зерно чи муку у карманах додому, вони й ділилися із нашою сім'єю, тобто близькі родичі допомагали, як могли, один одному боротися з голодною смертю. Була така жінка, Цимбалиста Олена, яка ткала рядна на хуторах, з якою потім розраховувалися продуктами. То вона ділилася заробленим зі своїми родичами та сусідами. Доброї душі людина була ця тітка Олена...

Записано 28 серпня 2009 р.

*Свідчення Демченко
Олександри Марківни*

1917 р. н., селище Божедарівка
(нині — смт Щорськ) Криничанського району
Дніпропетровської області.

...На період голоду 1932—1933 було мені 15 років. Директор школи Шардт Адольф Станіславович, дружина Єлизавета Францівна та брат Шардт Іван Станіславович організували харчування всім дітям школи (500 чоловік). У їдальні варили кукурудзяну кашу, і цим врятували життя дітей. Але директора школи і цих вчителів було заарештовано влітку 1932 року і більш вони не з'являлися, напевно, їх розстріляли. А я вже в честь їх вивчила німецьку мову, працювала вчителькою, після війни викладала російську мову, а потім пішла на пенсію...

Записав учнівський пошуковий загін
«Дзвін» під керівництвом
Зубко Л. В., 15 вересня 2009 р.

*Свідчення Грабрики
Василя Климовича*

1924 р. н., с. Демківка Тростянецького району
Вінницької області (нині проживає у с. Піщана
Балтського району Одеської області).

Я помню 1933 рік із того, що ходив на роботу в Капустянський совхоз при цукровому заводі, який знаходився за 3 кілометри від нашого села. Була така дитяча бригада по збиранню бурякового довгоносики. Бригадіром був дядько на прізвище Катрич, ім'я не помню. Управляючим совхозу був Яроменко, імені теж не помню. Він дав бригадиру наказ, щоб тих, хто вийшов на роботу, нікого не відправляли додому, а брати на роботу, щоб виписати талони на день — сніданок, обід і вечеря. Давали рано сто грам хліба, вдень — двісті грам, увечері — сто грам, і три рази гарячу пищу (похльобка з ячмінної крупи, вода). Так як ми були малими, для всіх зводили шалаші, щоб

Людяність у неволею час

люди могли переночувати, і знову до роботи. Усі заходи виконувались завдяки директору заводу Шрамко Григорію Івановичу. Ще поблизу сахзаводу був откормочний пункт. Там були і корови, котрих доїли і молоко перегонили на сметану, а перегін роздавали робочим заводу на кілька чоловік у сім'ї. Якщо п'ять душ, то давали 0,5 літра.

З сіл, які знаходилися поблизу Капустян, його цукрового заводу (Капустяни, Демківка), люди ходили на роботу в завод і совхоз. Тут людям варили обіди і сніданки, то тут люди не вмирали, а в селах Савинці, Китайгород, Козинці, Летківка, Северинівка почті що спільне хати стояли пусті — люди повимерали.

У селі Демківці помню 1933 рік, коли людей виносили на кладбище на драбинах і скидали в яму всіх підряд. У моєї мами був двоюрідний брат Пантелеймон Іванович Шаргородський, котрий вряди-годи нам помагав. То принесе шматочок хліба, мисочку крупи. У нашій сім'ї було троє дітей, мама, батько і бабуся. Усі вижили.

Записала Григорович С. І., 18 травня 2009 р.

*Свідчення Антоненко
Ольги Петрівни*

1928 р. н., с. Петрівка Новобузького району
Миколаївської області.

Я була ще досить мала, щоб пам'ятати ті страшні часи, але мама мені розповідала про страхіття того часу. У Петрівці як такого голоду не було, колгосп кожного дня видавав дітям по жмені зерна, чи то пшениці, чи кукурудзи. Але скільки влізе в маленьку дитячу ручечку?! Заборонялося збирати колоски на полі, та й люди боялися закону «Про п'ять колосків». Тому обходились, хто як міг: пекли пиріжечки з лободи, варили «похльобку», одним словом, виживали. Був у нас на фермі дядько Петро, який, не зважаючи на суворе покарання при допомозі дітям нужденним за раху-

нок колгоспу, потайки крав обррат, сироватку, яку привозили свиням та телятам, і підгодовував нас із мамою. Він розумів, що ми не переживемо цього страшного лиха.

Записали Андрющенко Д. О., Панін М. С.,
Курчук І. О., 10 вересня 2009 р.

*Свідчення Остапко
Олександри Тихонівни*

1923 р. н., с. Андріївка Бердянського району
Запорізької області.

...А через неділю ці самі «активісти» прийшли опять. Мамуся за образом в углу сховала мішочок з кукурудзою. Кіло, може, з п'ять, а я, мала-дурна, стояла і дивилася на Бозю і шептала: «Не віддавай!». То один з них глянув на мене, тоді — на ікону, підійшов, зірвав її, і на долівку упала ця торбина. Він її узяв і кинув іншому, Васильом його звали. А сам пішов. Я стояла і тихо плакала: і Бозя розбився, і кукурудзяної каші не буде. Тоді цей дядя Вася підійшов до мене і мовчки в руки, які я держала біля грудей, всунув цю торбу і вийшов. До сих пір пам'ятаю його очі. Очі дяді Васі...

Записали Ворона К. О., Палій В. В.,
дата запису невідома.

*Свідчення Черванюк
Любові Василівни*

1919 р. н., с. Цвіклівці Кам'янець-
Подільського району Хмельницької області.

Були тато, мама, бабуся — повмирали. За два тижні — троє. А я залишилась у хаті одна, дванадцять років мені, що можу робити? Немає що з'їсти, зранку йду з хати, до вечора ходжу по садках і пасуся, зелень їм, шукаю квасець, а його важко знайти, бо не одна я ходжу. Їм листя липи, воно гірке, але їм, шукаю лободу і їм. Словом, як кізка жила. Потім захворіла. Черешні доспіли, а я не можу встати, до дерева дістатися. Сусідка прийшла, черешень принесла, очі їли б, а в роті гірко-

та, як полин. Пізніше ця ж сама сусідка принесла мені мед, але я й мед зразу не могла їсти. Лише пізніше відчула в роті солод. Сусідка каже: «Це добре, що ти вже почула смак меду, будеш видужувати». Вона спасла мене від смерті. Я завжди їй була вдячна, поки вона жива була. Не можу такої доброти забути...

Записав 9 серпня 1992 р. Шевченко Олександр
Миколайович від Черванюк Любові Василівни //
Рукописні фонди навчально-наукової лабораторії
етнології Кам'янець-Подільського державного
університету. Зшиток № 27. 1992.

*Свідчення Прокопшиної
Тамки Іванівни*

1927 р. н., с. Вільшанка Вінницької області (нині
проживає у м. Кодима Кодимського району
Одеської області).

У 1932 році моя родина жила біля старого кладовища. Сім'я наша складалася з п'яти осіб. Батько й мати були роботящі, тому, незважаючи на тогорічний неврожай, у родині були деякі запаси зерна. Коли влада забрала восени останнє зерно та глечик фасолі, вона забрала тата з мамою, яких невдовзі розстріляли. Пам'ятаю, як ми з моєю сестрою і братом сиділи голі під хатою, зима була, їсти хотіли. Наш сусід дід Пилип кожного дня приносив нам по кусочку мамалиги.

На жаль, брат Давидов Дмитро Іванович, більшу частину їжі віддаючи нам, спух від голоду і помер. Людей, які помирили, кидали в яму і закопували.

Записала Єлькіна В. Д., 14 квітня 2008 р.

*Свідчення Півленко
Олени Матвіївни*

1924 р. н., с. Шестеринці Лисянського району
Черкаської області.

...Були сторожі, об'їждчики, які забороняли збирати колоски. Але серед них був один хороший сторож, Кальченко Олекса, він дозволяв збирати,

говорив: якщо я крикну, чи голосно кашляну, тоді тікайте. Збирали, оглядалися, дуже боялися, а потім вибирали кожну зернинку з колоска. У колгосп забрали коняку, воза. Навіть приїхали і зняли бляху, якою була покрита комора. Батько робив у колгоспі. Ходив за сівалкою. Одного дня його привезли додому. Вже не міг ні ходити, ні працювати від голоду. А вберегло сім'ю від голодної смерті те, що старша сестра Явдоха передала з Донбасу 24 кілограми борошна, і мати брала по трішечки, і варила якусь баланду. Крім осередків з кукурудзи, їли різні корінці і липове листя (всі липи були без листя).

Записала Гордієнко Л. І. та Горячкіна Н., 20 жовтня 2009 р.

Свідчення Крижанівського Федосія і Дарії

(нині покійні, спогади записані зі слів внучки
Рибак Євдокії Іванівни 1954 р. н.)

с. Лабушине Кодимського району Одеської області.

...Була біля цвинтаря хата. Там жили вчителі. Вчили дітей, допомагали людям. Федосію взяли до школи, щоб замітала. Давали стакан крупи на три дні. А маму забрав Баркар (більш заможний), вона пасла корови. Теж давали так само, як Федосі. Потім його вивезли на 3 роки в Сибір. У нього є внучка, вона зараз живе в Іллічівську (нині — м. Чорноморськ. — *упоряд.*). Люди добром згадують його. Він був активіст. І коли мали робити обшук, він попереджав людей сам. І через учителів. У нього тоже була сім'я велика — вісім душ.

Записала Триморуш Г. І., дата запису невідома.

Свідчення Кучої Лідії Євстратіївни

1925 р. н., с. Осіївка Бершадського району
Вінницької області.

Уже весна була, трохи легше жити стало. Вийшла я одного разу на подвір'я і бачу: лежить у нас на траві наша сусідка, молода дівчина по

імені Варка. Лице в неї напухло і стало червоне, мов морква. Шкіра на щоках полопалась, очі запухли так, що вона їх розкрити не може. Я побігла в хату і кажу мамі: «Ой мамо, у Варки лице напухло, от-от лопне!» Вийшли з хати мама і тато, взяли і занесли Варку до хати, дали їй кружку молока... У нас корова була. Мама лице їй кисляком промила. Дівчина полежала у нас в хаті на лавці, їй стало легше і вона пішла додому. Мама їй сказала: «Ти до нас, Варко, приходь надвечір, я тобі кружку молока буду давати, а то помреш. Бач, як ослабла».

Потім вона до нас приходила, і мама давала їй кружку молока. Кожен день, аж доки літо не прийшло. Так Варку моя мама спасла від голодної смерті.

Записав Тодоренко В. І., дата запису невідома.

Свідчення Рябущенко (Струсевич) Ніни Василівни

1927 р. н., с. Бендзарі Балтського району
Одеської області.

Головою сільради в 1933 році був Кислян (чи то прізвище, чи то прізвисько). Він з активістами оббирав людей до нитки, а потім після цих погромів пиячили. А жінка Кисляна — Палазя, крада з дому, що могла, і носила нам продукти, бо ми були сироти. Батько помер у 1932 році. Підслуховувала, коли мала прийти бригада, і нас завжди мали вислати, теж говорила. Мати на цей час ховалась.

Серед активістів теж були людяні комсомольці, Іван та Авксентій. Теж трохи підкидали то крупи, то картоплі.

Прийшов наказ виламати нашу кукурудзу на полі. Іван та Авксентій просили комсомольців, щоб вони втоптували качани в землю і все не ламали. Ми з матір'ю — я і сестра Марія — вночі зібрали залишки кукурудзи. Мати тоді ледь не збожеволіла з горя. Мати була родом з Балти, з Моголи.

Трохи підробляла в євреїв, одну звали Євгенією. Вони дуже нам допомагали продуктами, давали поношену одежину. (А потім ці сім'ї євреїв знайшли притулок у нас у Велику Вітчизняну війну, ховаючись від німців в погребі, і спаслися.) Ще трохи допомагав батьків рідний брат Струсевич Павло Юхимович — то круп, то якусь ложку молока.

Вижили і самі, і з допомогою добрих людей.

Записала Учужева Л. О., 3 вересня 2009 р.

Свідчення Литвиної Софії Семенівни

1921 р. н., с. Березівка Балтського району
Одеської області (нині проживає в с. Обжиле
Балтського району Одеської області).

Сім'я наша була велика: батько — Шаповал Семен Васильович, мати — Шаповал Дарія Максимівна, та нас восьмеро дітей.

Я пам'ятаю ті страшні роки голодування. Люди їли м'ясо з дохлих коней, їли траву та померзлу вонючу картоплю. Люди билися один з одним, щоб набрати тої мерзлої картоплі, яка залишилася на полі. Потім цю картоплю сушили і їли. Пам'ятаю, як мати купила кусочок макуху, який розділила між нами, та ще й розділила на сім'ю нашого нанашка.

Наша сім'я пережила період голоду 1932—1933 рр., дякуючи тому, що у нас була корова, яку ми утримували у другій половині хати і сторожували, щоб ніхто не вкрав. Разом із коровою у хаті утримували ще й порося.

Усім сусідам допомагали: бабці Горпині Сорокатій, а у неї невістка — Фотя, і у Фоті троє малих дітей, цю сім'ю ми виручали молоком. Була ще сусідка, бабка Марина Дикола — наша мати їй теж носила по стакану молока. Були у нас родичі — сестра мого тата Варвара, і у них була велика сім'я. Якось дід Олексій був дуже хворий, і наша мати занесла їм молока, щоб дід Олексій одужав,

але тітка Варвара не дала діду молока, а розділила між дітьми, при цьому сказала: «Дід старий, йому все рівно помирати, а дітям треба виживати». Пам'ятаю, як батьки зарізали поросю і бігом поставили в казан варити, щоб ніхто не забрав те поросю. Мати поставила казан з м'ясом далеко в піч, а спереду запалила кирпичі, які робили з коров'ячого навозу, щоб забити дух м'яса. І в цей час до нас направились бригада, яка забирала в людей все, що є їсти. Керував цією бригадою дядько Василь Шаповал. Зачувши запах м'яса, він зайшов до хати, а всі почали кричати і пищати, щоб він не забрав те м'ясо, яке варилося в печі. Побачивши все це, дядько Василь сказав хлопцям із бригади: «Хлопці, не заходьте до хати, тут нічого нема, тут навоз палять і навоз варять». Так дядько Василь врятував нас від голоду. Також пам'ятаю, як у школі вчителька Боделан Галина Петрівна запитувала в класі про те, в кого є щось їсти, а ми сиділи і мовчали, бо думали, що вчителька хоче забрати у нас їжу. Потім говорила: «Діставайте їжу, у кого яка є, діліться одне з одним, їжте, аж потім ми розпочнем урок».

Записала Чорна В. С., 30 вересня 2009 р.

*Свідчення Миши
Танни Іванівни*

1926 р. н., с. Хитці Гадяцького району
Полтавської області.

На період голоду було 6 років. Есперцет, насіння мололи на жорнах, добавляли воду і пекли оладки. Есперцет нас і вивів, щоб ми не померли. Батько працював на складі в Гадячі і приносив жменю насіння, і їли. Були смачні, тепер би їх ніхто не їв. Недалеко жив сирота Василько, прийде і сидить біля двору, мати йому насипле їжі. Кізяк викине із сарая, і за це мати йому давала їжі.

Він жив сам, батьки померли, а хата стояла недалеко від нас. Петро Мироненко жив недалеко і говорив, що нас врятувала тітка Горпина, підгодо-

увала нас обох — Василька і мене, поки забрали в патронат, де старий дитсадок. Це було як у дитбудинку, жили там і харчувались. Відкрили його зразу після 1933 року, і був патронат до 1941 року. Як колгосп образувався, була там кухарка Надія Федорівна Садкова і баба Параска, дивились за дітьми.

Була у мене сестра Марія, 1923 р. н. У Голодомор ніхто не помер, батько спас насінням. Сусідам давали, баба Санька, баба Харитина ішли, і їм уділяла мати...

*Записав учнівський пошуковий загін «Дзвін» під керівництвом
Зубко Л. В., 16 вересня 2009 р.*

Свідчення Чорної Лігії

1914 р. н., с. Ганівка Дунаєвецького району
Хмельницької області.

Тоді мені було 19 років. Я добре пам'ятаю цей рік. Він для мене був найважчим за все моє життя. Урожай у 1932 році був поганенький, але прийшли активісти, вимели все з дому. Забрали нашу годувальницю — корову, вигорнули з погреба картоплю, буряк, залишилися ми з порожніми горшками. Сусіди боялися нам щось дати, ще й самі не мали, боялися самі залишитись без харчів. Ми були приречені на голодну смерть. Я з мамою вижили, а моя сестричка семирічна Марійка померла, і батько. І вже зовсім біда була, та врятувала нас мамина подруга, що жила на другому кінці села. Вона десь заховала трохи квасолі і кукурудзи, і ділилася з нами цими статками до останнього. Я все життя молюся Богу за неї та її родину.

*Записала Марчук А.,
дата запису невідома.*

*Свідчення Покровка
Віктора Яковича*

1927 р. н., с. Заставля Дунаєвецького району
Хмельницької області.

...Та ми вижили. Мусили. Добре, що пастухом був трішки: на полі надоював молока і так пив. Нам з мамою дуже допомагали сусіди. Вони були близькими родичами чаньківських «чорних», «прибирайлів» (так в нашому селі називали міліціонерів і сільську владу). Принесуть, було, жменьку ячменю чи кукурудзи, я нарву лободи. То мати товкла на ступі ото все разом, і виходили пампушки. Отак і їли.

Вийшли вони із Заставля 33-го року. Прізвища їхнього не пам'ятаю, пам'ятаю, що тьотя Нюся і дядько Вітя. Своїх дітей у них не було, мабуть, тому і допомагали нам з мамою. Спасибі їм...

Записала Марчук А., дата запису невідома.

*Свідчення Безручко (Кастерної)
Олени Яківни*

1926 р. н., с. Хотіївка Семенівського району
Чернігівської області.

Коли настали голодні часи, мені було 7 років, тому я дуже добре пам'ятаю більшість подій того часу. Наша сім'я проживала на вулиці Псарня (зараз Красна). Не було чого їсти, кожна сім'я голодувала. У цей час моєму батькові було доручено організувати колгосп на вулиці Піщанка і Мирошниківка (зараз вулиці В. В. Сенька та Замістя). Колгосп називався «Доброволець». Мій батько старався врятувати від голоду колгоспників та їхніх дітей. Я добре пам'ятаю, як тато із завідувачкою дитячими яслями тіткою Улею ходили по хатах, забирали і відносили на руках у яслі дітей, там їх годували. Так вони врятували від голодної смерті всіх дітей колгоспників.

Кілька років тому на вулиці до мене звернулася незнайома жінка, називаючи мене по батькові.

— Звідки Ви мене знаєте? — спитала я.

— Ваш батько, Яків Петрович, врятував нам життя у 33-му. Після похорону батька ми з маленькою сестрою, опухлі від голоду, сиділи у своєму будинку. Увійшов голова колгоспу, узяв сестричку на руки, мене за руку й повів до ясель.

Записала Руденко О.,
дата запису невідома.

*Свідчення Рабулець
Олени Деметрівни*

1925 р. н., м. Первомайськ Первомайського району
Миколаївської області.

...На базарі до мами часто підходив маленький хлопчик, невідомо, звідки він узявся. Якось весною він біг і впав, розбивши голівку. Зібралися навколо нього люди, але забрати хлопчика додому ніхто не міг. Тоді мама запитала, як його звати, і він відповів: «Толя».

Це нагадало мамі її рідного Толю, який був тоді з батьком на Донбасі, і мама забрала хлопчика до себе. Одного разу під вікном нашої оселі упала знесилена дівчинка, її звали Тетяна. Мама її теж прийняла. Почалася весна 1933 року. Люди почали їсти траву. Давилися лободою, аж зелений сік стікав по бороді. Набивали на полі животи травною і гинули від такої їжі. Але далі ставало трохи легше, стали рости овочі на городах, у садах дозрівали фрукти.

Улітку батько, я і брат Толя повернулися із Донбасу до Первомайська. Через те, що я погано харчувалася у брата і невістки, а мама дома почала мене краще кормити, я дуже захворіла. Але все обійшлося. Якраз коли я хворіла, за Тетянкою повернулася її мама. Вона привезла нам, на знак подяки, торбу сушених кабачків. Хлопчика Толю забрав до себе в сім'ю батьків товарищ, у нього не було своїх дітей. У роки Великої Вітчизняної війни Толя загинув на фронті.

Записали Собко В. і Савенкова А.,
дата запису невідома.

*Свідчення Крохи
Антоніни Федорівни*

1921 р. н., с. Баба (Жовтнєве) Менського району
Чернігівської області.

...Я пам'ятаю нашу сусідку — бабу Варку, яка жила сама і весь час нас дітей потроху підкормлювала: то ладок з клеверу принесе, то гірсточку муки. Для нас то було величезне свято. Ото так ми і вижили.

Записала Копил Т. І., 8 вересня 2009 р.

*Свідчення Там'янів
Нараски Тимофіївни*

1929 р. н., с. Придніпровське (Мойсинці)
Чорнобайвського району Черкаської області.

У 1933 році активісти колгоспу с. Мойсинці (Котурна Яків і інші) прийшли і позабирали все зерно, картоплю і нас вигнали з хати, а наш доктор Значківський допоміг вернутися в свою хату. І він допомагав багатьом людям в селі вижити в той лихий час.

Записали працівники Чорнобайвського
районного краєзнавчого музею,
дата запису невідома.

*Свідчення Черненко
Марії Іванівни*

1922 р. н., с. Дем'янівка Семенівського району
Полтавської області.

Сусідський хлопчик Вася, 1922 р. н., з ложечкою своєю щодня до нас ходив. Бо в тій сім'ї троє дітей померло з голоду. І завжди Васі лепьошечки одділяли і тарілочку якоїсь баланди, що не можна було назвати ні супом, нічим.

Вася вижив, поступив у воєнне училище, став старшим лейтенантом, загинув, визволяючи Польщу...

Записали члени краєзнавчого загону
Оболонської ЗОШ І—ІІІ ст. Семенівського району
Полтавської області, дата запису невідома.

*Свідчення Назарчука
Володимира Максимовича*

1928 р. н., с. Черепінь Овруцького району
Житомирської області (нині проживає
у м. Овруч Житомирської області).

...Мене рятувало те, що друг мого батька був мельником, іноді давав нам трошки муки, і мати пекла пісні млинці, і ми ними ділилися. Щоб млинців було більше, до них додавали лободу, бур'ян та різні трави. Я збирав гнилу картоплю. Ото картоплю викопали, а ту червиву, що там залишалася, я брав і їв. У моїй сім'ї було семеро дітей, хто був сильніший — виживав, а хто був слабшим — звісно, повмирали...

Записали члени пошукової групи «Колосок пам'яті»
Новогуйвинської гімназії Житомирського району
Житомирської області, дата запису невідома.

*Свідчення Білецької (Головченко)
Валентини Андріївни*

1932 р. н., с. Плющівка (Єфінгар)
Баштанського району Миколаївської області
(нині проживає у с. Новоукраїнка Березнегуватського
району Миколаївської області).

...Мама розповідала, що родина вижила завдяки тому, що їм допомагали інші люди. Це були євреї, котрі проживали в селі, адже село Плющівка на той час було єврейською колонією. По сусідству жила єврейська сім'я. Євреї віяли молоко і завжди давали «обрат», сир. Батьки часто говорили про те, що в селі люди ділилися продуктами. У ньому проживали не тільки євреї, були і українці, і росіяни, і німці. А ось у сусідньому селі Новогеоргіївці Баштанського району (ще називають його с. Булгакове), звідки був родом батько, Головченко Андрій Матвійович, багато людей вимерло. Інші приходили в Плющівку просити їжу. І люди в селі ділилися, допомагали, чим могли.

Записали учні Новоукраїнської
ЗОШ I—III ст., 29 серпня 2009 р.

*Свідчення Силагенко
Тамки Тимофіївни*

1925 р. н., с. Хустянка Сміленського району
Сумської області, (нині проживає
у смт Велика Лепетиха Великолепетиського
району Сумської області).

Я, Сильченко Ганна Тимофіївна, народилася 6
мая 1925 року у селі Хустянка Сміленського райо-
ну Сумської області.

У роки Голодомору жила у Сумській області у
Хустянці. Такий голод терпіла, що я вам не можу
розказати. Коли мама вмерла, мені було 7 років,
чи начало 8-го, і був у мене братік малий. Дуже
плакав. Не тільки я плакала, а плакав і він.

Коли ми осталися удвох із братіком, уже мами
не було. Устали утром, дуже плакали. До нас
сусіди приходили і їсти нам приносили, і нас за-
бавляли, щоб ми не плакали. У нас не було такої
терплячки, щоб не заплакати. Бо я бачила голод
страшний. Крім лободи та якоїсь вишеньки вес-
ною рано, а братік все время просив: «Гало, дай
мені їсти, дай мені їсти». Братик мій рідненький,
та як же, я тобі недавно давала, трошки, бо люди
нам добрі приносили додому. Приносила тьотя
Даша, тьотя Марія і тьотя Валя. Нам усі сусіди
приносили. Тільки просим, що, дітки, не сидіть
у хаті, а виходьте на вулицю, ідіть по дворах і ка-
жіть: дайте нам що-небудь покушать, бо ми хоче-
мо дуже їсти, у нас немає нічого в хаті, ні мами, ні
їсти, і в хаті в нас холодно.

Коли прийшли всі сусіди, виманили нас на
вулицю, щоб ми ходили тільки по вулиці, а не
сиділи в хаті. А тоді на другий день вийшли ми з
хати, і пішли на другу сторону вулиці. А там були
дуже приязні жінки, що кажуть: «Дітки, давайте
зайдемо в хату, бо надворі холодно. Нагрієтесь,
покушаєте — не на вітру та снігу». Ну, ми по-
сиділи в неї. Готували нам — деруни з картошки.
Ото надеруть вони і напечуть на сковорідці, нас
нагодують, і додому, було, тьотя Лена (забула при-

звище), було, проведе додому і каже: «Дітки, не бійтеся». Ну, ми все одно боялися спати у хаті. Укритися у нас було — подушки були. Ми одну подушку постелемо, другою вкриваємося, до тих пір плачемо, поки чую — братик спить, а я дуже собі плакати хочу і боюся, думаю, щоб його не розбудить, коли чую уже, як день, у хаті видно, та й кажу, що хтось стукає. А він каже: «А я боюся, я боюся». А я кажу: «Не бійся, це хтось іде». Коли прийшла тьотя Маруся Лащ, і дядько Павло каже: «Ну, дітки, як ви тут?» «Та ми боїмося, плачемо — почули, як хтось іде». А дядько каже: «Нічого дітки, не плачте. Я сьогодні буду йти в сільську раду, чув на роботі, що будуть інтернат Хустянський розвозить по колхозах, бо там, де у школах ми були, у двох домах дуже мерли з голоду, одне одного гризуть, плачуть, бо їсти хочать».

Дядько каже нам: «Нічого, прийде время, і буде вам там трошки краще». Коли пройшло, може, місяць, може, більше, бо бачимо, що щось метекеяться. Дядько Павло каже: «Я тьотю Дашку, вона там буде завідуючою, просив її, щоб там хлопчиків окремо. (Я забула, як колхоз — чи Леніна.) Нічого дітки, буде все хорошо. Я сказав тьоті Даші, щоб вони вас не розлучали, бо, кажу, там хлопчик маленький, дівчинка трошки старша, хлопчик все время плаче за нею і бігає: “Гало! Гало! Не брось мене ніде”. А я, каже, та не бросю, так він все время біля мене». А та тьотя Даша була заведуючою у нас в інтернаті, кухарок дві були. Нас не розлучили.

В інтернат нас як привезли. У колгоспах було на зиму заготовлено і картошка, сахарні буряки. Наварять нам картошки, а як сахарний буряк наварять — воно як чай — солодкий, і давали по кусочку (повар Марія Лащ чи Настя Лащ — це вони були дві сестри, її тут був син Петро — цей год він умер; дуже хороша жінка). Вони нам давали часто їсти, тільки просять: «Дітки, не їжте, воно вам все буде. Будете ви їсти, ви дуже слабенькі, ви

наїстесь, вонополучиться, що ви можете вмерти». Ми боялися, багато не їли. Поїли-поїли, бігаєм, бігаєм, а їсти хочеться — біжим на кухню...

Свідчення Сильченко Ганни Тимофіївни // Підтримка ціною в життя / Груба М. Велика Лепетиха, 2009. С. 38—41.

*Свідчення Потупи
Ганни Кіндратівни*

1924 р. н., с. Вінинці Переяслав-Хмельницького району Київської області.

Як воно було, я зараз розкажу. Сім'я була — мати, батько, Потупа Кіндрат, і двоє дівчат. Мені тоді було 9 років, я все добре пам'ятаю. Батьки робили у колгоспі, а мати мала двох малих, а на роботу ходила. У голод тримали корову і город. Корова була дійна. Люди ходили по молоко зі слойчиками. Мати, було, ще не прийде із сарая, а вони вже стоять. Ми спасали багатодітні сім'ї Бражника Миколи Тихоновича і сім'ю Басюків, та інших, і залишалося ще для своєї сім'ї. Мама була добра, ділилася з усіма, сусідам давала і кисляк. Батько був дуже сильний рибалка. Рибу ловив руками, варили уху і людям давали, і собі залишали. Батько прожив 59 років, мати прожила 77 років. Мені уже 86 років. Знаю, що людям варили в колгоспі, самим нічим. Корова і ловля риби спасли сім'ю і всіх сусідів. Сім'я багатодітна сусіда Якова Храбця часто сиділа у нас, бо в нас було, що попоїсти. Корову держали у сінях на цепу, щоб ніхто не вкрав. Хочу, щоб жили мирно, і не було голоду.

Свідчення записала Литвин М. І., 14 вересня 2009 р.

*Свідчення Завалій
Анастасії Тимофіївни*

1928 р. н., с. Черепівка Буринського району Сумської області.

У сім'ї було четверо дітей, три брати: Іван, Михайло, Степан і я, а під час Голодомору мама підбрала дівчинку, Явдоху, їй тоді було 13 років.

Її батьки померли від голоду. Вона залишилась одна. Моя матуся не могла бачити, як дитина голодує, жебракує. Вона була зі школи-інтернату, але втекла. Потім пізніше стало відомо, що школу-інтернат не забезпечували їжею. У ті строгі часи для нас, в дочерити її офіційно не вдавалось, про те й мови не було, усі намагалися вижити, часу на документації не було.

Записала Горбунова Ю. О., дата запису невідома.

*Свідчення Лісногої (Чорнобай)
Наїталії Іванівни*

1927 р. н., с. Бугаївка Ізюмського району
Харківської області.

Жили ми тоді у Бугаївці на Москалівці. У сім'ї було десять чоловік: дід, баба, батько, мама, три брати і нас троє дівчаток. Дід — Чорнобай Тихін — помер з голоду. Старший брат пас череду у колгоспі і запас бугая — хтось украв і зарізав. Так прийшли і забрали корову за бугая, а з ним і все, що було. У кориті була жменя муки, то і її забрали. Батько, мати і двоє дітей (16 і 18 років) поїхали на заробітки в Донецьку область, а ми залишилися з бабунькою. Ми почали пухнути з голоду. Мене, Колю і Ваньку одвели і бросили на станції, а Марію посадили на потяг, що йшов до Москви. Та її зняли з потяга у Банківському районі і віддали до дитбудинку, а нас підібрали і віддали в приют до м. Ізюма. Хлопців звідти забрали, і де вони поділися — невідомо по сьогоднішній день. Мене ж помітила одна жінка, у якої не було дітей, і забрала до себе потай. Помила, обстригла, вибрала воші, бо кишіли в голові, одягла й обула. Прожила я в неї два з половиною років. Здала вона мене до садочку. Звали її Трофименко Єфросинія. Одного разу ми пішли з нею на базар і зустріли дядька — ганчірника, якого прозивали Щитильником, і я впізнала його. Я розповіла тій жінці, написали листа. Бабунька приїздила двічі: раз не знайшла, а другий знайшла. Мене повер-

нули, віддали по мішку одягу і взуття. З бабушкою поїхали до батьків у Красний Лиман, а вони мене уже і не впізнали.

У селі на той час вимирали цілими сім'ями. В Ізюмі також. Лежали по вулиці мертві, як снопи. Біля кожної лікарні був сарай, так за день зносили і скидали туди, й накидали повно. Дуже багато було дітей...

З сестрою Марією, яку відправляли на Москву, зустрілися через 35 років. Розшукали один одного через оголошення в газеті.

Записала Теницька Г. І., 28 березня 2008 р.

*Свідчення Бондаренко
Валентини Данилівни*

1928 р. н., с. Богословка Первомайського району
Миколаївської області.

У ті страшні 1932—1933 роки нам допомагав Мартиновський Василь, який проживав у селі Софіївка. Він був голова сільської ради. Допомогавав тим, що крав на полі посіяного жита, потім перемелював на муку і роздавав людям. Навіть коли на вулиці була негода, він заколював штани і блукав по полю в пошуках залишків колосків, зернят кукурудзи, соломи. Коли на полі зібрали весь врожай, Василь падав навколішки перед головою колгоспу і благав, щоб йому дали трішки зерна, яке він розділить між людьми.

Записав Смульський М., 14 вересня 2009 р.

*Свідчення Ноганської
Тамки Карнівни*

1925 р. н., смт Доманівка Доманівського району
Миколаївської області.

Народилася я в 1925 році у невеликій родині: тато, мама і сестра Наташа. Проживали ми тоді в селі Цвітковім. Ті страшні роки я пам'ятаю добре. Пам'ятаю те страшне почуття голоду, яке нічим не можна було загасити.

Батьки мої і сестра працювали в колгоспі. Вони

всі йшли на роботу, а я теж дома не сиджу. Іду по селу, питаю якоїсь роботи за харчі. Кому город скопати? Кому в садку поратись? За роботу хто очистків сипне з картоплі чи буряка, хто жменьку каші. Несу все додому.

Після обіду завжди вартувала біля паркану нашого міліціонера Пенкіна. Злий був чоловік. Наші сельчани його дуже боялися. Його дружина в цей час виносила за ворота очистки, а я їх забирала. Одного разу він застав мене за збиранням очистків. Підняв за комірець, а у мене і ноги потерпили. Він почав розпитувати: де я живу, чи є у мене батьки? Потім взяв мене за руку і повів до хати. Велів жінці нагодувати мене, ще й дали мені додому жменьку дерті. Але наказав нікому не розповідати про це.

Працюючі в колгоспі харчувались на роботі. На працюючого давали по 700 грамів хліба і черпак борщу. Пізніше стали виділяти по 200 грамів і на дітей. Пам'ятаю, як захворів тато, як почали опухати у нього ноги і руки. Я з колгоспної кухні носила йому обід. Наллють мені у глечик черпак борщу, а я поки додому донесу, то руками всю гуцу з нього виберу і з'їм.

Зараз розумію, що не думала про тата, але ж той клятий голод.

Дякувати Богу, вся моя родина пережила ті страшні роки.

Записали Пишна Я., Тамбовський Є., 29 травня 2009 р.

Свідчення Щербач Георгіїї Іванівни

1917 р. н., с. Щербані Вознесенського району
Миколаївської області, (нині проживає
у м. Нова Одеса Миколаївської області).

— Я народилася у 1917 році в с. Щербані Вознесенського району, у багатодітній сім'ї. З 1947 року я живу в м. Нова Одеса, бо вийшла заміж.

— Що Ви пам'ятаєте про голодні роки 1932—1933?

— Голод був у нашій хаті, у сусідах і по всьому селі. Усі вмирили, голодали, бо не було що їсти. Важко було пережити зиму. Люди в шинелях забрали все, що було. Вмирили люди і тварини. Важко було на це дивитися. Дивитися, як вмиряють твої рідні, вони вмирили тяжко. Спочатку померла найменша сестричка, а потім найстарші брати і сестри, мама. В живих осталися я і батько. Нам допоміг вижити сусід Іван Балакшей. Він працював комірником. Тайком приносив дерті, макуху. Зміщувала макуху, дерть, листя буряку і пекла «балабушки». Це було нам хлібом. Їсти його було важко, бо скрипів на зубах пісок. Ми його ковтали. Так я з батьком вижила.

— А хто такий Іван Балакшей?

— Це наш сусід. Він був добрим чоловіком і любив дуже дітей. Своїх у нього не було. Він був одинаком, інвалідом. Ми його дуже любили. Грав з нами в різні ігри, робив тряпчаний м'яч. Змайстрував для нас колесо для гри. Про дальше його життя я не знаю, бо переїхала.

Записали вихованці гуртка
«Історичне краєзнавство» Будинку
дитячої та юнацької творчості
м. Нова Одеса, 29 серпня 2009 р.

*Свідчення Городненка
Пелагеї Григорівни*

1925 р. н., с. Осіч Бахмацького району
Чернігівської області.

...Наша сім'я була невеликою: чотири чоловіки. Батько — Патай Григорій Левкович, мати — Мотря Сергіївна, сестра Антоніна та я.

Батько вмів шити та лагодити взуття. Та дуже часто робив це «за спасибі», так як люди не мали чим заплатити. А взагалі, як плату, приносили, хто що міг. Ми й тому були раді.

У нашому господарстві була корова, дякуючи якій ми й вижили.

По селу ходило багато людей, просячи милос-

тиню. Ходили і маленькі діти, голі, босі. Як згадаю, то аж мороз поза шкірою. Поглянеш на них — такий жаль бере, наче б і допоміг, але чим?!

Пам'ятаю: ходила сім'я — мати з трьома дітками, найменшій дівчинці — років три, не більше. Двері хати були замкнені (їх не залишали незамкненими навіть вдень, боячись, що можуть вкрасти те останнє, що лишилось), то вони почали стукати у вікна, благаючи дати поїсти. Ми з сестрою попросили матір віддати їм нашу вечерю. Мати подивилась на нас з таким сумом в очах та й сказала:

— А що ж ви самі будете їсти, діточки?

— Ми не хочем, ми не голодні.

Мати дала їм кусень перепічки та трохи молока. Ніколи не забуду, як дівчинка обняла нашу матір і сказала: «Тіточко, дайте я Вас хоч у руку поцілую». І це був не поодинокий випадок.

Моя мати, Царство їй Небесне, говорила, що до самої смерті не забуде ті слова і той не подитячому дорослий погляд.

Я розказую про голод своїм дітям і онукам. І не дай, Господи, пережити їм те, що ми пережили в ті роки. Молюся Богу, щоб вони не знали і ніколи не дізнались, що таке голод.

*Записали працівники відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями та засобами масової інформації апарату Бахмацької райдержадміністрації Чернігівської області,
15 лютого 2008 р.*

*Свідчення Ковтунна
Івана Опанасовича*

1923 р. н. с. Бахмач Бахмацького району
Чернігівської області.

Моя теща Євдокія Кузьмівна, яка проживала в с. Бахмач, розповідала, що під час голоду 1932—1933 років їй було дуже тяжко, адже сама виховувала трьох дочок. Одного разу до неї прийшов сусід Руденко Кузьма і каже: «Дай мені мішок». А теща й дума собі: «Такий багатий, а навіть йому

мішок?» Вона дала мішок, а він до неї: «Пішли за мною». І дав їй коробку із ячменем: «Перемелеш на борошно, дітям щось спечеш». Усе життя пам'ятала теща про вчинок свого земляка.

Записали працівники Бахмацького районного музею, 19 червня 2009 р.

*Свідчення Іванова
Василя Максимовича*

1920 р. н., с. Бахмач Бахмацького району
Чернігівської області.

Під час голодовки 1932—1933 років моя мати Мотря Дем'янівна, 1895 р. н., дізналась, що на Бахмач-Пасажирському люди помирають. Мати робила мамалигу з кукурузної муки, брала мене, і ми носили її на станцію, у бік казарми, людям, які помирали від голоду.

Записали працівники Бахмацького районного музею, 19 червня 2009 р.

*Свідчення Курико
Олександри Павлівни*

1922 р. н., с. Володимирівка Городнянського району
Чернігівської області.

Народилась я в 1922 році, у 1933-му мені виповнилось одинадцять. Пам'ятаю мало, нас у сім'ї росло шестеро дітей. Жили бідно, але тримали корову, молоко було, та його не вистачало на всіх.

Деякі односельці жили ще бідніше. Моя покійна мама, Кулько Мотрона Юрківна, була дуже милосердна. Потаємно від нас і батька давала молоко та картоплю сусідці з дітьми, щоб ті не померли з голоду, бо постійно хворіли.

Вона і нас заспокоювала, просила потерпіти, обіцяла — життя покращає і всім стане легше.

Може, і ще хтось комусь допомагав, але так, щоб не знали, боялися, що можуть відібрати останнє. Не виступали проти такого життя, терпіли люди й усе.

Записала Скидан О. М., 06 липня 2009 р.

**Свідчення Гончаренко (Барабаш)
Ольги Тимофіївни**

1927 р. н., с. Червона Буда Корюківського району Чернігівської області (нині проживає у м. Корюківка Чернігівської області).

Я, Гончаренко (дівоче — Барабаш) Ольга Тимофіївна, 1927 р. н., українка, уродженка села Червона Буда Корюківського району Чернігівської області підтверджую, що в нашому селі в 1932—1933 роках був Голодомор, а не просто голод.

Що пам'ятаю сама, що з розповіді батька Тимофія Макаровича Барабаша і матері Феодосії Хомични, як ходила якась бригада чоловіків в будьонівках з палицями, які мали на кінці довгі металеві штирі.

Цими штирями перевіряючи протикали землю в коморі, хліві, клуні, на подвір'ї, на городі, під піччю, шукаючи сховане зерно, муку, сало, картоплю, квасолі, горох та інше.

Пам'ятаю, як мій дядько тримав на руках маленьку дитину, а під нею вузлик з квасолею. Провіряючий вихопив вузлик, висипав квасолі в отхоже місце, напевне, щоб нікому не дісталось.

Липи стояли голі, як взимку, бо все листя об'їли люди. Але в цій бригаді перевіряючих був людяний чоловік — Штихно Йосиф Ігнатович, 1910 р. н. з села Наумівки, який допомагав людям. Проткнувши землю штиром і щось знайшовши, він доповідав, що нічого не знайшов. Ризикував чоловік дуже. Після голоду Штихно Йосиф став для багатьох селян Червоної Буди (нині — Романівська Буда. — *упоряд.*) бажаним гостем, а в нашій родині — родичем, бо він допоміг нашій сім'ї вижити...

Записала Осипенко Т. В., 4 червня 2009 р.

*Свідчення Семенюк
Зінаїди Тригорівни*

1922 р. н., с. Великий Зліїв Ріпкинського району
Чернігівської області.

Мені йшов десятий рік, народилась 23 жовтня 1922 року, але добре пам'ятаю страхіття 1932 року. Похорони, похорони... Жила з батьками недалеко від цвинтаря. Привозили підводами мертвих, закутаних простирадлами, мішковиною, спускали в яму і закопували. Я плакала, і мати заборонила мені бігати і на це дивитися. У батька була корова, то ми особливо не голодували. З щавлю варили юшку, а з листя липи мама пекла пампушки. А проти нашого двору жила сім'я: Пасічник Мартин, дружина Палажка Афідівна і діти — Уляна 6 років і Варвара 4 років. Від голоду помер батько Мартин, здоровий чолов'яга, а невдовзі й обоє дітей. Жінка Палажка з опухлими ногами прийшла до нас з проханням поїсти. У нас не було ні хліба, ні картоплі, але була корова, а, значить, молоко. Мати пекла якісь коржики з сухого листя липи, а я ходила рвала щавель по полю, варили зелений борщ з добавками лободи, щавлю, зірочнику (мокриці) і ще чогось. Мати стала давати Палажці по мисці цього борщу і по кружці молока кожного дня, вона приходила і їла. Так вона вижила. Завжди дякувала моїй мамі: «Ти мене спасла». Коли померла моя мати в 1986 році, Рубаха Софія Василівна, Палажка прийшла і сказала: «Її душа буде в Бога на небі, бо вона допомагала людям і за моє спасіння». Палажка прожила велике життя — 93 роки. Разом із племінником побудувала добру хату, працювала у колгоспі, мала своє господарство, ростила дітей племінника. Велику допомогу робили в колгоспі, варили конину, давали всім, хто працює, приходили з домівок діти по 8—2 років, брали в горщики, їли вдома.

Опрацювала Томилко Г. В. Матеріал надано
Чернігівською обласною державною адміністрацією.

*Свідчення Клименок
Наталії Миколаївни*

1929 р. н., с. Новоукраїнське Ріпкинського району Чернігівської області (нині проживає в смт Ріпки Чернігівської області).

Люди пухли з голоду, дуже бідували. Збирали на полі, у дворах квітки, листочки і їли. Якось прийшла жінка з сусіднього села і позаздрила тому, що в нас хоча є трава. Збирали гнилу картоплю, терли її і пекли оладки. Сусіди мерли, їхніх імен вже не пам'ятаю. Сусід Антон робив ковалем, допомагав сім'ї, бо була маленька сестричка, а у них була корова, приносив молоко і картоплю, допомагав вижити.

*Опрацювала Томилко Г. В. Матеріал надано
Чернігівською обласною державною адміністрацією.*

*Свідчення Погрібного
Павла Васильовича*

1917 р. н., с. Поділ Срібнянського району Чернігівської області.

Я добре пам'ятаю голод, вже в 1934 році пішов на роботу в колгосп, рятувалися, хто як міг, знаю, у 1947 році теж була голодовка, але легша, хто працював, тим давали їжу. Позабирали в господарстві все, навіть квасолу в глечики забрали. Коли забирали зерно з комори, я впав на воза і хотів розрізати мішок, щоб зерно розсипалося і залишилось вдома, так мене повезли в сільську раду. Правда, голова сільради, Мостовий Григорій Олексійович, розпитав мене, навіщо я це зробив, налякав, забрав ножа і відпустив додому. У 1933 році бригадиром у селі був Піддубний Іван, я лежав на печі, збирався вмирати, коли зайшов мій брат і говорить: «Уставай, Іван переказував, щоб ти прийшов до контори, випише чогось їстівного». Я пішов, так він забрав мене додому, погодував, дав хліба з борщем. Я хотів хліб залишити, забрати з собою, а його дружина каже: «Їж тут, я додому дам». На другий день бригадир ви-

«Людяність у неволею час»

писав продуктів і так мене спас.

Ті, хто забирав, ходили командою, і вдень, і вночі шукали зерно. Брат закопав діжку з зерном, так один вислідив, прийшлося переховувати. Вони жили, звичайно, добре, не голодували. Хто чинив опір, того били. У брата знайшли жито під подушкою, побили, хотіли забрати в тюрму, так він утік, впіймали, посадили на місяць. Хто був у колгоспі, тим давали їжу, пайок раз у день. Але люди не хотіли йти в колгосп, їх змушували голодом. Забирали зерно, господарські будівлі: клуні, комори, худобу. У нас забрали кобилу, а ми з братом забрали її назад, продали за 170 рублів, так нам штраф наклали 400 рублів, прийшлося купити лоша і здати в колгосп, а то б посадили надовго.

Поля охороняли назначені люди, саджали за колоски. Люди почали вмирати весною, ховали на кладовищі, або родичі, або сусіди, хто міг. Сироти ходили по селу, про них ніхто не згадував. Люди не помагали одне одному їжею, родичі допомагали. У нас дядько в Горобіївці був мельником, так макуху давав, а в сусідів нічого не було. Бригадир допомагав, люди не обіжались на нього. А скільки людей померло в селі, точно і не скажу.

Бог його знає, кого винить. Сталіна? Так він же не брав у мене хліба з хати, так я понімаю, а може, направляв...

Записав Шуляк В.П., червень 2009 р.

Свідчення Хвіст Євдокії Петрівни

1915 р. н., м. Чернігів.

У лютому 1931 року ми прийшли в Чернігів. Мама не працювала, а я пішла працювати в «Артіль Сталіна». Взуття не було, працювала по коліна у воді, страшно згадати... Постійно хотілося їсти. Частенько бігали до лісу, здирали кору з дерев, з неї пекли млинці, їли...

Але світ не без добрих людей! Пригадую, як

єврейські сім'ї Мочерет і Гринберг, які теж працювали в «Артілі Сталіна», допомагали нам, чим могли. Вони нас підтримували на цьому світі, допомагали їжею, одягом, давали нам роботу. Цим людям і так було скрутно самим, але жили, як одна сім'я. Як ми тоді виживали, і сама не розумію... Підтримку цих людей буду пам'ятати, скільки житиму...

*Записано членами гуртка «Сіверянський край»
9-Б класу ЗНЗ № 6 м. Чернігова,
12 червня 2009 р.*

Свідчення Бойко (Личко) Солохи Родіонівни

1920 р. н., с. Білогірка Лохвицького району
Полтавської області.

Жила я в селі Білогірка, де і народилася, у багатодітній родині з батьками. Батько — Личко Родіон Тихонович, мати — Личко Палажка, та п'ятеро дітей.

У 1933 році, коли від голоду помер спочатку батько, потім брат Гриша, мати відвела мене до її далеких родичів на Зірку. Так називався невеликий хутір нашого ж таки Лохвицького району. Але від Білогірки він знаходився далеченько, десять кілометрів 15, як іти полями навпростець, як тоді всі ходили.

Там у сім'ї Гребінника Трохима та його дружини Насті я і прожила тяжкі роки голоду. Вони мене годували, по можливості й одягали, а я допомагала їм нянчити маленьку їхню дитину Тетянку. Та ще робила, що могла, по господарству. Інколи на неділю вони відпускали мене додому в гості, даючи моїм рідним хоч якогось гостинчика. Людьми вони були щирими, лагідними.

А одного разу нам переказали сумну звістку: дуже тяжко захворіла моя мама.

Від голоду в селі люди стали хворіти на різь. Так у народі називали хворобу, яка поражала кишечник. Люди в Білогірці від цієї хвороби

би вмирили цілими сім'ями. От і до нашої сім'ї дійшла ця хвороба. Мої хазяїни, порадившись із односельцями, дізналися, що від цієї хвороби допоможе горілка, звичайна самогонка, якщо в ній ще намочити дубової кори. Десь діставали цих дефіцитних на той час ліків та сяких-таких харчів, одягнувши мене потепліше в одяг господині (бо було тоді, пам'ятаю, холодно), мене відпустили додому лікувати матір. Бігла я тоді в Білогорілку, не чуючи своїх ніг. «Чи застану живою матір?» — билася в голові думка.

На щастя, все обійшлося. Мама була живою. Попивши принесених мною ліків, мати почала поправлятися. І я знову, полями навпростець, по-мандрувала до Трохима та Насті на Зірку.

Значно пізніше на хутір прийшла й мати, подякувати за все своїм рятівникам. Так ці добрі й чуйні люди допомогли вижити не тільки мені, а й усій нашій родині, врятувавши нашу матір-годувальницю.

Записано 24 вересня 2009 р.

*Свідчення Гортинської
Бронислави Іванівни*

1918 р. н., с. Демківці Чемеровецького району
Хмельницької області.

Недалеко від нас жив Лисак Тихон. У него було четверо дітей, а вдома вже зовсім не було що їсти, залишилися одні каченята. Йшов сильний дощ. Він зібрав ті каченята та накрився мішком, і пішов у Чемерівці до жидів. І там за них заміняв підкруп'янки гречаної. Приніс додому, зварив затирку. А по сусідству з ним, хата в хату, жив Пацьорко Іван, у якого жінка Наталька і троє його дітей вже лежали попухлі, то він кожен день носив їм затирку. Так вони і вижили. У моєї мами Гортинської Розалії нас було троє дітей. Нам тоже було важко жити, але в нас була корова, то мама давала людям молока, ділилася послідним. Ще помагав людям Шустіцький Григорко Данилів.

Коли Мурин Ольга і її діти — Ліда і Міша — лежали попухлі, то він поміг їм вижити, а потім і виїхати в Донбас, де вони прожили своє життя.

Записала Омелянчук М. С., 21 вересня 2009 р.

Свідчення Корнієвської (Назарової) Діни Степанівни

1928 р. н., м. Корюківка Корюківського району
Чернігівської області.

Мій батько, Назаров Степан Федорович, 1893 р. н., у 1932—1933 роках врятував від голодної смерті сім'ю Ковтунів — Федора Никифоровича, Феодосію Андріївну та їхніх дітей: Івана (1923 р. н.), Василя (1926 р. н.), Павла (1928 р. н.), Ольгу (1932 р. н.) з села Великі Будища Полтавської області. Мені тоді було 5 років. Я пам'ятаю, що в мене в лісі з'явилося багато друзів. Пам'ятаю про це з розповіді батька, матері Лариси Матвіївни, Ф. Н. Ковтуна, Ф. А. Ковтун, їхнього старшого сина Івана, бо ми звідтоді породичалися.

Було це так. Мій батько — українець з багатодітної сім'ї Федора Петровича та Ольги Степанівни з села Жорнище Ільїнецького району Вінницької області. У 1914 році закінчив Черкаську лісову школу, з 1914 по 1917 роки — солдат Першої імперіалістичної війни. З 1918 по 1928 роки працював лісничим у Вінницькій, Полтавській областях, а з 1929 — на Корюківщині в Чернігівській області. У 1931—1936 роках очолював Андроніцьке лісництво, що знаходилося в лісі за 8 кілометрів від селища Корюківки. Сильний, справедливий, неординарний був чоловік, вимогливий до себе і підлеглих, любив порядок і дисципліну, був дещо запальний, якщо зустрічався з неправдою. День і ніч знаходився на роботі. Удень — у лісі, а вночі з лісниками, що мали мисливські рушніці, стеріг підсобне господарство лісництва: коней, свиней та інше майно. У 1932—1933 рр. голод лютував на Україні. Почастішали крадіжки. Добирались злодії до свинарника та ларька. Був поранений

в ногу в перестрілці, але зумів з лісниками взимку, у заметіль, по їхніх слідах знайти злодіїв у сусідньому селі Наумівці. Їх було засуджено.

Підсобне господарство Андроницького лісництва годувало найманих лісорубів з навколишніх сіл, що допомогло багатьом людям вижити. У цей тяжкий час до Андроницького лісництва добрався з Полтавщини, з села Великі Будищі Гадяцького району, Ковтун Федір Никифорович, що пам'ятав батька і його запрошення: «Буде тяжко, шукайте мене на Чернігівщині». Федір розповів, що продзагони забрали все їстівне, сім'я помирає з голоду. Влаштував батько Федора доглядати коней, а взимку ліс рубати. Відійшов Федір, бо робітникам кашку варили. Поїхав за сім'єю на Полтавщину. Тяжко добиралася звідти залізницею сім'я Ковтунів до Корюківки. А в Корюківці ледве дійшли до базару. Обступили їх люди,

розпитують, чимсь погодували. У Феодосії грудна Оля на руках.

Поселив батько Ковтунів в хаті, що була за бондарню, знаходилася поруч з хатою лісника Одрина О. С. Пішла Феодосія працювати свинаркою в підсобне господарство лісництва. Назносили люди по картоплині, морквині, допоміг і батько. Посіяли вже в червні, хоч і пізно, картоплю і гречку полтавчани. Десь цього ж літа мої батьки поїхали у відпустку на Вінниччину, залишили Ковтунам доглядати корову. Це їх добре підтримало. А в той час на Полтавщині від голодної смерті померла вся рідня Федора: мати, батько, бабуса, дід, дядько. Залишилося тільки два брати. Цікава доля і племінника Івана Ковтуна, на жаль, покійного Василя Івановича Гупала, який вже в повоєнний час поселився в Корюківці, працював вчителем фізики. Він теж з села Великі Будища з Полтавщини. У 1933 році з голоду померли його мати, батько, дві сестри. Вже опухла, приречена мати веліла сину Василю тікати у велике місто. 14-літній Василь тяжко добирався до Ленінграду (нині — Санкт-Петербург. — *упоряд.*), без грошей, без харчів. Знайшлися в Ленінграді добрі люди, на жаль, під час його розповіді я не записала їхніх прізвищ. Влаштувався Василь учнем столяра, а потім столяром. Вижив. Згодом переїхав до Кривого Рогу, де зустрівся з єдиною з сім'ї вижившою від голоду сестрою.

Їздив старший син Іван у Великі Будищі, колгосп ще тоді продав хату, як нічийну, стоїть і досі. А на кладовищі — ні хрестів, ні огорож, тільки горбки, порослі високою травою.

Згодом Федір пішов працювати лісником в с. Наумівку. Так ця сім'я врятувалася від голоду.

У 1936 році мого батька перевели в Корюківське лісництво, бо мені треба було йти в школу. А в 1937 році батька заарештували за контрреволюційну діяльність, засудила трійка на 10 років. Провів в сталінських таборах 10 років. Реабілітований у 1958 році. До сих пір не знаємо, і він не

знає, за що відсидів дві п'ятирічки. Можливо, зводили наклеп злодії, що їх зловив батько в 1933 р. Можливо, сам десь міг обмовитися проти неправди. Казав, що десь продекламував вірш Езопа.

З 1937 р. сім'я Ковтунів почала допомагати нам, бо мати не відразу змогла знайти роботу. Літні канікули ми з сестрою Іриною проводили тільки в них у Наумівці. Так ми стали родичами, родичаємося і досі.

Свідчення записала Осипенко Т. В., дата запису невідома.

Свідчення Нітвінкової Антоніни Андріївни

1922 р. н., смт Доманівка Миколаївської області

...Навесні, коли розлився Буг, зібралися ми: я, мама, батько і брат, і пішли пішки до Нової Одеси, звідси, через Сухий Сланець, до радгоспу «Бузького». Йшли голодні, ми з братом збирали зерно, що впало і вгрузло в землю, коли його везли на посів. Ми збирали те зерно і їли. Ночували ми в Сухому Сланці, попросилися в людей, а вранці батько пішов у їдальню і приніс відро гречаного супу. Там годували робочих раз у день, вранці. А тих, хто працював на посівній, годували і в обід. Ми з'їли той суп і не помітили, що поїли. Прийшли в радгосп. Там робочому давали на день 800 грамів хліба, а їждівенцю — 300 грамів. Багато людей, котрі приходили з сіл на роботу, помирали одразу, бо їм давали хліб, з'їдали всі 800 грамів одразу і помирали. Ідеш селом — лежать трупи, чорні, роздуті, страшні.

Директором радгоспу був тоді Шинкаренко, з «25-тисячників». Коли моя мама, уже пухла, мила вікно, щоб заробити більше хліба, її побачив директор, то сам зняв з вікна і виписав півлітра молока і пайок.

Згодом приїхала сестра Аня. Її призначили працювати у пекарню, бо вона була комсомолкою. Коли ми з братом прийшли до неї в пекарню, вона нам дала свій пайок, щоб ми понесли додому. А ми сіли під пекарнею і з'їли ту хлібину. Сестра ви-

йшла, побачила нас, злякалась, розплакалась, поклікала пекаря. Він поклав нас на стіл, довго розтирав нам животи, поки пройшло, потім віддав нам свій пайок, і ми понесли його додому...

Записали Пишна Я., Миронюк Д., дата запису невідома.

*Свідчення Ткаченко
Олени Антонівни*

1924 р. н., с. Оленівка Жовтневого району
Миколаївської області.

Не можу сказати, що був великий урожай. Мало в той рік зібрали в нашому селі хліба. Але і той забрали на державу. А зібраного вистачило б для наших людей.

Приходили не з нашого села, чужі. Шукали скрізь і забирали все. У нас з погребів забрали всю картоплю, діжки з солоними помідорами та огірками. Тато мій на той час лежав у лікарні в Миколаєві. Потрібно було гроші на нормальне пітання. Коли все забрали, забрали і маму як куркулиху, нас, дітей, залишили дома самих. Через наш город, навпроти, жила ще одна сім'я, там теж було багато дітей, і їхніх маму також забрали як куркулиху. Наших мам відвезли в Новомиколаївку, там була тимчасова в'язниця. На другий день ми встали, хочемо їсти. Вийшли на подвір'я. А там валяється картопля, яку погубили, коли виносили. Ми зібрали і наварили мундерки. Мій старший брат і старший хлопець з тієї родини пішли в Новомиколаївку пішки і понесли ту картоплю варену мамам на передачу. Але коли вони прийшли, то мамів випустили, і вони разом прийшли додому. А ми, діти, гралися. А кроватів не було, були нари до стіни прибиті, з досок. І раптом в кутку на нарах щось перекинулось. Ми туди, а там — перловка. Тут і мама прийшла, наварила нам такого супу. Ми так понаїдалися. А на другий день треба йти до батька в лікарню. Мама встала рано, взяла золото і пішла пішки в Миколаїв. Золото вони привезли з Одеси, коли переїжджали.

«Людяність у неводиний час»

У Миколаєві, на базарі, поміняла золото на гроші, купила татові все, що йому було треба, і нам додому. А вже як стемніло, прийшла додому, бо дорога ж далека. Так цим золотом та допомогою сусідів ми пережили всю зиму.

А яка ж зима була холодна! Такі кучугури снігу понамітало, майже на рівні хат. У березні-місяці почав сходити сніг. На перших проталинах з'явилася перша весняна трава. Ми ходили на толоку і копали цибульки, які називалися «барандушею» (крокус, або ж шафран. — *упоряд.*).

Наші начальники весь час попереджали, щоб ніхто не брав навіть 5 колосків, бо будуть судити. Під такий закон мало не попав мій брат Павка. Працював він на бунті. А бунт був у полі між нашим селом і селом Зоря. Ввечері йшов додому і взяв у карман дві чи три жмені зерна. Уже майже біля дому його наздогнав бригадир і відвіз з цим зерном у міліцію, і сказали, що будуть судити. На ранок мама знову пішла пішки до голови колгоспу. Він пожалів нашу родину, поїхав сам у міліцію і привіз брата додому. Після того випадку ніхто не ризикував. Але потім наші начальники бачили, що у кожній родині голод і недостатки, тому дозволяли збирати залишки. На цьому ми і виживали.

У колхоз людей заганяли насильно. Колхозні поля охороняв бригадир з села Зоря. Він приїжджав на сивому коні. Знайшов у нашому селі собі коханку. Ми всі «прислідили», коли він до неї поїде. Якщо кінь стоїть біля неї, то вже можна сміло йти до ранку по колоски у поле. А ось у 1947 році охороняв із Зеленого Гаю Ларіонов. Так він сам допомагав людям вкрасти. Поїде на наряд, узнає, де буде начальство. Приїде і людей попередить: можна йти сміло чи ні. Був молодець!

Було і таке, що сусід викривав сусіда. Одним з таких був мій свекор — Ткаченко Олексій Олексійович. Стане на воротях, коли йдуть шукачі зерна, і направляє до людей. Через дорогу від них жила сім'я Безпалька Захарія Васильовича. Це ж

перші переселенці в нашому селі, нажили десятеро дітей. Бідували під час голоду. А він став на воротях і кричить: «До Захарка йдіть, там ямку в нього знайдете». А той, мабуть, ямку добре заховав, бо нічого не знайшли.

У нашому селі була сім'я Докієнків. Хата в них була найкраща, найбільша. Їх розкуркулили. З хати зробили патронат для дітей, яких там кормили. Були там діти з усіх сіл округи. Потім цей патронат закрили і об'єднали з Новомиколаївським.

Були в селі і такі люди, яких за допомогу людям засудили. Ткаченко Микола був бригадиром колгоспу. Весною 1933 року на колгосп прийшла допомога — вагон зерна, щоб засіяти поля. Ми тоді були дітьми, йшли зі школи, а на подвір'ї патронату проходили збори. Вирішували, чи висіяти зерно, чи віддати частину зерна людям. А він встав і сказав: «Накорміть спочатку людей, а потім сійте». Так його забрали зразу, із цих зборів. Додому він не повернувся до сьогоднішнього дня...

Були і такі люди, які допомогли лічно нашій сім'ї, бо ж бідність страшна. Конкретно нам допомагав сусід Ткаченко Василь Дорофійович. Це була щедра людина. Його сім'я якось зберегла запаси на зиму. Не все забрали ті, що вибирали все, бо не знайшли. Брали по очеріді нас, дітей, і підкормлювали.

Був ще один сусід — Ткаченко Іван. У нього було дві дочки, а сам він працював на складі. Мабуть, мав хороші хованки, що як не копалися, а всього, що мав, не найшли. Та ще й склад виручав. Так іде він із складу і принесе хоч жменьку якогось зерна. Погукає когось нас з дітей, тихенько передасть якогось зерна. Ми такі вже раді, що хоч якийсь є доход. Ми, хоч і були дітьми, а все розуміли з полуслова, що про це ніхто нікому розказувати. Мовчали, бо не хотіли вмирати з голоду. Отак і дожили до сьогоднішніх днів. Тепер теж є труднощі, але не той проклятий голод.

Записала Ткаченко С. Я., 2 серпня 2009 р.

*Свідчення Савченко
Райси Тригорівни*

с. Березівка Талалаївського району
Чернігівської області.

У роки голодовки наша сім'я жила на Осередку. Було дуже тяжко виживати. Багато людей померли від голоду у нас на кутку. У нашій сім'ї голодовки не було, бо була корова. Але їжі не вистачало.

Та хоч як було важко, люди залишалися людьми, помагали один одному, як могли. Ми самі помагали і нам помагали. Я носила Мазуновій Марусі молоко в глечики. А вона назад давала в глечики картоплю, бо в нас картоплі не було. Мама варила ту картоплю, товкла і розводила молоком. Таке ми і їли.

На Сисівці жив мамин двоюрідний брат, Микитча Пилип. У нього сім'я була чимала, самим не вистачало харчів. Весною ходили до нього і мама, і я, і брат Коля, брали душпайки з картоплі. І ними посадили картоплю. Люди дивувались, що з них може вирости. А картопля як вродила, така була здорова, всі приходили дивитись.

Моя свекруха, Савченко Палажка Іванівна, допомагала своїм сусідам Федотовим, Манько Марусі та її дітям. У свекрів теж була корова. Свекруха казала Марусиним дітям: «Приходьте, дітки, я доїтиму корову і вам наллю молочка». Вона ще тільки йде доїти, а вони вже сидять під Лісою з чашечками — ждуть. Видоїть, налле їм, вони поп'ють і додому йдуть. Дома у Федотових майже нічого не було, двоє дітей померло, а двоє, Райса і Микола, вижили. Може, те молоко і допомогло.

А мій свекор Іван був у бригаді, що ходила по хатах і забирала в людей останнє. Таких бригад у селі була не одна. Забирали в людей не тільки зерно й інші продукти, а навіть хатні речі, одяг. Потім цілий вечір і ніч пили і гуляли у сільській раді. А речі забирали собі.

Свідчення записала Гавриш Л. В., дата запису невідома.

*Свідчення Острянської
Софії Михайлівни*

1926 р. н., с. Малківка Прилуцького району
Чернігівської області (нині проживає у м. Прилуки
Прилуцького району Чернігівської області).

Мені було 7 років, але я добре пам'ятаю той час. Партійні активісти ходили по хатах, забирали картоплю, зерно та інші продукти харчування. У нас в господарстві була корова, яка і врятувала нас від голоду. У сім'ї було троє малих дітей. Корові зробили щеплення, і після цього пропало молоко. Їсти було нічого. Ми, діти, рвали цвіт акації, рогозу, зерно калачиків. Дуже боліли й пухли ноги. У сусіда, Семенця Михайла Андрійовича, було закопано трохи картоплі та муки. Це були добрі люди. Вони поділилися з нами, а його дружина пекла гречані коржі і пригощала нас. Завдяки цьому ми вижили. Батько працював в колгоспі. Але через деякий час його вигнали з роботи, так як знайшли ікону на горищі. На щастя, у нашій родині від голоду ніхто не помер.

Записали члени експедиційного загону
«З попелу забуття» Прилуцької ЗОШ № 3,
серпень 2009 р.

*Свідчення Стеценко
Мотрони Онуфріївни*

1921 р. н., с. Клинове Голованівського району
Кіровоградської області.

У 1932—1933 роках проживала разом із батьками в селі Клинове. Сім'я була багатодітна, крім мене було ще шестеро дітей. У 1933 році батьків розкуркулили, тому що сім'я наша була заможна, забрали все, що було, і вигнали з хати. Батько не витримав такого знущання, тому що все, що ми мали, було зароблено чесною працею, покинув нас і поїхав в Сибір. Ми залишились самі з мамою, без одєжі, хліба, бо забрали все. Ходили активісти по подвір'ї зі шпичками, штурхали, шукали зерно, яке закопували люди у глиняних

Людяність у нелюдяний час

гладущиках у землю. Забрала нас до себе жінка, я уже не пам'ятаю, як її звали, але ми довго там не були, бо у тітки своя велика сім'я, свої діти, то ми ходили із мамою від хати до хати, хто чим міг, тим і помагав. Сапали людям городи, пасли корови за кусок хліба. Хоч і тяжко людям жилося, але люди жаліли нас. Голова колгоспу — Вовченко Мефодь, мав вівці і давав нам овече молоко. Тетієвський Харитон, Заболотний Степан Лукович також ділилися з нами куском хліба, ділилися чим могли. За час голодовки наша сім'я поміняла 13 хат.

Записала Мостовик О. І., дата запису невідома.

Свідчення Осадної Віри Павлівни

1915 р. н., с. Тернове Добровеличківського району Кіровоградської області.

Нашу сім'ю було розкуркулено і вислано в село Лозоватка Вільшанського району. Року розкуркулення я не пам'ятаю, повернулися в рідне село в 1932 році. Поселилися в хатині, господарі якої померли від голоду. Я та батьки працювали в колгоспі «Червоний лан». Голод ми стали відчувати восени 1932 року, до весни 1933 року багато людей в селі вимерло, весною 1933 року цілі сім'ї лежали по хатах, помираючи від голоду.

Мій батько був бригадиром, посилав людей (2 чоловіки), які вивозили померлих на підводі і скидали в одну яму, хоронили голими, рідко кого в рядні, яму не загортали, поки не наповнювалася, потім копали іншу.

На території села було два колгоспи: колгосп «Червоний лан», де я проживала з батьками, та колгосп ім. Ворошилова. Головою колгоспу «Червоний лан» був Терлецький Яків Степанович, 1909 р. н., син Терлецького Степана — пасічника — та Терлецької Олександри. У його родині, крім нього, було ще дев'ять дітей: Іван, Ганна, Маша, Сеня, Саша, Марина, Дмитро, Вера, Федір.

У колгоспі були дві пари волів, коні, корови. Яків Степанович організував колгоспну столову в хаті Несміха Зінька Яковича, де спочатку варили похльобку з висівок та давали по ложці меду з колгоспної пасіки. За це Терлецького Степана та мого батька Несміха Павла забрали в «допру», але на другий день Яша з мамою поїхали і привезли їх, більше їх не забирали. Але в колгоспній столові кормили тільки тих, хто працював в колгоспі, а люди в цей час дома помирали. Тоді Яків Степанович почав надавати допомогу тим, що лежали в хатах: виділяли по півлітри молока, молоко розносили по хатах спеціально дві жінки. Вже восени 1933 року в столовій стали варити галушки та супи, також варили пшеницю.

Завдяки Якову Степановичу було організовано приют, спочатку в хаті Вишневського, завідувача була Кріпак Марія Василівна, кухаркою була Бурякова Ганя, варила дітям похльобку з висівок. Пізніше приют був в іншій хаті, біля Тягуненко Райки, кухаркою була Куценко Груня, тоді вже пекли хліб для дітей, варили супи та галушки. Приют був з 1933 року по 1937 рік, у ньому жили діти, батьки яких помирали від голоду, дець чоловік тридцять: Василь і Надя Андрієвські, Толя і Надя Вернидуб, дві дівчинки Писаренків, двоє дітей Поцепів, Журавлі — троє, Скороход Марія, Маша, Ганя та Альоша Ярмусевичі, Іщенки, Куценки, Адаменко, Берегові та інші. Всіх я вже не пам'ятаю.

Терлецький Яків Степанович загинув на фронті в роки Великої Вітчизняної війни.

Записала Нікітіна В. Г., дата запису невідома.

*Свідчення Замрія
70рія 70химовига*

1924 р. н., с. Грунь Охтирського району
Сумської області.

Я хочу розповісти про нашого голову колгоспу — Маловічка Андрія Івановича. У Груні було

п'ять колгоспів. Він був головою колгоспу «Більшовик», що знаходився в самому центрі с. Грунь. Жив Андрій Іванович у будинку, що на площі Комсомолу, 11. Він був членом партії. Коли восени 1932 р. приїхав у село Грунь П. П. Постишев викачувати хліб, тобто примушувати здати все до зернятка державі, то Андрій Іванович категорично відмовився це зробити. Він сказав: «Я хліб не здам. Я не допущу, щоб мої колгоспники мерли з голоду». У цей же час в «Більшовику» секретарем комсомольської організації був І. А. Цюпа (у майбутньому відомий письменник України).

Реакція органів влади була адекватною для того часу. Одразу ж Андрія Івановича викликали в м. Зінків (с. Грунь відносилось до Зінківського району Полтавської області). Секретарем райкому тоді був Петренко (родом з В'язового, сусіднього з Грунню селом). Після розборок Андрій Іванович дістав з кишені партквиток і кинув на стіл. А хліб таки не віддав. І як вийшов, то так пішки і пішов на Грунь. Дійшов до села Первомайського і, як сам потім згадував, «Обернувся, а за мною ніхто не гнався...» Уже головою він після цього не працював. Пішов сапожничати. Попав тоді у немиість і І. А. Цюпа. «Більшовик» був записаний на «чорну дошку». Та люди не вимерли. Із зерна мололи муку, варили галушки, так і вижили. А погодився б Андрій Іванович вигребти все зерно і здати, як вимагав П. Постишев, то люди б вимерли в «Більшовику».

Може, б за це і на Соловки потрапив наш Маловічко, та разом з цим секретарем райкому — Петренком, воювали у громадянську війну. Обоє були героями. Тому обійшлося сапожничеством.

*Записала Пилипенко О. В.,
дата запису невідома.*

Свідчення Яременко
Олександри Пилипівни

1924 р. н., с. Криничне Устинівського району
Кіровоградської області.

Голодомор забути неможливо, воно і сьогодні приходить уві сні. Хоч і було жарке літо, але я пам'ятаю, що врожай був добрий, але забрали геть усе. Це відбирали комсомольці з партійцями, їх ще називали активістами. Пам'ятаю прізвища активістів, жаль, імена загубилися в пам'яті: активісти Жук та Герасименко, забирали геть усе — не тільки продукти, а й худобу, одяг.

За збирання колосків могли вбити охоронці прямо на полі. Скрізь стояли вишки, з яких озброєні охоронці слідували, щоб ніхто не пробрався до поля, ні ногою не допускали. Колоски збирали до колгоспної комори, а в рот і зернини не давали положити, а так хотілося їсти. Обшуки проводили вдень і вночі. Навесні 1932 року почали вмирати люди, через рік, у 1933, уже пухли з голоду і вмирали цілими сім'ями. В Устинівці для сиріт був організований приют, але і там люди пухли з голоду і вмирали.

Їли коріння лопуха та бутили. Хтось із родичів сказав, щоб ми йшли до Ізраїлівки (нині с. Березуватка. — *упоряд.*). Там господарством керував євреї. Він жалів людей і, хоч хліба в колгоспі не було, наказав видавати людям молоко. Так на молоці ми оклигали і стали працювати в господарстві.

Потім під час війни, пам'ятаючи про те добро, що нам робили євреї, я врятувала двох єврейських діточок.

Люди ловили все, що бігало і літало, їли горобців, поїли собак і котів. Тоді так тихо стало в селі, начебто воно вимерло, а воно так і справді було.

Я ще буду завжди пам'ятати одну людину, що була прокурором в Устинівському районі в 1933 році, жаль тільки, не знаю, як прізвище. Для мене це людина з великої букви. Він увечері прислав своїх дочок з бідончиком з їжею, най-

частіше це були макарони із зажаркою на олії. От якби ми раніше перебралися до Устинівки, то б мої сестри вижили.

Записано учнями Криничненської
школи (керівник Шарандак В. В.),
дата запису невідома.

*Свідчення Васильченка
Павла Йосиповича*

1928 р. н., с. Рибчине Новгородківського району
Кіровоградської області.

Я, Васильченко Павло Йосипович, народився 23 березня 1928 року в селі Рибчино.

У сім'ї нас було троє дітей: я, сестра Віра, старша від мене на три роки, менший братик Миколка (він помер у ранньому віці), батько, мати і старенька бабуса.

Хоч було мені тоді лише 5 років, а голод пам'ятаю. Як кажуть, довелося спробувати на власному шлунку.

Наша бабуса і мама добре вміли готувати страви. Випікали дуже смачний хліб, пиріжки. Навіть продавали на базарі у місті. Тому у нас завжди був хліб і до хліба. Жили ми тоді ще одноосібно. Зараз вимальовуються лише окремі картинки з того щасливого дитинства. Але до цього часу не можу забути запах свіжоспеченого хліба.

А потім враз усього не стало. Спочатку — хлібина, яка завжди лежала на столі під образами, прикрита вишиваним рушником. Мати йшла на роботу, а хліб почала ховати від нас на полицю, щоб не дістали. А потім зникла і звідти... Замість смачного борщу нам сипали у миску «пустий» суп (так я називав суп, у якому, крім кількох маленьких шматочків картоплі, не було нічого). Ми не розуміли, чому журяться тато і мама, чому бабуса молиться перед образами і говорить: «Господи, спаси і сохрани нас від голоду».

Настала осінь 1932 року. Мій батько працював у колгоспі комірником. Колись із сестрою під-

слухали розмову дорослих. Повернувшись пізно ввечері додому, він сказав: «Доведеться, Марфо, зятягувати туго ремінець, бо сьогодні вивезли з комори останнє зерно. Людям нічого не лишили. Навіть посівне забрали». Через кілька днів селом їздили підводи, зупинялися біля кожного двору і виносили мішки із зерном, борошном. Пізніше забрали картоплю, буряки, кукурудзу... Хто переховував, або не хотів «ділитися власними запасами», тих карали: висилали із села, середняків розкуркулювали (забирали все майно, навіть хату. Хочеш — залишайся в селі, іди до якогось дядька, просися перезимувати. А не хочеш — у Сибір або на Донбас, на шахти).

Насувалися великі холоди. У людей майже не було чим топити, бо топили в печі соломою, кураєм. Рік був неврожайний. Про яку солому можна було мріяти. Уночі ходили до скирт за в'язанкою соломи, і, як пощастить, натрусити полови, у якій попадалися зернинки. Велика радість була, коли знаходили «мишоловки». Тоді тим зерном ділилися порівну із сусідами, особливо з тими, у кого були маленькі діти. Легше було вижити тим, у кого була невелика сім'я. Люди почали пухнути від голоду. Наша бабуся не могла вже злізти з печі.

Навпроти нас жив заможній чоловік. У нього був паровий млин. Його не розкуркулили лише тому, що млин передав (на папері) у колгосп. Але разом із сином самі мололи і від людей брали «мірчук» борошна (плата за помол зерна). Гірко про це згадувати, але одного разу я пробрався через шпиці млинового колеса і назмітав борошняного пилу у карман. Приніс додому. Мати добре вилаяла за те, що пішов красти, проте спекла кілька млинців. Я подав на піч бабусі. Вона гірко заплакала і віддала мені. Ще кілька разів я пробирався у млин і змітав із сит борошняний пил. Господар, можливо, і бачив, але не кричав на мене, бо я йому влітку допомагав пасти гусей, сестра доглядала дітей.

Морози міцнішали, але снігу не було. Жінки, дівчата і старші хлопці ходили по степах і балках, збирали шматочки мерзлого буряка, картоплю, рвали бур'ян (щирицю, спориш...). Пам'ятаю, на Різдво мати спекла маторженики (коржі з маком. — *упоряд.*) і у печі запекла кілька маленьких шматочків буряка. Це було таким святом для всіх. Мама і бабуса знали на травах, і у нас був деякий запас. Тому кожного дня заварювали відвар і пили по кілька ковтків. Це надавало сили.

Згадую один випадок. Неподалік від села залишилося поле кукурудзи, яке не встигли зібрати. Це поле іншого колгоспу Кіровоградського району (с. Клинці). Прийшла рознарядка: здати у державу зерно. Потрібно було знову ходити по хатах і відбирати останнє у людей. Голова колгоспу, секретар партійного осередку, бригадир, комірник на свій страх і ризик організували людей, більше десятка підвід та гарб (змазали колеса солідолом, щоб не скрипіли), і за ніч виламали близько 50 гектарів кукурудзи. Ще й бадилля прихопили для колгоспної худоби. Качани відвезли у комору, бадилля — на ферму. Жінки до ранку, хто скільки зміг, налузали зерна і забрали додому. Решту вранці мали відвезти на станцію Куцівка і здати в рахунок плану хлібоздачі. Та, коли люди спочивали після безсонної трудової ночі, у село приїхав уповноважений з Києва Корнієць. Зупинився біля першої хати, спитав у хлопчика: а де батько. Той відповів, що батько спить, бо вночі кукурудзу ламали. Через годину валка підвід везла кукурудзу на станцію. А надвечір мій батько, Васильченко Йосип Тимофійович, відвіз квитанцію про здане зерно у Клинці. Правда, 5 тон написали в рахунок нашого колгоспу. Минуло кілька днів, і в обком партії викликали голову сільради та голову колгоспу. Більше їх ніхто не бачив.

Те зерно, що люди розібрали додому, врятувало багатьох від голодної смерті. Всіх дітей забрали до дитячого садочка. Готували кукурудзяну

лемішку і давали півсклянки молока. Тому майже всі діти і залишилися живі. Звичайно, того мізера не вистачило протриматися до нового урожаю. Під кінець зими на початку весни люди почали хворіти. Особливо старі люди і жінки, які віддавали свою пайку дітям. Були знеможені, пухлі, частина з них померла.

Розповідала мама, що з голоду померла її тітка — Тканова Параска, мати Тканова Івана Григоровича. Була пухла, знеможена, пішла до криниці, нахилилася взяти відро і впала. Померли старенькі люди, за якими не було кому доглядати. Всього померло чоловік двадцять.

Усі чекали весни. Але з появою першої зелені виникла небезпека отруєння. Тому посильні із сільської ради попереджали, щоб люди не ходили по смітниках, не збирали відходи. Бо інколи мертвих не хоронили, прикидали снігом, бо не було сили копати яму. А коли потепліло, трупи почали розкладатися. Могла виникнути небезпека епідемії.

Страшні то були роки. Я б не хотів, щоб нинішнє покоління пережило щось подібне. То був геноцид проти нашого народу. Тому наші внуки і правнуки, і правнуки внуків повинні знати про голод.

Свідчення записали Братухін І. та Ошедченко Ю., 2008 р.

Свідчення Торілова Василя Миколайовича

1924 р. н., с. Новомиколаївка Іванівського району
Херсонської області.

Урожай в тот год 1932-го уродил! Однако у людей вывезли все, начальники приезжали со специальными щупами, проверяли сено в сараях, дымари в хатах, даже в печи заглядывали. Нашли у нас тарелку с кашей кукурузной, мать спрятала, забрали. Мать плакать, в ноги им падала, просила, чтоб отдали. Нет. Забрали все! Помирали люди семьями. Хоронить сил не было, мертвые

прямо на улицах лежали. Потом колхоз организовал подводу, на которую умерших складывали и в общую яму отвозили.

Я маленький был, а вот имя человека, который наше село от голодной смерти спас, до сих пор помню — Бабенко Иван Федорович — председатель наш. Он под страхом смерти скопил все жито и людям роздал, чтоб власти не знали. А мать моя распухла уже, но выжили мы. Вот какие люди были. Помнить их нужно!!!

Записали учні Високівської ЗОШ І—ІІІ ст.
Мелітопольського району Запорізької області,
дата запису невідома.

*Свідчення Ружицького
Федора Михайловича*

1920 р. н., с. Юхимівці Волочиського району
Хмельницької області.

Я, Ружицький Федір Михайлович, хочу розповісти про страшну історію, яка спіткала всю Україну, весь народ. А моя сім'я зазнала біди не менше від лицемірної та егоїстичної влади, але й від руки не чужої, а рідної нам людини — батькового брата рідного, який тоді був при владі у селі — секретарем.

Ми жили не бідно і не дуже багато. Батько тримав домашню птицю, коня. Коли в 1932 році почали згонити людей в колгосп, то батько мій пішов працювати на поле зі своїм конем. Коня в батька забрали, звинуватили в побитті якогось сільського чиновника і забрали з дому. Через тиждень нам повідомили, що батько помер. Але ми знали, що його вбили. Ось так просто — без суду і слідства. У нас відібрали все, оголосили сім'єю ворога народу і вигнали з хати. І зробив це мій рідний дядько. Було боляче дивитися на це все. Але світ не без добрих людей. Дякувати Богу, що були ще такі люди, які, попри усі труднощі, не забули про людяність, не стали циніками та егоїстами; і прийняли нас до своєї родини, яка і

без того була немалою, як рідних. Мова йдеться про сім'ю Григорія Фліпчюка.

Коли нас вигнали з нашої хати, а хату закрили на ключ, ми були у розпачі. На вулиці була середина осені, дні короткі, ночі довгі, та й під деревом чи кущем вже не полежати і не поспати, бо зимно. Мама плакала, але її, крім нас, дітей, ніхто не чув. Доходило до ночі. Ми бідкалися, просилися до сусідів. Хоча б на одну ніч, але нас ніхто не впускав, бо ми вороги народу. Уже надворі було темно, ми всі сиділи міцно притулившись один до одного на траві, коли неподалік почули голос чоловічий. Мама обізвалася, той чоловік підійшов ближче, і ми впізнали дядька Грішу. Він забрав нас до своєї хати, де для нас вже в кутку була постеляна солома, накрита зверху старою ковдрою. А на столі стояло чотири миски з харчем. Нам було ніяково, соромно, але голод переміг, і ми дружно почали їсти. Ви навіть не уявляєте, якою смачною була риб'яча юшка, правда, зовсім не посолена.

Вранці, коли ми прокинулися, на нас знову чекала на столі їжа — чотири варених картоплини і невеличкий кусень чорного хліба. Де це все роздобув дядько Гріша, ми не знали, але були йому дуже вдячні. Коли ми поїли, дядько Гріша зібрав нас і почав розмову:

— Я знаю, вам зараз дуже важко. Знаю і те, що з вами поступили підло і несправедливо, тому я, порадившись з усією своєю сім'єю, вирішив допомогти. Тепер нас дуже багато і потрібно думати, як вижити в ці скрутні часи.

Довго ми все ділили в теплій затишній хатині і вирішували, як бути далі, як жити чи існувати... Того самого дня після обіду ми, старші діти, разом з дядьком пішли до лісу. Так як це був жовтень-місяць, то в лісі ще можна було знайти грибів. Блукали ми лісом довго, але все-таки не вернулися з порожніми руками — принесли грибів, які засушили. Так ми ходили рибалити і засушували рибу, потім ходили до міста і вимінювали її на хліб чи картоплю. Ось таким чином ми вижили, дякуючи сім'ї Фліпчуків. І хоча ми зовсім не родичі, після того страшного Голокосту ми поріднилися, і тепер рідняться наші покоління.

Записала Охоцька В. О.,
дата запису невідома.

Свідчення Ружницької Талики Михайлівни

1927 р. н., с. Юхимівці Волочиського району
Хмельницької області.

Народилася я в квітні 1927 року в с. Юхимівці. Коли почався голод, мені було п'ять років, я відвідувала ясла. Нас там, хоча й погано, але годували. По сусідству жила старенька баба Палажка, як зараз пам'ятаю, у неї біля хати росла стара, схилена яблунька. Яка, як і сама стара, була найстаршою і найстарішою в селі. Баба Палажка пригощала нас сушеними яблуками і деколи приносила не стакан, а стопку молока, бо тримала вона стару, худющу козу. Молоко це ми ділили аж на вісім осіб, бо в нашій сім'ї дітей було аж восьмеро.

Одного разу, а було це пізньої осені 1932 року, у селі з'явилася, ніхто не знає чия і звідки, дівчинка, десь приблизно моїх літ. На ній була легка одяжина, а ноги були босі, поранені. Дівчинка була

хвора і квола. Якось так сталося, що вона опинилася біля оселі баби Палажки.

Побачивши дівчинку, яка сиділа під плотом — голодна та холодна, баба Палажка забрала її до себе, у свою ветху, приземкувату хатину. Вона хоч трішки розпалила плиту, підігріла молока, дала дитині напиться. Зварила чаю з гілочок малини і висушеної м'яти і народними методами почала лікувати дівчинку. Моя мама дала їй якусь теплішу одежину. День за днем дівчинці ставало краще. І невдовзі, дякуючи Богові і бабі Палажці, дівчинка видужала, набралася хоч трішки сил. Коли вона виходила на вулицю, її волошкові очі світилися від радості та від бабусиної турботи. А баба Палажка була задоволена тим, що, хоча б на старості років, вона може когось приголубити і назвати рідною онукою. Дівчинка не пам'ятала, звідки вона, як її звати чи своє прізвище. Тому баба Палажка називала її Варварою. Варвара жила в нашому селі до 1939 року. Саме цього року померла баба Палажка. А після її похорону десь зникла і Варвара, про яку я відтоді нічого не знаю.

Записала Охоцька В. О.,
дата запису невідома.

Свідчення Дачини Марії Іванівни

1925 р. н., с. Воробіївка Білогірського району
Хмельницької області.

Важко згадувати ті часи, які пережили наші бідні люди в 1932—1933 рр. на нашій багатій Україні.

Мені тоді було 7 років, але я дуже добре пам'ятаю ті тяжкі роки. То була весна 1932 року. До нас почали приходити бідні, голодні, виснажені люди, і приходили до того, хто щось дасть. Це в більшості були люди з Чуднева. Приходили і діти з дорослими. Прийшов якось хлопчик років шести — семи. Було воно, те дитя, бідне: голодне, обдерте, а худе, що тільки те маленьке обличчя

обтягала молоденька шкірка. Не потрібно було уже казати, що воно хоче їсти, а стало біля дверей у хаті і плаче. А брат мій був трішки менший за того хлопчика, сів біля нього і просив, щоб він не плакав, а їв. Хлопчик трішки освоївся, почав говорити з братом, а потім просив маму, щоб переночувати. Мама його положила, переодягнула у братів одяг, а його попрала, посушила, а на другий день та дитина поснідала і пішла з тими дорослими, що пішли у другі села.

А ось ще випадок, але таких історій не бракувало.

Наша хата стояла в кінці невеликої вулиці в центрі села. Завжди приходили ті бідні люди, щоб десь переночувати. А в нас була велика клуня і там була солома. Хто не мав де ночувати, то направляли до крайньої хати на вулиці.

І от приходять жінка з двома дітьми і плаче, що обходила півсела і ніхто не хоче прийняти на ніч з дітьми. Завели ту жінку до клуні, де вона мала спати, а сама почала варити вечерю, але приходять мій батько і каже, що жінка може дітей покинути у Степана, то буде глядіти, а батько побачив, щоб лягали спати, а він буде спати на возі. Рано побачили, що все добре, і жінка з дітьми є. Жінка поснідала і почала плакати: «Що б я була за матір, якби покинула своїх дітей».

Записала Височанська І,
дата запису невідома.

Свідчення Короля Параски Климівни

1922 р. н., с. Сарнів Волочиського району
Хмельницької області.

Мені було 10 років. Голод пам'ятаю дуже добре. Важко було всім, а надто тим, у кого було багато дітей. У моїх батьків нас було четверо. Бідували, але мали город, корову, тож помаленьку виживали. А от нашому сусідові Королю Василю було дуже важко. У них забрали все. Діти попухли з

голоду, не могли ходити. Моя мама варила юшку нам та підгодовувала дядька Василя та його сім'ю, де було троє малих дітей. А ми, діти, ділилися зі своїми друзями останнім: твердою паляницею, вареним буряком. Прийшла весна, стало трішки легше, бо підросла трава, з якої нам мама варила юшку, а діти діда Василя прибігали до нас, їли і раділи цій їді, як цукеркам. Ми всі вижили, дякуючи моїй мамі, вижили і сусіди.

Записала Багрій О. М., 2 жовтня 2009 року.

Свідчення Писарук Танни Омелянівни

1924 р. н., смт Базалія Теофіпольського району
Хмельницької області.

По-різному згадують своє дитинство люди, а я своє — з жахом. Бо ж моїх батька — Писарука Омеляна Маркевича, і маму — Христину Максимівну, розкуркудили. Батька засудили на 3 роки (реабілітований), а нас четверо дітей: брат Василь, сестри Ліда і Марія — залишились жити у бабусиному хліві. Життя стало нестерпним, може, ми б і не вижили, якби не чуйні люди поряд. Через 77 років ті спогади і болять, і печуть. Але я з вдячністю згадую Петричука Петра Петровича, який працював на Базалійській пошті, його сім'я не знала голоду. Він ділив нам, сиротам, і круп, і жменю муки, і кілька картоплин, щоб ми не померли з голоду.

Згадую, вічна їм пам'ять, і Кашука Григорія, який працював шевцем. По-перше, він сяке-такє взуття, хоч одну пару на всіх, відривав від своєї сім'ї нам; по-друге, з далекої Америки він отримував «турксин» (посилки з продуктами від родичів) і також ділив продукти, які йому висилали.

Жили в селищі і єврейські сім'ї, які також допомагали харчами, серед них кравець Винокур (на жаль, забулися ім'я і по батькові, але те, що допомагав яким-небудь одягом і харчами, не забулося).

1932—1933 роки залишили в моєму житті тяжкий слід і на роки, бо постійно жила дитиною куркулів.

Ким і коли записано — немає даних.

Матеріали надано Хмельницькою облдержадміністрацією до Інституту національної пам'яті 2009 р.

*Свідчення Черевченко (Медведенко)
Євгенії Тарасівни*

1926 р. н., с. Новосафронівка Новоодеського району
Миколаївської області.

Як згадую про Голодомор, зразу хочеться плакати. Я хоч і була маленькою, але голодні дні запам'яталися назавжди. Сім'я у нас була невелика: мама і ми удвох із сестрою. Батько помер ще у 1928 році, коли мені ще не виповнилося і двох років. Тож мамі доводилося одній нас рятувати. Але, як говорить народна мудрість, світ не без добрих людей. Жив неподалік від нас Каретін Олексій. Дружина його померла, діти були вже дорослі, жили в Росії. Дядько Олексій працював у колгоспній плотні, отримував пайок. Мав добре серце. Бачив як ми голодували, то допомагав, чим міг — приносив по маленькому окрайцю хліба, якщо взагалі можна назвати хлібом, бо там було більше висівок, трави. Навесні ходив на річку, підгодовував нас рибою. І цим допоміг мамі врятувати нас. За що ми були йому вдячні все життя.

Записано 2 вересня 2009 р.

*Свідчення Фастівця
Євгена Єгорівни*

1918 р. н., с. Драбинівка Новосанжарського району
Полтавської області.

Під час голоду ми жили в селі Драбинівка, наша сім'я дуже бідувала, бо батько наш, Фастівець Єгор Павлович, нас бросив ще в 1925 році. Мама робила в радгоспі, а ми з братом Миколою нишпорили по городу і шукали то торішній бу-

ряк, чи гнилу картоплю. Бо до всього у наш погріб залізли вори і забрали останню картоплю. Трохи-трохи стало легше, коли прийшла весна, дуже важко це казати, але ми їли траву, як кажуть, паслися. Дуже добрі квітки акації, а також коржики з берестка. Ніколи не забуду Співак Федору Павлівну, яка не мала своїх дітей, але не раз давала нам з братом то кусочок макухи, то хліба, і так спасала нас від смерті.

Записала Суткова Н. Г., 20 вересня 2009 р.

Свідчення Тютюнківної (Мельник) Ніни Іосипівни

1922 р. н., с. Нова Гребля Волочиського району
Хмельницької області.

Наша сім'я не голодувала, тому що ми мали корову, хоч вона і давала не більше двох літрів молока. А ще наша мама пекла нам коржики і картоплю. Зерно було сховане на стежці, по якій ходили, а жорна, щоб змолоти зерно на муку, на озері. Мололи зерно вночі, щоб ніхто не бачив, а то розіб'ють жорна.

До нас ходив сусідський хлопчина, босий взимку, Мельник Володимир Аріонович (покійний), тому що його сім'я не мала що їсти. А сім'я в нього була велика: сестра Ніна, брат Коля і їхня мама. Мати його ніде не працювала, тому що хворіла. Я пам'ятаю один випадок: прийшов Володя до нас, а тут мама наша виймає з печі картоплю. Та картопля ще гаряча, і він її ловить своїми худенькими рученятками й кидає в благоденську сорочку, щоб віднести додому сестрі, брату й хворій мамі. Ділилися з тією сім'єю чим могли.

А ще до нас деколи навідувався Палій Іван Тимофійович (також покійний), бо у них також не було що їсти.

Дуже добре пам'ятаю, як ходили люди з Левковиць. І коли одного разу прийшла жінка просити хліба, наша мати не дуже хотіла дати, тому що було своїх четверо дітей, я сказала мамі: «Мамо,

віддай мою половину хліба цій жінці». Мама подивилась пильно на мене й дала жінці великий окраєць хліба.

Записала Баранова Т. М., 2009 р.

*Свідчення Войтенко
Євдокії 70хміївни*

1925 р. н., с. Новопетрівка Великобілозерського району Запорізької області.

У 1932 році мені було сім років. Я добре все пам'ятаю. Хочу сказати, що в батьків нас було троє, я та два братика — Митя і Григорій. Важко було, але в нас ніхто не вмер з голоду, бо була в нас теличка. Ще ми їли очерет, лободу, ловили в полі ховрашків. Помню, що дуже ми хворіли, бо їли все підряд, що і вспоминати не хочеться.

Хочу ще сказати, що були в селі і добрі люди, які працювали і могли чимось допомогти другим людям. Їхні фамілії я і досі пам'ятаю, хоч уже дуже стара. Це Пахота Савка, Макуха Протас, Бабошко Оверко. Ці люди давали голодним людям, потроху, по жменці зерна, і ніхто на них не заявив, ось так.

Я до самісінької смерті буду з благодарністю вспоминати цих людей, бо і їм не сладко було, а вони ще і другим помагали.

У період Голодомору я проживала тут же, в селі.

Записала Палатіна Л. В., 10 вересня 2009 р.

*Свідчення Казимирчук (Куліковської)
Зінаїди Павлівни*

1927 р. н., с. Куліровка Великомихайлівського району Одеської області.

Я пам'ятаю, в 1933 році була сильна голодовка. Комунисти ходили попід хати, забирали в людей зерно, до останньої зернини. Моя бабуся заплала в піч горшки з зерном, горохом, а скраю заклала кирпичом-топливом. Сама замастилася і мені теж замастила лице і руки, щоб нас пожаліли і не

дуже шукали. Прийшло їх троє, а бабуся якраз запалила піч скраю. Вони подивилися, які ми бідні та брудні. Один погладив мене по голові, постояли трохи та й пішли, бабуся зразу ж загасила вогонь. Ми стояли і дивилися, як вони далеко відійшли, потім зітхнули з полегшенням.

Мій дідусь, Куліковський Павло Васіронович, у кінці городу викопав під деревами ями і заховав у них діжки з зерном. У нього була велика сім'я: вісім дочок і один син. Він видавав усім по пуду (16 кілограм) зерна на тиждень на сім'ю, щоб не померли від голоду. З кожного пуду мама набирала по жмені зерна, щоб на Великдень спекти паски. Дідусь допомагав також своїм родичам. Дідусь працював охоронником, мав ружжо, то він, коли вполював щось, приносив і ділився зі всіма по кусочку.

Коло нас жила старенька бабуся, то мама, як зварить якусь мамалигу, ми називали її «кандьор Іванович», або напече «каторжаників» (млинців з відходів), так посилає нас до сусідки. Ми приходили до неї, допомагали підмести, щось зробити. Так ми її підкормлювали всю зиму.

Але, не дивлячись на важкі часи, люди були дружні, допомагали один одному, ділились останнім кусочком хліба, у кого, було, корова втелиться раніше, ділились молоком.

Записала Тушич Н., 2009 р.

Свідчення Гаврилук (Мусій) Дарії Остапівни

1919 р. н., с. Чугор Староушицького району,
Хмельницької області.

Я, Гаврилук (Мусій) Дарія Остапівна, народилася в 1919 році в селі Чугор Староушицького району Кам'янецької (Хмельницької) області. У нашій сім'ї було п'ятеро дітей. Батьки мали 6 гектарів землі, двох коней, ще деяку худобу.

Влада вважала батька багатим і відібрала все, що було: худобу, зерно до колгоспу, а ми лиши-

лися голодні. Вигнали нас із хати і поселили в ній голову колгоспу та бібліотекаря, а ми вимушені були жити в погребі: п'ятеро дітей і батьки. Двоє сестер вже були заміжні. Батько зробив у погребі грубку, щоб було тепло, а замість світла горіла газова лампа. Так ми і жили. Були перевірки із сільської ради: обшукували все і забирали все до зернини. Батько трохи заховав кукурудзи і закопав її у лісі під кущем. Але хтось побачив, доповів владі, то зерно забрали. Батько захворів. Весь спух і помер з голоду в 50 років. Ми залишилися голодувати. Хто що давав, з того і жили. Мати хотіла втопитися, та ми дуже плакали, просили і вмовляли її не робити того.

Дуже допомогла у той страшний час одна з моїх заміжніх сестер, яка мала свою мельницю. У неї заховали трохи кукурудзи на муку. Сестра давала нам по жмені муки, і ми варили «бевку» — рідку кашку, так виживали.

Був один випадок, який запам'ятався мені на все життя. Сиділа я маленька, голодна на вулиці, а йшла одна дівчинка і несла десь кілограмів 5 муки. Вона підійшла до мене й насипала 2—3 пригоршні муки. Яка ж я була щаслива! Зразу ж побігла додому, і мама нам зварила юшки.

Трохи пізніше мама відправила мене в дитячий будинок доглядати малих дітей, за що мені нянька давала пару коржів додому, так ми перебивались.

Багато людей вмирало, пухло з голоду. Щоб врятуватись від смерті, ходили по полях, збирали гнилу картоплю, колоски зерна, траву, равликів. Пізніше, як підросли сестри, то написали заяви в колгосп, і їх взяли на роботу. А коли підросла я, то теж брала норму на полі.

Дякувати Богові, що мама і старші й молодші сестри залишилися живі і пережили всі разом цей страшний час.

Затисала Бондар О., 9 вересня 2009 р.

*Свідчення Танжи
Танни Сротійвни*

1919 р. н., с. Виноградівка Веселинівського району
Миколаївської області.

Батьки повмирали в 1932 году, ще перед Різ-
двом, то ми остались одні, самі. Даже рідні ніякої
тут не було. Були односельчани, но не рідня. Ми ж
самі зі Скибинців Тростянецького району Вінни-
цької області. Я старшою була, то я Марусі і Лізі
за маму була. Було у нас трохи кукурудзи, батько
сховав. Її не знайшли. То було трохи що їсти.

Найбільше нам помагав Швець Федір Тарасо-
вич. Він був предсідатільом, як колхоз почався,
попервах. Жінку його Палажка звали, Палагея. То
молочка дадуть, то того, то сього, то муки.

Федоренки, Іван і Ольга, а по батькові не пом-
ню, теж помагали. Федоренкові то їжі принесуть
готової, вареної — дітей у них не було, вони без-
детні були, то жили добре — або до себе приглас-
шали.

Добре помагав старий Бевз Тихон Савович,
а жінку його звати Ксеня. І молоко давали, то
квасолі, то крупи. Трохи того, трохи сього. Якби
вони не давали, то ми б і повмирали, бо вдома все
вигребли, не було що їсти.

Записав Хмельницький М. І.,
23 червня 2009 р.

*Свідчення Литовченка
Федора Ілліча*

1928 р. н., с. Новопарафіївка Кегичівського району
Харківської області.

Я, Литовченко Федір Ілліч, син Іллі Федоровича
та Марії Павлівни, які померли в 1933 р., поховані
на цвинтарі в кінці села.

Сім'я наша складалася з батька і матері, сестри
Хариті (1919 р. н.), брата Івана (1923 р. н.) та мене,
найменшого. Хоча й мало мені тоді було років,
але в пам'яті чітко зафіксувалися ті страхітливі
моменти.

Чи був урожай у ті роки, я не можу знати, не пам'ятаю, а от про те, що активісти ходили по селу й забирали все те, що можна і пригодне для харчування, я пам'ятаю добре. Як ми їх боялись! Яку допомогу, яке добро й милосердя було ждати від цих людей?.. І ось один із епізодів пережитого й досі живе в моїй пам'яті й душі.

Десь по обіді заходять до нас люди із залізними загостреними палицями й стали ними руйнувати стіни хати, долівку, піч — шукати зерно та інше збіжжя. Сердиті від того, що нічого в нас не знайшли, штурхонули стіну в печі і під припічком в герунчику, де мама примазала в ямці квасолі, знайшли здобич мізерну й забрали. Мати, падаючи їм під ноги, просила не брати знайдений вузлик і залишити пухлим від голоду дітям. Та вони штовхнули її в груди й пішли задоволені з подвір'я. Хоча вони бачили, що мама була пухла, а в нас у важких руках були лободяники та калачки, як ми благали й плакали!...

Згодом сестру Харитину поставили працювати до колгоспних свиней, і вона приносила свинячу баланду, яку їй теж видавали на день у горщику.

Ще спливає страхітливий спомин. Батько працював у якогось хазяїна і привіз додому торбинку жита за роботу. Розсіяв його на клаптику землі, воно вже колосилось за садочком, нікому невидне. Й от одного разу мама зі мною і братом вийшла до стиглого жита, вирвала важкий колосок і заплакала: «Діти, мабуть, ми виживемо...». І почала обминати колосок, даючи нам по зернині посмакувати. Як дивимось, а по селу мчить на коні вершник, перепоясаний ремнями. Мати як закричала, застогнала: «Діточки, ГПУ!» Мене штовхнула в канаву, а сама з братом заціпеніла від холодного страху, ждучи біди. А вершник, збивши живих із ніг, топтався конем по тілах і по достигнутому житі, поки зерно змішалося із житом, сльозами і кров'ю, а мама й брат стали бездиханні. Прийшли дідусь Корній Мартиненко з дядьком Павлом, підібрали

їх, занесли в хату, брату сусідська бабуса вправила кишки, а мати зразу ж і померла. Так їх і поховали поряд із сусідським дядьком, який лежав на узбіччі дороги, хлопчика Зеленського Федота, мати Василя та Івана Ільченкових — всі від голоду представилися, всі поряд лежать.

Так де ж жалість і людяність у тих партійних людей? Як можна викреслити з пам'яті гірке, сирітське минуле?

Пам'ятаю, зайшов до нашої хати голова колгоспу «Шлях до кращого життя» Шурда Филімон Тимофійович і сказав тітці: «Явдохо, придивись за малим, а там щось придумаємо», — зняв кашкет, гірко заплакав і вийшов. І так почалося: завтра буду ночувати у Карпенюк, післязавтра — у Левченка, і так почалося самовиживання. Филімон Тимофійович не забував про мене, як міг піклувався, сусіди й односельці ділилися зі мною самою останньою крихіткою, каплею перегону, гарячим бур'яновим наваром.

Кожного разу, як приїжджаю на поминки

у своє село, я низько вклоняюся могилкам уже покійних спасителів. Згадую в ту хвилину, як я пасся на шпориші та калачиках, як радів, коли чиясь рука подавала розділений між своїми дітьми чорний маторженик і гладила мою немиту голівку. А я завжди ходив голодний по селу і співав на весь голос пісню «Із-за лісу сонце сходить», пісню моєї матусі, яку вона не доспівала. Люди виходили з хат і плакали, дивлячись на мене та слухаючи пісню нещасного, голодного сироти Федька Левченка, сина покійних, померлих від голоду Марії та Іллі... Люди загукували до себе, годували мене, чим Бог послав, і вижив я. А село голодувало ще довго, спасаючи один одного.

Це мої свідчення — поминки по моїй мамі, батьку та всіх родичах — жертвах геноциду українського народу. Царство їм Небесне... А катів дитячих душ сирітських хай Господь Бог судить.

Записано 18 липня 2009 р.

*Свідчення Мудь
Леоніди Калинівни*

1926 р. н., с. Завалійки Волочеського району
Хмельницької області.

У сім'ї Мудь Калини Тимофійовича та Мудь Параньки Іванівни був великий голод. У сім'ї було п'ятеро дітей, а їсти нічого. Допомогала нам сім'я Кобельника Степана. Ми, діти, ходили до них, і вони допомагали і мукою, і крупкою, молоком. І так ми вижили. Навіть тітка Марійка деколи сама нам приносила паляницю.

Записала Шуляк Н. А., 6 жовтня 2009 р.

*Свідчення Меліх
Танни Калітонівни*

1921 р. н., с. Моньки Красилівського району
Хмельницької області.

Коли роздали землю, то батько з дядьком Антоном дуже тішилися. Тяжко робили, але з часом мали весь свій реманент, пару конів, навіть моло-

тарку в Чепелівці напихали і хотіли купити. Хазяювали добре. Уже час пройшов, як почали згонити людей в колгосп. Батько йти не хоче, тільки жити для себе почав, він же з пупинка в наймах робив, всю роботу вмів, а стріхера такого, як він, на усю округу не було. Нашо йому знов на чужі злидні робити? Не йде.

От якось в жнива приходить Пасічник Лукаш. Зарізяка й конокрад, але при советах вибився в начальники, в активісти. Хоч яким він бандітом не був, но в своєму селі нікому нічого поганого не зробив. Приходить і каже:

— Капітоне, не шуткуй з товарищами, бо підеш в Сибір, сам пропадеш і сім'ю занапастиш. Ти хоть наймитом був, але Лікерка твоя багачка. Загримиш, що й сам не будеш радий.

— То що ж робити? — батько питає.

— У тебе нова клуня, реманент, коні. Ти це віддай, а сам попроси корову, бо діти в тебе малі, й сховай корову.

— Куди я його сховаю?

— Викопай десь у полі, ще десь кілька ямів і засип зерно. Тільки не чисте, а з половиною. Воно так десять років може лежати і не згниє. Послухай мене: сам будеш жити й дітей спасеш.

Батько обмолотився. Усе зерно поділив на четверо: часть закопав у корови в яслах, часть замурував у припічку, а найбільше вивіз у поле потайки, там закопав і зверху пшеницю засіяв, а найменше лишив на сівбу й на хліб. А далі зробив, як Лукаш казав. Усе віддав, а сам записався і в конюхи на свої коні попросився (думав, що колгосп розпадеться, і він назад коні забере).

Мати довго плакала за кіньми, за клунею, але коли в осінь почали по хатах ходити, зерно трасти, то притихла.

Ми не голодували: було молоко, хліб, якась картопля. Не жирували, але й не пухли.

Уже навесні 33-го, коли вже сніг розтанув, але ще було холодно, це було. Наша хата стояла край-

ня коло поля, і коло неї була стежка на Мончину. На городі була криниця й лавка біля неї. Люди йшли, хто воду пив, хто віддихав, бо всі такі хилі ходили. І там часто сидів Данило Бабак з Мончинець, поштар. Він сяде, то батько вийде до нього, самосаду винесе, покурать. Батько бачить, що той голодний, ледь ходить, то в хату закличе. Мати якоїсь юшки налле, шмат хліба дасть. Жалко людину. Довго він до нас ходив і ніколи голодним не виходив, навіть шмат хліба на дорогу давали. І він добре віддячив.

Одного дня прийшов він з чотирма активістами-комсомольцями і кричить: «Капітон хліб ховає! Має десь закопаний, бо інакше не роздавав би кому-небудь». Мати до нього: «Даниле, ми ж тебе від голоду спасли». А він відштовхнув і ну з тими харцизяками хату перекидати, шпіннями землю і в хаті, і на дворі, і в хліві, і на городі штирхати... Але ніде нічого не знайшли. Так і пішли без нічого. Батько дуже крився із зерном. А мати закидала криницю гилляками, а потім землею, щоб більше там ніхто не сидів, а батька заставила викопати нову криницю за плотом на дорозі.

Записано у 2009 р.

*Свідчення Оденбах
Валентини Давидівни*

1923 р. н., с. Маринопіль Розівського району
Запорізької області.

Хоч і жили в місті, та пам'ятаю, що постійно була голодною. Мама піде на роботу, а я чекаю, бо вона хліб принесе. Наша квартира була в підвалі, а коли йшов дощ, то я вилазила на стіл із козеням бабусі-сусідки та котом, бо у кімнаті було повно води. Сиділа й бачила ноги перехожих, а щоб не плакати від голоду, співала про те, що чула, які пісні запам'ятала. А коли приходила мама, то приносила пайок. Як ми не ділили хліб, та його було так мало. Бували випадки, коли мама ділилася хлібом з безпритульними. Мені, чесно, так

хотілося з'їсти той шматочок, а мама казала, що не можна дати померти голодній дитині.

А у вихідні ми йшли в село до дядька, щоб поїсти. Одного разу до двору підійшли люди, такі страшні від голоду... Хлопець просив їсти. Тітка винесла хліб, картоплю й трохи меду. Його нагодували, та це його не врятувало. Він помер, а ми плакали. Я цього довіку не забуду.

Записав Топалов М. А., 30 вересня 2009 р.

*Свідчення Лисовської
Марії Павлівни*

1927 р. н., селище Розівка Созівського району
Запорізької області.

У 1932—1933 роках наша сім'я проживала в Розівці. У той час було дуже скрутно, але в селі жило багато німців і євреїв, і вони нам допомагали. Рядом з нами жила сім'я німців з фамілією Фідлер (як звать — не пам'ятаю). У їх становище було краще, і вони ділилися з нами їжею. А ще ми з братиком бігали на молокозавод. Начальником там був теж німець, але не знаю, як звать. Він завжди давав нам живчики (спресовані відходи з жареного насіння). І скільки б ми не приходили, він ніколи не відмовляв, а завжди насипав повні кармани і в торбинку. Це дуже допомогло нам вижити. Від сусідів чула, що він допомагав і їм. Добра була людина.

Записала Дейнеко Ю., 6 серпня 2009 р.

*Свідчення Крамаренко
Танни Степанівни*

1925 р. н., с. Комарівка Охтирського району
Сумської області.

Про голод 1932—1933 рр. ми знаємо багато. Якщо взяти нашу Олешнянську сільську раду, до якої входять декілька сіл, то становище було не скрізь однакове. Пам'ятаю, мати говорила, що в Олешні страшний голод був, люди вимирали сім'ями, а у нас у Комарівці, де я народилася,

страшного не було нічого. Всі тоді так жили — надголодь. З голоду померли тільки дві людини.

Можливо, це від людей залежить, бо в нас у селі головою колгоспу був Чумаченко Хома Якович, також сам комарівський, мав приблизно 40 років на той час. Це була доброї душі людина. Під час голодовки с. Комарівка не страждало, як інші села. Масових вимирань не було. Хома Якович завжди допомагав людям. Де було багато дітей у сім'ї, допомагав харчами. У колгоспі різали коней і давали м'ясо. На полі варили їжу, і всім, хто працював у колгоспі, давали їсти. Хома Якович казав: «Хоч рачки лізьте, а на роботу йдіть, а там їсти дадуть обов'язково, і дітям можна взяти тихцем».

Знаючи, що в Олешні творилося нелюдське, Хома Якович організував інтернат (розкуркулені хати пустували), і бере з с. Олешні 30 дітей-сиріт. Особисто вигодовує, одягає, та так, що навіть у нас такої одежі не було. Виховує цих дітей до 7 класу.

У Комарівку часто навідувалися олешнянські «гості» — активісти, які хотіли й тут оббирати людей, встановлювати свої «порядки», та Хома Якович їх стримував і не давав дуже «розгулятися». Можливо, якби таких людей, як Хома Якович Чумаченко, було більше, то і голодовки не було б. Його добра справа до цих пір не забувається, з теплотою в серці згадую про нього.

Записано 25 червня 2009 р.

*Свідчення Кравчинської
Катерини Іванівни*

1923 р. н., м. Лебедин Сумської області.

Батьки мої робили в колхозі, і бабушка теж. Бабушку мою розкуркулили. Жили ми в Лебедині. (...) Нас було семеро. Я сама перша у батьків була, старшенька. Зразу була колективізація, так усі вступили в колхоз, заставляли. Ось... Забрали все: і коня, й інвентар до нього. Як вступив батько

в колхоз, то зробили дитську площадочку, і мене туди батько віддав. Ми там оддыхали, гралися. Та це тільки для тих, хто вступив в колхоз, а для других так нілзя було. Кормили нас три рази на день. Утром кусочок хлібця, та тонюсінький-тонюсінький та світиться, а в обід і увечері давали баланду, то вже ми її так називали, там де-не-де картошечка та бульйончик, та сама вода мукичкою заправлена. Воспінательниця за нами слїдила. Вот! Раз я хотїла кусочок хліба принести додому, так вона його і забрала. Я сіла да їй плачу. Так обїдно було за той кусочок. Думала понесу додому, сім'я...

Наша сім'я пережила голод, бо була корова. Звали ми її Гриваста, за гривку. — А в мартї принесла вона нам телочку. (...) Ми помагали друг другу, дуже помагали. Бува, чуємо, то в тому районї померли з голоду, то в тому, а в нас ніхто й не помирав. Тодї люди були добрішими. У нас сусїди були, жили тільки удвох, старенькі вже. Так бабка ота тіки спече шось — і нам сразу несе. Велике їй спасїба. Ми їх все врем'я вспоминали. Їх Костюками називали. Я бачу, зараз такого вже і нема. Була тоді людяність, була...

А сусід з нами жив, так ото, було, прийде до мами і каже: «Галю, налий хоч трохи борщїку». Фамїлія його була Оголь, сапожником був. Ото мама йому борщїку, а то сидить аж синїй, а він нам чоботи латав. А тоді якраз колективїзація починалася, отбирали все. Бригада така ходила — чоловік десять. Було зерна трохи у нас, батько у грубці заховав те зерно у переходї. І все-таки прийшли. А головного їхнього прозивали Пророка. Казали люди: «Пророка з бригадою їде». А я маленька вилїзла на лавочку та і стою ж, виглядаю. Дивлюся — їдуть. Підходить той Пророка, а я на нього: «Тьху на тебе, Пльольока». Так він мене — по губам. (...) Найшла та бригада зерно, відкрили бичок у грубі і забрали хліб. А як виходили, то солдатик один мені кусочок хлібця за пазуху всунув, щоб ніхто не бачив. Боже збав, якби

хтось побачив. А його й досі вшпоминаю. Ось так і жили, і в голод вижили, тошо люди добрі були, помагали один одному хто чим міг. А зараз усе не так, не так...

Записала Топчій Ю., 13 вересня 2009 р.

*Свідчення Давиденко
Анастасії Іванівни*

1919 р. н., с. Новий Стародуб Петрівського району
Кіровоградської області.

Тяжко згадувати ту страшну подію, яка вхопила була Україну. Я весь свій вік з тяжким болем згадую той Голодомор, про який не писали ні в якій історії, ні в газетах до того часу, поки Україна стала незалежною. Тепер розкривається все те, про що мовчали раніше. (...)

Голодомор 33-го року почався з 1932 р. Люди працювали по совісті, старалися. За їхню працю не одержали нічого. А що з городу зібрали, треба віддати за різні податки. Уже починаючи з нового року, не було ніяких продуктів. Живилися хто чим міг.

Коротко про свою сім'ю. Нас було вісім. Чим можна прогодувати всіх, якщо нема нічого. Коли вступали до СОЗу (спільний обробіток землі. — *упоряд.*), то все віддали: пару коней, корову і всякий сільськогосподарський реманент... Люди через деякий час свої корівки забрали назад додому, бо не було чим у СОЗі їх годувати, а нашу — забрали на м'ясозаготівлю (і в багатьох так сталося).

Батько із старшим моїм братом кинулися підзаробити у якомусь радгоспі. Їм обіцяли дати зерно пшениці, а дали зерно з мишію. Привезли той мишій і почали його товкти в ступі. Від нього лишалася зелена полова, з якої ми варили куліш (суп). Я його як зараз бачу й пам'ятаю його гіркоту. Про хліб ніхто не згадував, бо його ні в кого не було. Полову яшну товкли й пекли ліпеники. Вони теж гіркі й розсипалися.

Уже взимку почали вмирати. Першою помер-

ла бабуся, за нею незабаром помер дідусь. Я згадую, які дужі були дід і батько, а голод звалив... Ранньою весною помер батько. Я бачу його благуєючі очі перед смертю, він сказав: «Ой, як хотілося ще годочків п'ять пожити...» Помер. Йшов уже травень 33-го року. Я йду зі школи, плутаюся пухлими ногами, а мені гукнули сусіди, що мама померла. Горе за горем. А сили не було оплакати матусю. Немічні падали біля неї, бо знали, що їй нам судилась така доля.

На городі був клопоть посіяного жита, яке красувалося й стало наливатися. Тоді колоски підсмажували й висмоктували зачатки зерна. Та це було пізніше. А чим жилися до цього? Обривали листя з берестка, сушили, терли і місили на коржики. Вони теж гіркі, і їсти їх якби ніхто ніколи не діждав. А їли, бо нічого не було. Від цього бур'яну почали викидати пекучі нариви, і старший брат помер від ран.

Залишилось нас троє. Я до школи не могла вже ходити, така пухла, що вже мені важко ноги тягти. Вчителька, Олена Михайлівна, переказала, щоб я якось добралась до школи. Кожного ранку вона мене зустрічала й вела поснідати. А вчителька Любов Корніївна нав'язала мені вузол борошна (хоч і яшного, але це було великою допомогою, бо вдома лежали нерухомі старші мене брат і сестра). Дякуючи цим добрим людям, нас троє залишилось в живих...

Записала Фурманова М., 14 липня 2009 р.

Свідчення Чупис Танни Миколаївни

1924 р. н., с. Топилівка Чигиринського району
Черкаської області.

Страшні роки були. Дуже бідували. Мати сліпа. Нас — двоє дівчат: я — старша, а Марія — менша, з 1927 року, ще жива. Ходили по щавель весною у луг за річкою Боровичкою. Їли його і пареним, і всяким, і акації цвіт їли, кропиву, бу-

зину, козельки різні їли. Усі бідували. Виживали хто як міг. По сусідству жила баба Біланка (так її по-вуличному звали, а по-справжньому Марія Гайдамака). Жила вона, мабуть, років сто... Так от, з матір'ю сусідкою була, хорошо жили. Приходила і рано, і вночі. Коли не було чим топити, то принесе щось і сама затопить, подивиться, чи діти пішли по щавель. Вирядить: «Іди, дитино». Її родичі всі вижили, бо коровку мали, сім'я була хазяйновита. (...) Так от, баба Біланка носила нам об'їдки, що залишились від сім'ї своєї. Збере, що залишилось, і — до нас, чи то вечір, чи то ніч вже. А ми раділи. Більше приносила перед постом, бо чого їм не слід було їсти, вона нам, дітям, несла. Царство їй Небесне. Ото ми і вижили, а сусіди померли, що з другого боку.

Записала Жуган Г., 27 вересня 2009 р.

*Свідчення Біланської
Олександри Яківни*

1926 р. н., с. Осипове II Новопсковського району
Луганської області.

Проживала наша сім'я в селі Осипове II. Сім'я була багатодітна, семеро дітей. Жили дуже бідно і тяжко. Батьки працювали в колгоспі «Червона Україна». Коли мені виповнилося сім років, то був 1933 рік, це страшний рік, рік Голодомору. Я, мій брат Михайло і сестра Марфа були менші. Старші брати вчилися в МТС, їм там давали хоч невеличкий пайок, тому вони ще й не були пухлі, а ми, менші діти, не могли ходити, були пухлі. Батько був хорошим майстром по виготовленню саней і гарб, але від голоду й він перестав ходити на роботу.

Одного ранку до нас на подвір'я приїхав лінійкою голова колгоспа, треба було закінчити сани, а батько вже другий день не міг вийти, тобто дійти до роботи. Голова колгоспу запитав: «Яшко, ти чого не виходиш на роботу?» Батько відповів, що не має сили дойти до роботи, тоді голова увійшов

до хати і побачив, що менші діти — я, брат і сестра — лежимо і пухлі. Він закричав: «Яшко, та в тебе ж діти попухли і вмирають!» Головою колгоспу був Ігнатенко Микола Якович, який сказав батькові, щоб той їхав з ним.

Батько поїхав з Миколою Яковичем, і згодом вони привезли мішок квасолі. Микола Якович прямо наказав батькові, щоб сам їв і дітей нагодував. Так до весни ми були врятовані цим мішком. Я вдячна Господу, що він послав нам таку добру і милосердну людину, як М. Я. Ігнатенко. Царство йому Небесне, він, як янгол-захисник, врятував нас від смерті...

Записала Хорошевська Л.О., 29 березня 2008 р.

*Свідчення Стішківної
Ламії Олександрівни*

1919 р. н., с. Новомикільськ Міловського району
Луганської області.

У ту пору мені було 13 років. Помню ті страшні годи добре, того що я їх пережила.

Урожай у 33-м году був неплохий, тіки все влада заставляла здавать із колхоза. Людям зерна не оставляли. Податки були на колхози непомірні, а їх треба було виполнять. У колхозі посіди після віялок тоже заставляли перевівать іще, і їх забирали. Приїзжала комісія з району в колхозні коморі, провіряла налічіє хліба. Якщо находили зерно, його заставляли здавать, людям нічого не оставляли.

Був уполномочений у нас у селі, так він помагав людям харашо. З мельниці, шо в Морозовці, привозив мучку, варили затірку і роздавали людям їсти. Так хтось на нього доніс у район, шо він людям допомагав. Його як забрали тоді у 33-м году, так більше ніхто нічого про нього не знав. Фамілія його була неначе Шовкопляс, а як звать, не помню...

Записала Сидоренко І. М., 12 березня 2008 р.

*Свідчення Сохи
Напалії Андріївни*

1923 р. н., с. Трембачеве Новопсковського району
Луганської області.

У роки Голодомору мені було 9 років. У сім'ї було нас семеро — батько, мати, три брати, я і моя старша сестра. Страшне то було врем'я, їсти було нічого, а що було, те забирали. Їли ми і траву, і листя, і на горі збирали гаврашки (ховрашки. — упоряд.), товкли в ступі і їли...

Мій менший брат Альошка почав пухнуть од голоду. А в нас на вулиці жила баба Шурка, так мати пішла до неї і випросила стакан молока для Альоші, та воно йому не допомогло.

Хороша була та баба Шурка. Було, підемо до неї, хоч і в самої їсти було нічого, та вона візьме натре крейдою грубу й напече нам ладиків з ячмінної муки. Була ще в баби Шурки коза. Якось пішла баба ночью в склад і вкрала глечик пшениці — для себе і кози. А на другий день прийшли якісь люди, забрали бабу Шурку разом з козою, і більше ми їх не бачили...

Свідчення записано у 1998 р.

*Свідчення Брагунця
Дар'ї Петрівни*

1918 р. н., с. Новоолександрівка Біловодського району
Луганської області.

— Вы помните 1933-й год?

— Да как же его не помнить. Я 1918-го года. А 1918-го года, это мне уж было сколько? Пятнадцатый год, да? Помню дюже хорошо. Но у нас Голодомор был тут, в заводе. Но нам кой-какой пайок давали. Я вот забыла, какой директор у нас был тогда. Фамилию его забыла. Шо коням пришлют оттуда, так он людям давал. Коней как он там подержал: чи сеном, чи соломой, может, там какую часть выделял, а людям давал. Когда крупу, когда пшено, когда кукурузу со стеклом. Вы представите, было шо, со стеклом привезли даже скотине.

А он не дал же лошадям, а дал нам. Так мы по одной кукурузинке выбирали и толкли кукурузу. Это в 33-м. Ну, а вот эти села: Волкодаево, Сеньково, Евсуг — все ишли к нам. В колхозе ничего им не дали. Все вывезли осенью, что намолотили. Все вывезли! Шо люди придбали с лета, они съели до Рождества. А к весне попухли люди и шли сюда. А шли сюда... Как тот директор был у нас, так он чи заболел, чи шо оно было, так прислали нам два директора: Васильчиков и Данильчиков, дядьки такие, украинцы. Кирзовые сапоги... Ну, украинский человек, не такие, как сейчас, понаденут галстуки. Так те люди, не знаю чего, стали до нас муку присылать. 33-й же та в 32-ом... Нас тогда не обижали: на работе давали пуд муки, а на иждивенца полпуда...

Записала Анусова В. А., 3 серпня 2005 р.

*Свідчення Мищенко
Наталії Кузьмівни*

1921 р. н., с. Мусіївка Міловського району
Луганської області.

Нас у сім'ї було восьмеро дітей і батько, а мама померла. Коли більшовики вирішили забрати в селянства все продовольство, почалися темні часи — почався голод. У моєму селі також настав голод і добрався до нашої оселі. Люди пухли з голоду, помирали дуже мучною смертю, особливо дуже тяжко страждали малі діти.

У мого батька все зерно, всю худобу конфіскували. А йому потрібно було якось годувати вісім дітей, і вкрав він мішок пшениці з поля, і закопав його в хліві. Та раптом прийшли більшовики з собакою, і собака винюхала, де закопане зерно. Зерно знайшли і відібрали, а батька забрали в тюрму, де він через два місяці помер. Брати і сестри мерли один за одним, але я і старша сестра Надя, щоб не померти від голоду, їли звичайний бур'ян та лободу. Потім нас до себе забрала сусідка, яка якимось чином заховала від людей корову. І вона

«Людність у неможливий час»

вигодувала нас молоком, таким чином врятувала мене і сестру. Та більше з моїх рідних не залишилося нікого...

Записала Пасічник В. В., 2008 р.

*Свідчення Мартиної
Райси Андріївни*

1931 р. н., с. Варюшине Веселинівського району
Миколаївської області.

Батьки розповідали, що сусідка Швець Хима, яка тримала корову, допомагала сім'ї циганів, які жили на цій же вулиці, приносила їм молоко. У сім'ї циганів було багато дітей, і їм було дуже важко. Вони, мабуть, і не вижили б, якби сусідка не допомагала їм.

Записала Стефанишина Л. Б.,
4 червня 2009 р.

*Свідчення Лихошерст
Олександри Єфреївни*

1914 р. н., с. Новогригорівка Новобузького району
Миколаївської області, нині проживає у с. Миролюбівці Новобузького району Миколаївської області.

Батько продав корову, щоб врятувати дітей і купити хліба. Оштрафували на 50 пудів зерна і 100 рублів. Вигнали з колгоспу. Пішли жити в друге село — Буденне, де всі вимерли з голоду. Я, будучи одруженою, разом із чоловіком залишилася на місці. Покладова Клавдія, вповноважена від району, прийшла, погрожуючи пістолетом, відвела мене до сільради, протримавши там два дні. З дому в мене забрали швейну машинку, сир з діжкою, варення, розламали піч у хаті. Усе це робила бригада з дев'яти осіб місцевого населення. Ми вижили, дякуючи Бабаченку Данилу Митрофановичу, який носив жменями ячмінь.

Свідчення записано
10 липня 2009 р.

*Свідчення Лисенко Трики Петрівни
та Ратчиної Віри Петрівни*

1920 р. н., 1927 р. н., с. Калантаєво Новобузького району Миколаївської області, нині проживають у с. Миролюбівка Новобузького району Миколаївської області.

В 1932—1933 роках ми проживали в селі Калантаєві. У нашій сім'ї з голоду ніхто не помер. У батька були золоті хрести з війни, то він поміняв їх на 4 мішки муки, сахар і зерно. Невістка заявила в сільраду, що є зерно. Прийшов у хату секретар райкому комсомолу Гончаренко Василь і сказав батьку, щоб здав мішок зерна, а останнє сховав під ясла, де коні стояли. Прийшов з бригадою. Бригада довбала у дворі, у хаті, а він пішов у сарай і сказав, що нічого немає.

Людей спасло від голоду 3 великі скирди льону. Батько їх сторожував, а люди вночі приходили красти, він їм ще й допоможе, піддасть мішок на плечі. Дуже людям помагав, ділився з усіма, хто приходив їсти. І так люди спаслися льоном.

Свідчення записано 15 липня 2009 р.

*Свідчення Тригор'євої
Ніни Марасівни*

1922 р. н., с. Білоусівка Вознесенського району Миколаївської області.

Народилася я 16 серпня 1922 року в сім'ї колгоспників села Білоусівки. У родині було троє дітей, я була найстаршою. Закінчила 7 класів місцевої школи. Голод я пам'ятаю добре. На мою думку, причиною голоду було те, що весь урожай забрала влада. Пам'ятаю, як штричками пробивали капусту, помідори, валяли печі, шукали зерно без документів. Назавжди запам'ятала їхні прізвища: Аркуша Євдокія, Чуб Євдокія, Мельник Данило, Фолкуян Сидір. Цих односельців люди боялися, бо після їхнього приходу позбавлялися всього їстівного. Якщо знаходили в людей велику кількість зерна, то виселяли з хат або навіть садили в

Людність у неволею час

тюрму. Але все ж невелику кількість зерна, можна було сховати. Усі комори та колгоспні поля охороняли об'їжчики, а якщо когось спіймали на полі з колосками, то відразу доповідали властям і тих людей били на степу нагайками.

У селі не голодували ті, хто був при владі. Але були деякі люди, котрі допомагали один одному, як могли. Наприклад, Уткін Тарас Пантелійович, працював завхати-лабораторії і виручав односельців. Давав людям зерно, борошно, щоб вони не помирали від голоду, допомагав їм вижити під час Голодомору.

Люди їли все, що можна було, щоб не вмерти з голоду. В основному їли лободу, кропиву, щавель, рогіз, козелики, сусай. Також їли ягоди, корінці, шовковицю, груші.

Померлих від голоду хоронили де попало — на городах, під мурами. Багато померло людей у той час, але я дякую Богові за сили, що допомогли мені пережити лихоліття.

Записав Спанатій В. І.,
14 липня 2009 р.

Свідчення Ломасової Лідії Степанівни,

1926 р. н., м. Сімферополь.

Під час голоду було дуже багато опухлих людей, усі були обідрані, обличчя темні. Зі всієї України люди їхали до Криму, тому що тут можна було вижити.

Я дуже любила лазити по деревах. Пам'ятаю, якось сиділа на акації, коли до мене підійшла жінка, вона попросила виламати кілька гілок, які потім почала дуже жадібно їсти. У Криму по карточках видавали хліб, люди рибачили. Я вважаю, що море тоді врятувало всіх.

Батько, Нікулін Степан Сафонович, якось врятував хлопця з Полтави, якого звали Андрій. Він дав йому картки на хліб. Потім батько привів Андрія додому, разом з матір'ю помили його та

дали одяг. Батько врятував йому життя. Пізніше Андрій працював з батьком, поки не пішов до армії.

Записано педагогом-організатором
ЗОШ № 84 Печерського району м. Києва
Демченко Л. О., 2008 р.

*Свідчення
Петрущака Миколи,*

Сологуб Михайло Григорович у м. Біла Церква працював головним лікарем і хірургом місцевої лікарні. Голодуючі люди, знесилені, у 1933 р. приходили до лікарні, і він розміщував їх на лікарняне ліжко з діагнозом безбілкові набряки, або кахексія. Приїздили контролери з Києва і приказали виписати людей з такими діагнозами. Коли вони поїхали, Михайло Григорович далі продовжував лікувати. Приїхав з Києва заступник міністра охорони здоров'я і прошептав на вухо: «Робите добре діло, помагайте нещасним».

Інформацію надіслала
Наталя Бобок, грудень 2012 р.

*Свідчення Болітової
Наталі Миколиівни,*

1902 р. н., м. Мелітополь.

На початку 30-х років я працювала начальником відділу кадрів «Металооб'єднання». Моїм безпосереднім обов'язком було направляти людей, котрі влаштовувалися на роботу до нашої артілі, на медичний огляд. Медичну довідку і обстеження треба було проходити у міській лікарні. Починаючи з осені 1932 року, а особливо взимку та навесні 1933-го, усе частіше ті, хто приходив влаштовуватися на роботу, приносили довідку, в одному з кутків якої стояв напис: «безбілкові набряки». Однак, не дивлячись на ті записи, я все-таки направляла таких людей на робочі місця до цехів артілі. І от тут доля тих нещасних складалася по-різному. Адже начальниками цехів були різні люди. Добрим словом хочу згадати двох на-

чальників цехів, євреїв — Шера Павла Володимировича (начальник механічного цеху) та Гореліка Абрама (начальника цеху литва). Саме вони приймали до своїх цехів тих, у кого в медичних довідках була та позначка. Через кілька днів, як правило, такі робітники потрапляли до лікарень, але їхні сім'ї мали можливість одержувати хліб по картках. Це була можливість вижити. (...)

Доводилося мені не раз сперечатися з начальниками наших цехів. Були й такі, що казали: «Вони вже й так ледве ходять, а ти їх все направляєш та направляєш до цехів». У більшості випадків серед тих, хто просився на роботу до нашої артілі у ті місяці, були селяни з навколишніх сіл. Таким чином вони намагалися врятуватися від голодної смерті.

Прошло вже багато років після того голоду. І от одного разу на центральному колгоспному ринку нашого міста мене зупинила незнайома жінка. Я сказала тій жінці, що не пригадую, що була б з нею знайома. На це жінка запитала у мене, де і ким я працювала на початку 30-х років. Почувши мою відповідь, жінка почала мені дякувати, бо виявилось, що вона була однією з тих, хто врятувався в голод, працюючи в нашій артілі. Прізвища тієї жінки я так і не пригадала. Для мене важливо те, що вдалося таки врятувати від голодної смерті людей.

Тимофеев В. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932—1933 років). Тернопіль, 1993. С. 33.

*Свідчення Алексєнка
Василя Тригоровича,*

1920 р. н., с. Лучки Кобеляцького району
Полтавської області.

...1933 року батько почав ходити у Потягайлівку, по найму готувати реманент до посівної кампанії. Було це в неділю. Мати збиралася пекти хліб і послала мене в хлів по дрова. Не встиг я

відчинити дрова, як у хату ввійшла комісія і стала шукати продукти. Забирали, в основному, зерно, яке навантажили на підводу. Коли скінчили, Петро, який лежав на печі, сказав: «Дяді, ось мішок кукурудзи, теж заберіть». Брат був ще малий і не розумів, що воно робиться. Дійшла черга й до скрині, але так як вона була замкнена, комісія залишила Григорія Бондаренка (комсомольця) дізнатися, що там є. Коли повернувся батько, він відімкнув скриню і сказав: «Дивися, Гришо, тут лежить п'ять макушин, а в мене ж куча дітей». Григорій Оксентійович згодився і пообіцяв про них комісії не доповідати.

Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932—1933 років. Свідчення. Книга перша. Київ, 2009. С. 49—50.

Свідчення Маркевич Танни Степанівни,

1916 р. н., м. Канів, Черкаської області.

Хтодось Марія, наша сусідка, була вагітна. Від голоду майже зовсім осліпла, хоч і молода ще була. Була вона і раніше худою, а тоді і зовсім подалася, така, як тенеточка, стала. Одного разу бачимо, вона стоїть під шовковицею і плаче, бо вже не бачить і її. То ми дали їй свою лепьошку, назбирали шовковиць та й дали їй. А вона замість чоловіка сторожувала на Тарасовій горі. І якось побачив її тут, бідолашну, один екскурсант і почав розпитувати, чому вона така виснажена. Вона йому розказала. То він витяг із сумки коржа і дав половину їй. А потім оглянув «Тарасову світлицю», всю територію та й зібрався йти. Та побачивши знову Марію, не втримався, підійшов до неї та й каже:

— Нате Вам і цей шматок коржа. Вам більше треба його, ніж мені. Я доїду й так до Дніпропетровська...

І Господь таки змилосердився над голодуючою Марією та над її майбутнім дитям. І послав на допомогу їй українського поета Павла Тичину, який

приїхав на той час до Канева. Спершу зустрівся він з її чоловіком на березі Дніпра, коли той рибалив. Розговорилися. І домовилися до того, що Тодось під час розмови вжив примовку: «Причепився, як муха на тичині». А поет і сказав йому: «А я теж Тичина». Чоловік схарпудився. Зробилося йому ніяково. Почав вибачатися, що ця примовка вирвалася в нього ненароком. Та поет почав його заспокоювати, мовляв, нічого поганого він не сказав, що це не страшно.

Став поет з ним і далі балакати, а потім прийшов до музею. Побачив Хтодосиху. Вражений її страдницьким виглядом, дав їй грошей. Дуже підтримав, а потім сказав: «Приїдьте до мене». Якби він її не підтримав, то вона і діти її померли б. Підтримував її і після смерті чоловіка, коли вона лишилася з маленькими дітками сама. І ця невеличка, як дитина, жінка билася в житті як риба об лід, і завжди говорила, що спас її та її дітей Павло Тичина.

Святиня і Голодомор. Документи і матеріали з наукового архіву Шевченківського наукового заповідника. Канів, 2003. С. 35—36.

*Свідчення
Бережного Олександра.*

1924 р. н., с. Нова Прага Олександрійського району
Кіровоградської області.

Мені було 9 років, коли весною 1933 року розпочався Голодомор. Жили ми (я, мама і сестричка 4-х років) в селі Нова Прага, по вулиці Леніна, 60; це за 18 кілометрів від м. Олександрія, що на Кіровоградщині. ...

Багато людей від голоду врятував Новопраський млин завдяки його директору Трохиму Шаповалу, батькові легендарного партизана Олексія Трохимовича Шаповала, який врятував м. Краків від знищення у Велику Вітчизняну війну. Увічнення в пам'ятнику заслуговує такий директор. Адже знаю, і є свідки, крім мене, того, що він допомагав

людям вижити в 1933 році, — і олією, і борошном, і макухою.

*Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932—1933 років.
Свідчення. Книга перша. Київ, 2009. С. 130, 134.*

*Свідчення Бачі (Приймак)
Ольги Денисівни,*

1921 р. н., м. Кривий Ріг Дніпропетровської області.

Родом я з села Глеюватка Криворізького району Дніпропетровської області. У нашій сім'ї було семеро осіб: тато, мама і п'ять дочок. Під час Великого голодомору, який розпочався у 1933 р., наша родина жила у Глеюватці. Села Глеюватка й Атаманівка входили до одного колгоспу — ім. Шевченка.

Існуюча на той час влада комуністів видала вказівку зробити в кожному колгоспі і в кожному дворі збір худоби і харчів. На той час головою колгоспу був Ягідка Микола Антонович — мудра і добра людина. Він зумів вчасно приховати частину гречки. А гречку комуністи не чіпали, тому що вважалося, що це корм для худоби. Під час голоду було відкрито їдальні, де годували усіх мешканців села. Давали тарілку супу або борщу на день зі шматочком гречаного хліба.

У нашій сім'ї і в колгоспі ніхто не вмер. А в с. Лозоватка померли з голоду мої дід, бабуся і дядько.

У порівнянні з іншими селами колгосп ім. Шевченка пережив голод легше.

*Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932—1933 років.
Свідчення. Книга перша. Київ, 2009. С. 109—110.*

*Свідчення Власенко
Наталії Олексіївни,*

1923 р. н., м. Мелітополь (на момент Голодомору — с. Піщане, зараз у межах Мелітополя).

Не дивлячись на те, що під час голоду 1933 року мені було лише 10 років, я добре запам'ятала, як до нашої хати приходили спеціальні бригади комсомольців-активістів по хлібозаготівлях. Вони забирали наш останній хліб...

У нашій сім'ї я була найменша з шістьох дітей. Мама попросила мого хрещеного батька взяти мене до себе та врятувати від голодної смерті. Так і вийшло, що саме мій хрещений батько, Тимофій Павлович Бондаренко, врятував мене від голодної смерті. Під час голодовки померла вся моя сім'я.

Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932 — 1933 років). Тернопіль, 1993. С. 35.

*Свідчення Мкаченка
Володимира Павловича,*

1920 р. н., с. Костянтинівка

Мелітопольського району Запорізької області.

Багатьом людям у нашому селі допомагав тоді дід Драгун. Ловив він, коли було тепло, ховрахів, різав їх та роздавав м'ясо людям. Якщо, бувало, здихала коняка, дід перерізував їй горло, потім рубав тулово на частини і м'ясо також роздавав людям. Коли до нього приходило багато людей, то він намагався кожному дати хоч би по невеличкому шматочку. Люди були дуже вдячні дідові.

Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932 — 1933 років). Тернопіль, 1993. С. 12.

*Свідчення анонімого
оповідача,*

1910 р. н., смт Димер Вишгородського району

Київської області, під час Голодомору —

с. Жміївка Іванківського району Київської області.

...На початку 33-го року мене мобілізували в район, у райземвідділ. Райземвідділ мене посилав по колгоспах, там, де погано ведеться облік, щоб я поміг. І власне мені пощастило бути у віддаленому від району колгоспі, село Володарка, де я підганяв і сам намагався як довше бути там. Я оповів голові колгоспу, його прізвище я не забуду до смерті, добрий чоловік, він непартійний, Вербицький — його прізвище. Я оповів, у якому стані я лишив родину. Вони були голодні, і якраз в оцей час сестра при-

їхала на відпочинок. Вона вчилася в Київському педагогічному інституті, приїхала на відпочинок, не було чого їсти, і мати, і сестра почала пухнути. Я це оповів. Я оповів голові колгоспу, який стан у родині є, він запропонував мені, але щоб це було без розмов, 10 фунтів муки, і за тиждень праці. І ту муку в суботу я поніс вночі, 12 кілометрів. Принісши додому, я почав готувати коржі. Вони не в силі, лежали в ліжку, мати і сестра. А я мішав муку з такими дикими бурячками. Там, у тому районі, де я жив, там були піщані такі поля, де пісок, і в пісках росли такі бурячки, дикі, невеличкий такий корень, але він був нешкідливий для організму. Отже, я мішав той бурячок із мукою й зробив коржиків, і попросив, щоб вони трималися ще тиждень, і сам тоді пішов на працю, то треба було йти, не їхати. І так мені вдалося за декілька тижнів врятувати матір і сестру. І дякувати тому голові когоспу, Вербицькому, який зрозумів.

*Великий голод в Україні 1932—1933 років. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США.
Київ, 2008. Т. 2. С. 491—492.*

Свідчення Ротакіної Лідії Сергіївни,

1905 р. н., м. Мелітополь.

У наших сусідів не було своїх дітей. Так от, одного разу сусідка йшла повз залізничний вокзал і побачила маленьку дівчинку, що сиділа й гірко плакала. Сусідка поцікавилася у дівчинки, чому вона так плаче. У відповідь почула розповідь про те, що поки вона ходила просити у людей хоч що-небудь їстівне для своєї вкрай знесиленої від голоду мами, то мати вже була мертва. Розповідала дівчинка й про те, що у Мелітополі вони з мамою з'явилися тому, що батько помер від голоду. І вони з мамою вирішили покинути рідний дім та поїхати до своїх родичів у Полтаву. Взяла наша сусідка ту дівчинку до себе, оформила на неї відповідні документи та виховувала як рідну доньку.

Людяність у нелюдський час

Ті, хто працював на виробництві, отримували по картках хліб, по-моєму, по 300 чи 400 грамів на одну особу. Сестра ж моя з чотирма дітьми не працювала, тому, звичайно, не мала можливості одержувати той пайок, ми з нею ділилися тим, що одержували як працюючі. Ділили на всіх, і виходило на кожного менше, ніж по 100 грамів на добу. Коли я йшла на роботу, то голова у мене паморочилася від нездужання.

Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932—1933 років). Тернопіль, 1993. С. 34.

*Свідчення Зозулі
Наталії Андріївни,*

1942 р. н., с. Петропавлівка Городищенського району
Черкаської області.

Найтяжчим лихом був голод 1932—1933 років. У батьків забрали до колгоспу корову, коня і всі продукти харчування. Батько від образ і зневаг покинув село і мене з мамою, і поїхав до Кривого Рогу. Найстарший брат Михайло працював у Хабаровську, секретарем обкому партії. Двох моїх сестер забрав до себе, щоб не голодували. Ніякої матеріальної допомоги від нього більше не було, навіть листи не доходили.

Ото ж найстрашніший голод весною 1933 року вистраждала мама зі мною, 9-літньою дитиною. Усе, що було хоч трохи цінного в хаті (швейна машина, мамині прикраси), мама міняла в когось на макуху, висівки, картоплю. А навесні у хаті панував голод, мама опухла і на роботу в колгосп не здатна ходить. Мама вдається до крайніх мір: міняє хату на пуд ячменю, а жити пішла до сусідів Яреценків. У них вмерли з голоду батько, мати і двоє дітей. Ті діти, що лишились, попросили мою маму зі мною до себе. Моїй мамі хотілося врятувати цих дітей від голодної смерті. Протягом двох чи трьох тижнів мама варила ячмінь з кропивою, лободою, щавлем. А листя з липи і берези їли сирими, як і іншу зелень.

Не стало ячменю — знов страшний голод. З опухлими від голоду ногами мама пішла в поле, де були посіяні буряки, які з'їдали метелики. Від метеликів були розставлені жолобки з отруєною малясою. Мама набрала цієї маляси, і ми випили з нею чай. Від цього чаю опухли очі, язик, і ми всі четверо стали нерухомі. Ми майже вмирали на третій чи четвертий день. Та ось порятунок. По хатах раз на тиждень ходили активісти-комнезами, які витягали із хат померлих, викидали їх на віз і скидали десь в одну яму. Серед тих активістів виявився мамин рідний брат, дядько Марко. Він порятував нас від голодної смерті. Потайки приніс мамі 8—10 кілограмів ячної крупи. Двох діток-сиріт доставив десь у дитбудинок, і мене з ними на деякий час.

Записано 2008 р.

*Свідчення Приходько
Валентини Олександрівни,*

1924 р. н., м. Прилуки Чернігівської області.

У нашій сім'ї було троє дітей. Жили ми біля річки, і батьки, щоб годувати сім'ю, тримали велике господарство. Уток і гусей у нас було по 40 штук кожного року. Тримала мама корову і декілька поросят. Батько робив під замовлення людей човни. Вечорами мама в'язала та вишивала. Запам'ятались назавжди мені слова мого батька: «Людина повинна жити і працювати». Ось так батьки привчали нас до праці. Здається, нічого не повинно статися лихого.

Але 1933 рік поламав усе, а головне — наші надії, а багатом і життя. Хліба ніде не було. Врятували нас від голоду євреї, які жили з нами на одній вулиці, і з якими дуже дружили наші батьки. Через родичів вони отримували з Росії муку і тримали свої пекарні. За те, що батько ремонтував їм човни і фаєтони, вони давали йому по буханцю хліба. У 1933 році це були для нас рідкісні й найбільші ласощі. У магазинах хліба не було місяцями. Коли ж він з'явився, за ним ставали великі черги. А через

«Людяність у нелюдський час»

деякий час участкові домоглися, щоб хліб вони доставляли в кожні сім'ї самі по встановленим порціям. На нашому участку хліб розвозила Іскореська. Батько зробив їй на літо візок, а на зиму санки, і вона ними завозила хліб і нам. Ось так завдяки золотим батьковим рукам та допомозі добрих людей ми і вижили в ті страшні роки.

Але по переду ще всю нашу сім'ю чекало велике лихо — війна. А для мене це ще було й життя на чужині як оstarбайтера.

Записано учнями Прилуцької
гімназії № 1, 2008 р.

Свідчення Тоголя М.,

1906 р. н., смт Стара Синява
Хмельницької області.

Вже навесні починається той голод. Він два роки починався. У 32-му році ще не так, як у 33-му вже пустився. (...) Прийшла весна. Прийшла весна, звідти стали хурами вивозити цих людей. Мруть без кінця. І по селі мруть. Кінець. Вивозять без усякого, без нічого, везуть — і кінчено. Чоловіка нема, і вже й мені треба вмирати. Вже я не засуваю дверей, нічого, ні. (...)

Ну, вже й мені треба вмирати. Нічо нема їсти, абсолютно. Прийшла така чорна мітла в село, на вас стільки наловили, що ви не можете виплатити, то вони йдуть «пачками» по вашій усадьбі, розіб'ють вам піч, пошукають, що у вас там є, щоб ви що де сховали, то вони найдуть і все вибирають.

У мене був дядько старий. Він був сторожем коло стартів, то він... Зима була, холодно вже було, то він візьме гороху намиче, намолотить, спалить соломі, а мені, як іде додому, гороху принесе. Той дядько мене спас. Щоб не той дядько, я була б уже тоже вмерла. Він іде додому і мені трохи гороху принесе. І так мені осталося. Через той голод я мусила трохи пережити. Тоді, вже навесні, нема кому нічого робити, але я вже ходжу, бо

мене дядько підніс. То вони дають 200 грам хліба і півкіло муки, щоб іти на буряки, щоб іти щось робити на буряках.

*Великий голод в Україні 1932 — 1933 років.
Свідчення очевидців для комісії Конгресу США.
Київ, 2008. Т. 1. С. 729.*

Свідчення Долецького Віктора,

Мені старша сестра мого діда, Марія Філімонівна Крук, розповіла, що їхня сім'я (сім'я мого прадіда) вижила у голод через допомогу сім'ї Тараса Кондратовича Килимника (1885—1941) і його дружини Євгенії Єфремової Килимник (Крук) (1893—1978), рідної сестри мого прадіда Філімона Єфремовича Крука. Вони встигли заховати продукти перед обшуком і ділились ними, хоча самим не вистачало. Завдяки цьому всі члени сім'ї Крук пережили ті скрутні часи, на відміну від багатьох інших сімей с. Розкопана Погребищенського району Вінницької області.

*Інформацію надіслав
Віктор Долецький, листопад 2012 р.*

Свідчення Криворучко Поліни Іванівни,

1924 р. н., с. Піскошине Веселівського району
Запорізької області.

Олексій Васильович Воблий приїхав до нас у село в середині 20-х років. Працював учителем і директором школи, вечорами — у школі лікбезу. Вчителем був дуже хорошим, організував хор, драматичний гурток, ставили українські вистави, у яких він був і режисером, і актором.

Жив О. В. Воблий при школі, з дружиною і сином Василем. Був у них біля школи город і сад, який самі посадили. Фрукти зі свого саду часто роздавали учням. З великою повагою ставився Олексій Васильович до людей, по-батьківському турбувався про кожного учня.

Часто у Воблих бували гості — директори шкіл, учителі з інших сіл району, Воблі були дуже гостинні.

Коли в 1933 році настав голод, Олексій Васильович організував при школі на власні кошти їдальню. Все, що виростили, мали в запасі, віддавали дітям, рятуючи від смерті. Зробили велику плиту, на якій варили страви для голодуючих. Учні, які були сильніші здоров'ям, теж допомагали куховарити. Раз у день давали дітям пісний суп і чай. Дітей, які від недоїдання дуже послабли, Олексій Васильович додому не пускав. Спали в школі на соломі, вчитель укривав дітей своєю ковдрою, давав другий раз увечері їсти.

Пам'ятаю, що жило у Воблих четверо дітей, батьки яких померли від голоду. Дякуючи вчителю, діти вижили. Це, зокрема, Маруніч Іван, Тимченко Юхим, Маловічко Михайло. І не тільки вони, а ще багато інших вижили завдяки старанням Олексія Васильовича.

Мені здається, що таких учителів серед нинішніх, як був О. В. Воблий, мало знайдеться.

«Віддавали дітям, рятуючи від смерті» //
Сільське життя. 1994. 6 липня.

Свідчення Балагури Ольги Йосипівни.

1926 р. н., с. Піскошине Веселівського району
Запорізької області.

Я, Балагура Ольга Йосифовна, ... родилась в 1926 г., в 1932 г. пошла в школу с. Піскошено, и в первом классе меня учил Алексей Васильевич Воблый. Я его помню таким: высокий ростом, чуть сутуловатый, с усами — очень похоже на Максима Горького, таким он сохранился в моей памяти по сей день. Помню, как для детей-сирот и полусирот в школе, директором которой был А. В. Воблый, из своих скудных запасов готовили кушать. В казан Мария Николаевна, его жена, очень молодая и красивая, с большой косой, в украинской расшитой кофте — такой она нам запомнилась, мы все её очень любили, сыпала в кипяток ковшик крупы, а старшие ученики рва-

ли щавель и крошили по 2—3 ведра зелени, и сыпали в этот казан. Получался такой суп, который по большому ополонику сыпали в алюминиевые миски и давали детям, и по стакану чая — мы ломали ветки из вишен, малины, и их заваривали старшие ученики. Еще давали к чаю по два леденца вместо сахара. Дети-сироты спали у директора, вместо матрасов настелили солому. Давали А. В. и М. Н. самотканые ковдры и укрывали детей, кто был круглой сиротой — они спали в школе, и им давали два раза кушать.

З листа Балагури О. І.
до Воблої Л. І., грудень 2000 р.
(З особистого архіву Воблої Л. І.).

*Свідчення Туменюка
Миколи Петровича,*

1923 р. н., с. Сабадаш Жашківського району
Черкаської області.

Голод у 32—33-му роках був нарешті зроблений. Коні, яких поздавали в колгосп, стали здихати прямо на полі. Коняка впала, здохла, і її зразу обрізали, одна шкура залишилася. А на другий день і шкури вже не було. У Сабадаші не так багато людей вмирало з голоду, як в інших селах, бо голова колгоспу Бачінський годував людей. А з інших сіл (Кишенці, Кривець, Бузівка) приходило багато людей голодних. Лавренюк Роман і Лисенюк Карпо були охоронниками, і вони гонили людей назад через річку. А хто зміг прорватись, то і цим Бачінський давав їсти. (...)

Історія Голодомору на Жашківщині.
Черкаси, 2008. С. 83—84.

*Свідчення Бачінського
Полікарпа Кириловича,*

1927 р. н., с. Сабадаш Жашківського району
Черкаської області.

У Сабадаші люди ходили голодні, опухлі, вмирали з голоду, але порівняно з іншими селами, люди в нас страждали менше. Всіх рятував голо-

ва колгоспу Бачінський Самсін Єфремович, який заздалегідь наквасив капусти з огірками. Коли стало дуже голодно, до капусти добавляли трохи крупи і варили для колгоспників обіди. А коли закінчилася капуста, і настало літо, а до жнив ще було далеко, Бачінський наказав скосити кілька соток ще недостиглого жита, щоб варити з нього людям їсти. За це його судили і дали 10 років, але якось відмінили цей присуд, і він повернувся.

Історія Голодомору на Жашківщині.
Черкаси, 2008. С. 88.

*Свідчення Янчука
Іларіона Івановича,*

с. Сабадаш Жашківського району Черкаської області.

У ті часи за найменшої підозри або й ні в чому не повинні ставали «ворогами народу». Тодішній голова колгоспу С. Є. Бачінський, ризикуючи собою, щоб врятувати людям життя, дав наряд накосити ще недостиглого жита. Висушили, зерно жорнували на крупи. З них варили тричі на день капустняк, так людей від смерті рятували. Однак Бачінського засудили на 10 років. За порушення хлібоздачі, сказали.

Сільські ходаки їздили два рази в Київ до Петровського, справу переглянули, колишньому голові дали два роки тюрми умовно, при колгоспові. Останні роки життя Семен Єфремович Бачінський працював головою колгоспу в селі Конала. Отаким людям треба ставити пам'ятники і згадувати добрим словом.

Історія Голодомору на Жашківщині.
Черкаси, 2008. С. 107.

*Свідчення Тембара
Івана Олексійовича,*

1924 р. н., с. Павлівка Жашківського району
Черкаської області.

Ми дуже голодували, я був весь пухлий, а брат нарвав десь колосочків і приніс додому. Я

пам'ятаю, як старша сестра Вера тримала ті коло-
сочки в руках і плакала над помираючим братом:
«Не вмирай, братику, не вмирай». Але він помер.
Веру забрав до Москви наш дядько, щоб вона
гляділа йому дітей, бо жінка вмерла, і так вона
врятувалася. Я був весь опухлий, ходив до школи.
Мама попросила мою вчительку, щоб вона допо-
могла відправити мене десь в інтернат, бо і я пом-
ру. Вчителька мене любила, я гарно вчився, був
слухняний. Вона відвела мене в Антонівку, там
був інтернат для сиріт. Але ж у мене була мама,
і мене могли туди не прийняти, якби не моя вчи-
телька. Вона врятувала мене від смерті. Звали її
Ганна Якимівна Орлівська, я шукав її після війни,
але дізнався, що вона сирота і куди виїхала, ніхто
не знав.

Іван Олексійович Гембар //
Історія Голодомору на Жашківщині.
Черкаси, 2008. С. 28.

*Свідчення Петрик
Марії Іванівни,*

1921 р. н., с. Піріжна Кодимського району
Одеської області.

Пам'ятаю голод і те, як нам сім'єю важко було
вижити. Нас було семеро дітей, у 1933 році всі
шестеро братів померли, залишилася я одна (1921
р. н.). Братам і сестрам було від 5 до 10 років. Бать-
ко мав коні, його наймали орати, возити дрова, і
цим він нам заробляв на їжу. Мати ходила в село
Писарівку за брагою на завод, кидала її на окріп і
варила такі супчики, а я закроплювала своїх мен-
ших сестер та братів цією юшкою. Я сама ходила
в ліс жолуддя збирати, ми його жорнували на му-
кичку і варили супчики, а також їли і сирим. (...) Сусід Стефнюк Клим допомагав їжею, мав кар-
топлю і потроху нам давав, щоб вижити.

Петрик Марія Іванівна // Голодомори в Україні:
Одеська область (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947).
Дослідження, спогади, документи. Одеса, 2007. С. 105.

*Свідчення Лукашової
Ганни Яківни,*

1920 р. н, с. Катеринівка Білопільського району
Сумської області.

...Поле з колосками охоронялося. Але були випадки, коли все ж таки вдавалося на поле потрапити. Одного разу пішли ми з мамою на те поле нарвати колосся. Я рвала, а мати їла, бо дуже була знесилена. Потім пішли додому. По дорозі мати впала... померла., а я зі сльозами на очах по купцях побігла додому. Прийшла і побачила мертвих батька і меншу сестричку. Що робити далі — не уявляла.

Вирішила піти до тітки Христі Дульської. Вона мене прийняла, незважаючи на те, що у самої було двоє дітей. А чоловік, уже померлий, лежав на печі.

Треба ж було якось виживати, тому обдирали кору з дерев, ламали лозу. Але тітка згодом померла, а я з малими дітьми на руках пішла з людей в люди, шукаючи порятунку...

Лукашова Ганна Яківна // Чорні жорна. Голодомор 1932—1933 років на Білопільщині у документах, споминах, фотографіях, літературних творах. Суми, 2008. С. 54.

*Свідчення Агеевої
Клавдії Іванівни,*

1916 р. н., м. Бердичів Житомирської області.

Народилась я в Москві. Переїхали в Бердичів відразу після революції. Батько купив рафінадний завод, і ми залишились тут. Ми вижили завдяки городу, який у нас був (30 соток), була ще корова. Повертаючись з роботи, батько побачив трьох дітей, які лежали на дорозі і помирали. Він забрав усіх трьох до себе додому і сказав: «Що ми будемо їсти, те й вони». Харчувались ми погано, не хватало їжі, але вижили. Варили буряки, моркву, гарбузи, усе, що було. І таким чином виживали. Не було м'яса, сала, олії, інших жирів. Це жила так наша сім'я, а багато людей повмирало.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. Житомирська область. Житомир, 2008. С. 949.

Частина **3**

*«Вони врятували село»:
публіцистичні
нарис
та
краєзнавчі
розвідки*

Від душі спасених

Кілька років тому, готуючи матеріал про Плешкані — село Золотоніського району, де голод викосив кожного третього, і на пам'ятнику його жертвам викарбувано 756 прізвищ, я натрапила на такі свідчення: *«Йшли на Великий Хутір виміняти хліба чи бодай чогось їстівного, аби порятунатися від голодної смерті»*. Чому саме в Хутір — з цієї цікавості й надибала у селі історію, ще живу не тільки в матеріалах краєзнавчого музею, а й у пам'яті живих свідків, пригнучих вже до землі літами. І вони настільки незвичні у густому чорнописі подій, що не згадати про них просто не можна.

Після служби в Червоній Армії Яків Дробот повернувся в село невпізнаваний: ні на своїх п'ятьох братів-сестер не схожий, ні на батька, якого називали в селі «святим» чоловіком, бо читав церковні книжки і вдовував. Такий же гостроязикий і веселун, але зовсім «почервонілий»: мав і книжечку комуніста, і балачки одно про комуну, де всі рівні і в достатку, вів з фанатичною вірою.

Людяність у нелюдяний час

І коли в 1928 році почали організовуватись колгоспи, він заснував «Незаможник»: об'єдналося 12 господарств і 4 батраки, усупільнили 6 коней, хомута і одну корову, мали до сотні десятин землі. Спершу — добровільно, а потім на клич «дайош колективізацію» — пішло й поїхало. З району й вище прибували представники і вели агітацію, бувало, з деким і до ранку — під замком у коморі чи в школі. Однак, з шести утворених у Великому Хуторі колгоспів «Незаможник» вирізнявся переважно добровільним вступом. І це було приємним винятком, бо кампанія виявлення куркулів, «нещадної більшовицької відсічі підкуркульникам і петлюрівцям», набирала обертів. У Хуторі вона першими захопила степовиків — з тих, хто завдяки столипінській реформі обзавівся землею й навкруг села звив свої заможні хутори — господарства. Та нещадна машина трясла їх як грушу, і сипались степовики сім'ями — хто на Соловки, хто бездомним попідтинню. Ще тоді Яків Дробот подав руку допомоги степовикам: їхні хати переносили в село, а от Панаса Слинька, Савку Реву, Шепеля прийняв у колгосп. Уляна Чепігу, який мав свою лобогрійку, і вона витягла аж на зятого куркуля, врятував від Сибіру. Так Улян став передовим колгоспником-машиністом парової машини і вірним другом Якова.

А в 32—33-му роках «Незаможник» вже міцно зіп'явся на ноги, 103 колгоспники мали свої корови, на трудовень отримували по 2 кілограми хліба і по 3,6 карбованця, правда, фінагенти так обклали людей позикою й облігаціями, що грошей вони не бачили.

Колгосп торгував з азовськими моряками: взамін картоплі привозили оселедці. Тут, у диковинку на цілу округу, першою з'явилася електрика — десь роздобули динамомашину, був і телефон, і красень двоповерховий новий будинок культури, і своя цегельня, і дитясла, де дітям видавали молоко, і споруджувалася ціла вулиця просторих,

на два ходи, будинків. І «ударниця Покорняк Настя 4 рази була премійована — телицею, поросям і хліба одержала 120 пудів».

Це з обширної, мажорної розповіді про «Незаможник» у золотоніській газеті «Вільне життя» за 33-й рік. А живі свідки (у розповіді використано свідчення Палажки Іванівни Дробот, Стефана Климовича Удовиченка, Ніни Трохимівни Пізняхівської, Марії Іванівни Коваль) першу фразу про ті роки кажуть ось цю:

— У нас ніхто не помер з голоду, жодна душа...

Фразу настільки ємку, що ми навіть ціни їй не знаємо, а ціною було життя.

А голод ходив попід ворітьми в селян з «Незаможника» — водив жебраків з навколишніх сіл: особливо з присупійських, які були заможнішими й опиралися колективізації, а вона таки поклатала їх на лопатки. З сусідніх Рождественського й Ашанівки, де, як писала та сама газета, віжками підв'язували коней і волів, аби не звалились, про опухлих же людей мовчала; з Чопилок, де майже всі до душі вимерли, де викинули над сільрадою чорний прапор. Та й навіть у самому Великому Хуторі по інших колгоспах, як-от у «Жовтні» і «Перебудові», пухли з голоду люди.

Дробот виконав хлібопоставки, та його не залишали у спокої представники, наїжджали викачувати мішки. Мусив обміняти трохи хліба на огіркове насіння — борошно з нього видавали на млинці, трохи роздав людям. А кукурудзу приховав — зібрав збори і так прямо про це й сказав: хто видасть — у тюрму мене посадить, а людей голодом виморить. Ніхто не видав, не залишилось незасіяним поле.

Йому не довіряли — прислали активістів з Чапаєвки (нині — с. Благодатне. — упоряд.) з щупами — він їх вигнав. Організував патронат для бездомних дітей — правління Василя Кривого (за те, що кульгав, так прозвали, а прізвища не

пам'ятають) посилав на станції в Пальміру, Золотоношу, Кононівку їх підбирати. Той патронат перекинувся й на його хату — їм з першою дружиною Мотрею не дав Бог дітей, то чужих рятували.

А ще «індусів» — така тодішня аббревіатура індивідуального сектора, тих, хто настирливо не хотів йти до колгоспу — вже опухлих з голоду Дробот порятував. І в «Перебудову» послав тягло, і насіння позичив. Так колективно й вибралися зі страшного 33-го.

«Незаможник» став уже колгоспом Кірова, бо й по суті своїй вже не був незаможником: до свят молодим хлопцям купували пальта, а дівчатам — костюми, було в колгоспі 5 тисяч індиків, і возили їх на продаж у Соснівку, а м'ясо — аж у Київ, у готель «Континенталь».

Розміняв Яків четвертий десяток, як всміхнулася йому веселкою друга молодість: зустрів Сіму, Серафиму Бойко з-під Ягодина, гарну собою і сміливу жінку. Це вона, маючи на руках двох дітей, розлучилася з чоловіком-п'яницею, вчилася в Харкові, в інституті народного господарства. Привів її в хату за дружину, не міг нарадуватися таким пізнім сином Славком.

Мабуть, лихо тоді й підкрадається, коли людина хмільна від щастя: захопила Якова за полу січкаря репресивного 37-го. Чомусь упав перед начальством Дробот у немилість, і перевели його директором радгоспу в Рацюківщину. Не встиг там як слід і до справи придивитися, як почався падіж худоби (зоотехніком був Саєнко), а Дробота — до відповідальності: забрали партквиток, засудили. Та піднявся його «Незаможник»: люди підписи зібрали, ходаками аж у Київ на його захист їздили. І таки захистили: забрали Дробота знову до себе головою.

Війна навхрест перекреслила і зроблене, і плани. Вже на другий день він повіз два десятки новобранців у Золотоношу: самого на фронт не взяли. Там же зняв з колгоспного рахунку гроші й видав

кожному по 25 карбованців на дорогу. А сам відправляв на схід все, що потом-кров'ю нажито: трактори, череду, хліб.

Евакуюватись не встиг: зліг від хвороби. А як оклигав, робити це було вже пізно — у селі хазяйнували німці. Їм на очі не потрапляв, та в селі людина — не гілка — не сховаєшся. Раз і його підстеріг поліцай Саєнко, той самий зоотехнік з Рацюківщини, завів у контору й улесливо переконавав, що Дробота не займуть, він людям лиха не робив, потім великодушно відпустив. Іншим разом, уже не так пильно й остерігаючись, лютнево-холодним присмерком Яків пробрався до сестри Христі. Навперейми йому з-за голого стовбура відірвався Саєнко. На цей раз розмова в управі була не улесливо-добренькою: Дроботу рахували зуби і ребра. Потім, побитого, повів його у Золотоношу поліцай Юхим Удовиченко, а сестра Катерина кинулась по селу з підписами: може, віддадуть на поруки. За кілька днів прийшла у село страшна звістка: Якова розтерзали собаками.

А Серафима була зв'язковою партизанського загону в районі Яготина-Києва. Як добиралась у Хутір, переховувалась у Палажки Іванівни Дробот, Якової родички. От і на цей раз спекли їй у дорогу хліба, перевдягли, і попрямувала вона до залізниці. Та не вбереглась від лихих очей: вислідив її той же Саєнко, привіз до села, а потім у Золотоношу — там її і розстріляли.

Чи не вони, двоє, тепер серед міста в меморіальному парку, у гурті приречених, застигли в граніті: дужий чоловік підпирає плечем брилу, а жінка — у короні золотих кіс із синочком на руках...

І думається: як нам сьогодні бракує патріотів, отих одухотворених ідеєю, здатних платити за неї потом і кров'ю, коли Україну, як шкарлупину, крутить у кризовому вирі. Таких, як Дробот. Бо якщо про нього через стільки десятиліть ще й сьогодні згадують добрим словом люди, то дійсно прожила людина чесно своє життя.

Пам'ять про нього — від душ спасених. Про
кого ж пам'ятатимемо ми?

Гавришкевич В. Від душ спасених //
Черкаський край. 1993. 16 жовтня.

Життя заради людей

Літа 7441-го від Створення світу
(літа 1933-го від Різдва Христового)
був в Україні великий Голод.
Не було тоді ні війни,
ні суші, ні потопу, ані моровиці.
А була тільки зла воля одних людей проти інших.
І ніхто не знав, скільки невинного
люду зійшло в могилу —
старих, молодих і дітей, і ще не народжених —
у лонах матерів...
(Голод 33: Народна Книга-Меморіал)

Про ці жахливі роки штучного винищення українського народу нині нам відомо чимало: преса, хроніки, відомості з архівів, твори літературних діячів, а головним чином — спогади наших рідних прабабусь та прадідусів, людей, які на власні очі бачили ці криваві злочини проти цілої нації.

Болісно ступати стежками пам'яті. Та все ж, бажання глибше дізнатися історію краю, докопатися, дошукатися істини й спонукало нас, членів групи «Пошук» при НВК «Бобринецька гімназія — загальноосвітня школа I—III ст. № 1» уже десять років збирати свідчення очевидців про Голодомор 1932—1933 років. На жаль, більшість з них, на сьогодні уже померли.

Бобринець... Дрюкова... Витязівка... Кривоносова... Миколо-Бабанка... Бобринка... Тарасівка... Веселівка... Василівка... Свердлове... Безліч спогадів, у яких відбилися страждання і муки людей.

Податки. Обшуки. Грабунки. Ув'язнення. Заслання. Розстріли... Це стало побутовим явищем початку 30-х років. Але відомі й інші приклади. У спогадах жителів села Миколо-Бабанка зафік-

сований подвиг голови колгоспу «Прапор» села Улянівка, Спарового Олексія. У період хлібозаготівель він зібрав громаду і роздав підготовлений до вивезення хліб людям...

І ось, зі скупих розповідей, перед нами постала велика людина.

У 1927 році в балці, біля річки Гнилий Сланець, вихідці з Київщини заснували село Улянівку. Зима для них була важкою, жити доводилося в землянках. Та вже навесні почали будувати хатки, господарські будівлі, садити сади. Перші роки були неспокійними. У селі поселилися люди, які не знали одне одного, люди різних характерів і вдач, з різними долями. Утворили ТСОЗ під назвою «Прапор». Головою обрали 22-річного Олексія Спарового. Його сини й сьогодні про це обрання говорять з посмішкою. Коли навесні не стало чим годувати овець, Олексій Спаровий запропонував винести їх на толоку і покласти біля них траву. Так вівці і вижили. Односельці відзначили розум та винахідливість молодого Олексія й обрали його головою.

На початку 1930 року відбувся розширений пленум Бобринецького райвиконкому, який, виконуючи волю робітників, селян-бідняків, ухвалив «...ліквідувати куркуля як клас в кількості 650 господарств, а майно передати в колгоспи. Вислати за межі району найбільш заможну частину в кількості 140 господарств, а останніх розселити в межах району по 10—12 дворів, відвівши для них гірші за якістю землі...»

Назаренко Софія Григорівна, жителька села Миколо-Бабанка, 1921 р. н., згадувала, як у 1929 році було розкуркулено третину жителів села. Заможні селяни — добрі господарі, втратили худобу, будинки, реманент, окрім того, вимушені були залишити село. А саме вони були основними виробниками продуктів. І нестача харчів почала відчуватися вже в 30-му та 31-му роках.

В артілі стали приховувати від обліку справж-

ні розміри врожаю. Хлібозаготівлі проходили дедалі важче.

Кожен пуд хліба доводилося забирати силоміць. Дії буксирних бригад, які, по суті, грабували сільське населення, було схвалено вищими партійними й урядовими органами. Їм на підмогу було кинуто міліцейські сили, підперто на місцях партійними чи комсомольськими організаціями. На сторожі «державних інтересів» стояли також сільські ради, у яких верховодили запобігливі голови.

Восени 1932 року голову артїлі «Прапор» Олексія Спарового викликали до Миколо-Бабанської сільської ради. Він отримав розпорядження підготувати заготовлений хліб до вивезення в районний центр, відкрити комори й не говорити односельцям. Спаровий зрозумів, що вивезуть навіть насінневий фонд.

Коли повернувся в Улянівку, то зібрав до комор усю громаду. Олексій запропонував людям не віддавати хліб заготівельникам, а сховати його. Весь вечір ховали люди хліб по дворах, а вночі приїхали підводи з Миколо-Бабанки.

Побачивши пусті комори, заготівельники заарештували голову артїлі, його мали доправити до районного центру вранці. Але Олексій Спаровий утік, обхитривши вартового.

Вночі, балками та ярами, через села Соколовка, Крива Пуща, Олексій утік аж за Південний Буг. Влаштувався їздовим у лісництво. Навесні 1933 року таємно прибув додому за своєю сім'єю. І сьогодні сини простого трудівника — великої людини — живуть у селі Вікторівка Доманівського району Миколаївської області.

Про свій вчинок не любив розповідати синам Олексій Фадійович. Але про нього пам'ятають у Миколо-Бабанці, куди переселилися жителі Улянівки в 60-х роках. Самої ж Улянівки сьогодні не існує — зникла в роки «укрупнення», визнана «неперспективним» селом. А в роки Голодомору, завдяки Спаровому, вижили всі...

Народ перестраждав ті чорні часи, він стерпів люту наругу своїх катів, але в його пам'яті живе досі прокляття тим, хто збиткувався над його долею, працею, життям. І глибока вдячність тим, хто намагався спасти, врятувати, не дбаючи про власне життя...

Луговська Яна, учениця Бобринецької гімназії — загальноосвітньої школи I—III ступенів № 1.

Директор школи рятіввав дітей від голодної смерті

Мета цього допису — повідомити українських громадян та світову спільноту про те, як під час Голоду 1933 року кращі сини нашого народу чинили спротив цій людиноненависницькій акції. Нашим героєм (будемо сподіватися, що і героєм українського народу) є Василь Якович Івчук (1904—1938 рр.), який працював директором школи в селі Дударкові Бориспільського району Київської області.

Чудова людина та гарний педагог, В. Я. Івчук виявився також здібним господарем.

Директор тримав при школі двох корів та двох коней. Орендував велику земельну ділянку в колгоспі «Правда» (тоді у селі було три колгоспи), розташованому у бік села Требухів Броварського району. На цій землі силами учнів та колективу школи вирощували для шкільних потреб фрукти та овочі, заготовляли на зиму сіно для корів та коней.

Коли у селі настав голод, В. Я. Івчук організував у школі одноразове харчування для дітей усіх п'яти класів, які діяли в той час. Але дитині мало поїсти раз на день. Директор із цієї ситуації вийшов так. У бік села Княжичі (теж Броварського району) були засіяні сільськогосподарськими культурами поля комбінату, який розташувався неподалік села Дударкова і спеціалізувався на ви-

Людяність у нелюдяний час

рощуванні та відгодівлі свиней для Дарницького м'ясокомбінату.

В. Я. Івчук домовився з керівництвом комбінату, щоб діти після уроків виходили на пропонування сільськогосподарських культур. Платою для них за виконану роботу був черпак супу. Так за допомогою керівництва м'ясокомбінату Василь Якович урятував у 1933 році від голодної смерті всіх дітей шкільного віку села Дударкова. На жаль, нам невідомі прізвища керівників м'ясокомбінату, які разом з В. Я. Івчуком зробили благородну справу.

Треба зазначити, що у 90-х роках ХХ ст. газета Бориспільщини «Трудова слава» друкувала список жителів села Дударкова, замучених голодною смертю катями у 1933 році. На сьогодні у цьому списку — відомості про більш як 140 безневинних дітей, стариків та вагітних жінок села Дударкова, він весь час поповнюється. Можна уявити, яким би міг бути цей список, якби Василь Якович разом із керівництвом комбінату не врятував школярів.

На жаль, такі героїчні та благородні люди, як В. Я. Івчук, дуже заважали режимові здійснювати тотальну етнічну війну проти українців. Не минула лиха доля В. Я. Івчука та його родину. У надрах таємного та злочинного відомства колишнього СРСР, яке називалося Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), було створено, звичайно, таємний, план розправи з жителями села Дударкова та особистого покарання патріота.

Учні 9-го класу мали б у 1938 році закінчувати 10-й клас у рідному селі. Але злочинна влада вирішила їх покарати. Після закінчення 9-го класу у 1937 році Дударківську середню школу, за рішенням тогочасних освітянських фондаций, без зазначення яких-небудь суттєвих причин, було переведено в категорію початкової школи.

Офіційно причину переведення школи до рангу початкової, звичайно, не повідомляли, але зрозумі-

ло, що патріотичний вчинок Василя Яковича був не до шмиги тодішній більшовицькій владі, метою якої було винищити якнайбільше українців.

Звичайно, дирекція та учні школи не погоджувалися з таким протиправним рішенням. Дирекція підготувала у відповідні інстанції клопотання — відмінити злочинне рішення. З дев'ятикласників — майбутніх десятикласників — створили спеціальну представницьку групу, завданням якої було особисто звертатися до освітянських установ з проханням від імені колективу школи відмінити рішення. Ця група була на прийомі в районному та обласному відділах народної освіти, а також у тодішнього міністра освіти УРСР. Але все було марно. Глухий мур тодішньої влади зруйнувати проханнями чи клопотаннями було неможливо. Учні вимушені були закінчувати 10-й клас у сусідніх селах Броварського району — Гоголеві (оспіваному безсмертним Тарасом Шевченком як «Оглав») й Требухові.

Так жорстоко влада позбиткувалася над жителями села Дударкова та дітьми, які вижили під час Голодомору завдяки героїчному та гуманному вчинку директора школи Василя Яковича Івчука. Але, на жаль, на цьому біди не скінчилися.

17 травня 1938 року був заарештований Василь Якович Івчук. Постанову про його арешт та, як запобіжний захід, утримання у київській в'язниці підписав начальник Бориспільського районного відділення НКВС Ковтунюк.

У постанові зазначається, що В. Я. Івчук активно вів агітацію, спрямовану на поразку радянського ладу й партії. Постанова вбачала в діях В. Я. Івчука наявність злочину за статтею 54-10 кримінального кодексу (КК) колишньої УРСР. Постанову також було надано Бориспільському районному прокурору Якубовичу.

Ордер на арешт за № 82 від 17 травня 1938 року (дійсний дві доби) надав право інспекторові Бориспільського районного відділення НКВС Ярмо-

ленкові заарештувати в цей же день В. Я. Івчука. Під час обшуку був присутній житель села Дударкова Петро Іванович Овдієнко.

У день арешту також складено анкету арештованого, з якої видно, що В. Я. Івчук не тільки залишив школу, якій чесно й самовіддано служив, а й залишив у Дударкові дружину Тетяну Матвіївну (30 років), дочку Євгенію (9 років) та сина Івана (4 років).

В. Я. Івчука утримували в Борисполі у камері попереднього (досудового) ув'язнення. У постанові від 21 травня 1938 року, підписаній згадуваним Ковтунюком, стверджується, що, мовляв, В. Я. Івчук був активним учасником контрреволюційної повстанської організації, яка ставила за мету відокремити Україну від колишнього СРСР та приєднати до Польщі. В. Я. Івчука безпідставно було звинувачено у скоєнні злочинів за статтями 54-2 та 54-11 КК УРСР.

За результатами бездоказового, упередженого, із застосуванням тортур, слідства 21 липня 1938 року патріотові пред'явлено звинувачувальний вирок, з яким він, після фізичного впливу, погодився. Звинувачення стверджувало, що В. Я. Івчук був учасником польської диверсійної шпигунської контрреволюційно-повстанської організації, яка існувала на теренах Бориспільського району із 1936 року. У зв'язку з цим В. Я. Івчука було визнано кримінальним злочинцем, який підпадає під дію таких статей КК колишньої УРСР: 54-2, 54-6 та 54-11. Судові справи В. Я. Івчука та ще восьми жителів Бориспільського району, які проходили одночасно за цим сфальшованим радянським правосуддям процесом, були направлені на розгляд «трійки» при Київському обласному управлінні НКВС.

28 вересня 1938 року «трійка» при Київському обласному управлінні НКВС розглянула матеріали слідства всіх дев'яти підсудних. Вісьмом чоловікам, у тому числі В. Я. Івчукові, було оголо-

шено найвищу міру покарання — розстріл. Про це повідомляється у виписці із протоколу № 294, бо оригінал протоколу зберігався в архіві НКВС у Москві. Про оскарження рішення даного вироку немає жодного слова.

У судовій справі є виписка із акту про те, що 2 жовтня 1938 року В. Я. Івчук був розстріляний згідно з протоколом № 294 від 28 вересня 1938 року. Виписку з акту підписав начальник першого спецвідділу Київського обласного управління НКВС лейтенант держбезпеки Шлепченко. Місце поховання В. Я. Івчука невідоме. Можливо, вдасться його встановити, коли відкриють архіви НКВС. Відомо, що безневинно знищених у столиці українців та представників інших народів без людських почестей закопували у двох місцях.

Перше місце — створений у 1919 році у Бабиному Яру концтабір, служив місцем поховання всіх закатованих до часу, поки не запрацювала Биківня. Можна бути впевненим, що в архівах є відомості про те, коли почала працювати Биківня та коли припинив свою діяльність, як місце захоронення безневинних українців, Бабин Яр. Зазначимо, що концтабором у Бабиному Яру скористався Гітлер у 1941 році для знищення киян.

15 травня 1958 року син В. Я. Івчука — Василь Васильович Івчук — звернувся до Президії Верховної Ради СРСР з проханням надати інформацію про долю батька.

Реакцією на його лист став протест від 30 червня 1958 року до Військового трибуналу Київського військового округу, підготовлений військовим прокурором, генерал-майором юстиції Климовим, про відміну постанови «трійки» щодо В. Я. Івчука і припинення справи — «за відсутністю доказів».

Ще до цього, 18 листопада 1957 р., слідчий, лейтенант Новейко, допитав у селі Дударкові в індивідуальному порядку жителів села — Клишту Якова Ігнатовича, Клишту Івана Єгоровича та

Радкевич Наталію Петрівну, з метою отримати характеристику засудженого від людей, які працювали під керівництвом В. Я. Івчука.

Усі три свідки охарактеризували В. Я. Івчука, як благородну людину, котра користувалася великою повагою не тільки серед жителів села Дударкова.

Єдиного не сказали свідки: за що поважали жителі села В. Я. Івчука — за велику гуманність. Бо про Голод 33-го у 1958 році було заборонено говорити під страхом смерті. Чисто по-людськи відзначимо надзвичайно тяжкий психологічний стан свідка — пенсіонерки Наталії Петрівни Радкевич. На час свідчень їй виповнився 81 рік. Її чоловік — Євтихій Антонович Живоїнов, заарештований 27 квітня 1938 року, був розстріляний в один день із В. Я. Івчуком. Наталії Петрівні, на жаль, не була відома доля її чоловіка. Вона пішла у вічність, не дочекавшись, коли у 1989 році її чоловік був реабілітований.

У результаті перегляду судової справи В. Я. Івчука 18 серпня 1958 року його син — В. В. Івчук — отримав довідку про несправедливе рішення «трійки» Київської області щодо батька та про його реабілітацію і закриття кримінальної справи за відсутністю складу злочину.

Красивий і благородний подвиг вчинив В. Я. Івчук, врятувавши життя багатьох дітей села Дударкова від Голоду 33-го року...

Охріменко Г. Директор школи
рятував дітей від голодної смерті //
Українське слово. 2005. 20—26 липня.

Людяність у неможливий час

Врятував ціле село

Наше село (с. Мала Кужелівка, Дунаєвецький район, Хмельницька область) не зазнало пекельних мук завдяки тодішньому голові колгоспу Смутку Ксенофонту Григоровичу, 1901 р. н. Це унікальний випадок, коли одна людина врятува-

ла ціле село (більше тисячі жителів) від голодної смерті.

Ксенофонт Григорович був сильним, міцним чоловіком, волю мав, мов кремінь, характер — залізний. Проте був дуже чесним та справедливим, спокійним і розсудливим. Головою колгоспу його обрали люди одразу після 25-тисячника Ніколайчука.

У 1932 році майже весь хліб забрали на хлібозаготівлі. Тому Ксенофонт Григорович збирає правління колгоспу, на яке виносить питання, як боротися з голодом. Треба було мати нечувану мужність та сміливість, щоб не побоятися назвати речі своїми іменами, виступити проти влади, системи в цілому. Кажуть, що члени правління завмерли з подиву. І одноголосно проголосували за пропозицію голови: роздати людям зерно, так званий «мірчук», що залишився в млині після помолу зерна та мав бути вивезений на станцію Дунаївці згідно з планом хлібозаготівель. Наступного дня він особисто стежив, щоб справедливо роздали зерно, нікого не обділили, щоб люди могли пережити важку зиму з хлібом.

Та, на жаль, поряд з добром завжди ходить зло. У когось піднялася рука написати в район доносу. Ще ніхто не перевіряв квитанцій хлібозаготівель, а вже приїхав представник з політвідділу перевіряти, хто віддає таке розпорядження щодо мірчука. Ксенофонт Григорович навіть у такій складній ситуації поводить себе з честю, гідною захоплення. Він бере все на себе: «Якщо я скажу, що ми всі разом вирішили, то всіх й покарають. А так я один відсиджу, а ви тут хоч сім'ї моїй допоможете».

Його засудили на п'ять років позбавлення волі. Покарання відбував у Херсонській області, розорював степові цілинні землі. Важко працював на тракторі, голодував. Після повернення додому гірко жартував: «Така моя доля: голодував би вдома, голодував і на цілині!»...

Марчук А.

Людяність у нелюдяний час

Рятівний вузлик у переджнив'я

Надходили жнива, а люди, як манекени: одні лежали пухлі і вмирили, інших хилило від вітру — а хто ж жнивуватиме? Тоді на свій страх і ризик голова колгоспу Андрій Іванович Квітка вирішив скосити пару десятин пшениці воскової стиглості. Його рішення підтримали збори. Андрій Іванович косив косою, а з ним — ще кілька чоловіків. І навіть не змолотили, а обім'яли, щоб не пропав бодай колосочок чи зернина, і видали людям на заколоту по 3 кілограми. Той рятівний вузлик у переджнив'я багато кому врятував життя. А Квітчине занепасти. Бо хтось доніс про це, і через тиждень його викликали в район, звідки вже не відпустили. Андрія Івановича засудили до 15 років таборів за шкідництво. Судимість відбував в Омську — два роки і два місяці (державний обвинувачувач Вишенський поклопотався про скорочення строку). У 1941 році пішов на війну, загинув під Харковом. І досі родина не знає, де його могила.

21 листопада 2008 року був нагороджений орденом «За мужність III ступеня», посмертно.

*Матеріал підготували працівники
Чорнобайвського районного краєзнавчого музею.*

Сьомий голова «Красного луга»

Народився Григорій Васильович Чечоткін у селі Бунякине в 1903 році. Селянський син, він зумів закінчити лише три класи земської школи. Допоміг батькові по господарству. Одними з перших Чечоткіни вступили до колгоспу. Прийшли сюди не голіруч — з коровою й конем. У 20 років Григорій оженився на Марії Яківні Декуновій. У них було троє дітей: син Олексій, доньки Євдокія та Євгенія.

У 1931 році Чечоткін став сьомим за рахунком головою бунякинсько-мар'янівського колгоспу «Красний луч».

Нелегкі, ох, які нелегкі роки випали на його на-
труджені руки. На його очах люди пухли від голо-
ду, їли кропиву, лободу, пекли коржі з картопля-
них очисток. І проте йшли на роботу, виконували
й перевиконували норми. А коли в 1933 році кол-
госп виконав план хлібоздачі, зважився Григорій
Васильович на зовсім ризикований крок: узяв та й
дав кожному трудівникові по кілограму зерна. Чи
треба говорити, як вдячні були йому люди, що
цілий рік і запаху хліба не чули. І до того ж, не-
гласно дозволив непомітно брати підморожений
буряк, що залишився в полі неприбраним.

Зараз можна гадати, чи розумів тоді голова, на
що йде, зважившись на таке. Напевно, розумів.
Усіх своїх людей він знав добре, як і те, що всім не
догодиш. І все-таки ризикнув. І — поплатився.

Відразу знайшлися «доброзичливці», «борці за
схоронність суспільного добра». І пішли доноси в
Путивль на голову. А незабаром його «вигнали» з
керівної посади. За «потурання», «заступництво»
і ще невідомо за що. Став Григорій Васильович
приймальником сировини на Бунякинському ко-
ноплетіпальному заводі. А в 1935 році вночі при-
їхала «трійка» з Путивля, і заgrimів наш земляк
у Суми. Лише через рік родина одержала такий
довгоочікуваний перший лист. Він був відправ-
лений із Харкова, де колишній голова відбував
покарання на земляних роботах. Потім вісточ-
ки від нього приходили з Карачева, що на Брян-
щині, з Житомира, де він будував залізницю, з
Києва...

І тільки в 1943 році Григорій Васильович зне-
нацька з'явився в рідному селі. Він вже знав про
партизанів Ковпака, про те, що в з'єднанні воює
чимало земляків. Але навіть не підозрював, що
його вісімнадцятирічний Альоша теж став народ-
ним месником. Через кілька днів Чечоткіна тер-

міново викликали у військкомат. І вирушив він на фронт бити ворога. За словами Івана Золотіна, його односельця й однополчанина, Григорій Васильович воював відважно, а після поранення йому було доручено доставляти продукти для бійців на передову.

На початку 1944 року в родину прийшла радісна звістка: колишній солдат писав, що здоровий і поспішає в рідний будинок. Однак рідні так і не дочекалися його...

Незабаром Марія Яківна одержала повідомлення, що її чоловік Григорій Васильович Чечоткін пропав безвісти. З болем прийняла вона ці страшні слова. Адже не встигла вдова ще відійти від загибелі сина. А через кілька місяців у Бунякине повернувся Іван Золотін. Він і розповів про те, що Григорій Васильович загинув під Білою Церквою за нез'ясованих обставин.

Скільки років перевернулося з тієї пори, але люди досі пам'ятають свого голову, пам'ятають його сердечність і доброту.

Леньошкіна О. М. Сьомий голова «Красного луча» // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. Сумська область. Суми, 2008. С. 852—853.

Проти Голодомору виступає із зброєю в руках

У сім'ї селян-бідняків Даниленків син Лука — третя й остання дитина, народився в 1905 році. Харитон і Давид були старшими. Та хоч як скрутно не було і з грошима, і з одягом, батьки дали хлопцям початкову освіту. Перед революційними подіями 1917 року закінчив два класи школи й Лука. У 1926 році пішов служити в лави Робітничоселянської Червоної армії. Служба в ті роки була почесною. Стрункий, міцної статури, Лука

твердо заявив, що стане офіцером.

Він готував себе до армійського життя, і мрія збулася: вступив до Ленінградської військової школи артилеристів, що готувала командний склад для армії. Саме він, Лука Даниленко, найперший отримав відзнаку «Відмінний артилерист». Під час навчання стає кандидатом, а згодом і членом ВКП(б). Тут знайшов своє кохання. Устина Прокопівна стала його дружиною і кращим та надійним другом життя.

Влітку 1932 року молодий офіцер після успішного завершення курсу навчання, отримавши звання лейтенанта, перед направленням у військову частину одержує короткострокову відпустку на малу батьківщину. Яка ж то радість — побути знову у рідному краю! Скільки ж там не був!

До батьківського порога Лука Даниленко повертався з молодого дружиною Устиною, якій щойно виповнилося 20. Її дитинство і юність минули в Білорусії, на Вітебщині. Та Лука був упевнений, що його батьківщина сподобається коханій, а його родина стане і її родиною.

А ось і рідне село. Тільки щось не чути тут людського гомону, дитячого щебету. Замість того — зажурливі обличчя перехожих, їх сумні сполохані погляди. Коли дійшли до рідного обійстя і зустрілися з братом Давидом, запитав: «Що це?» І той повідав йому, що змін невеселих відбулося тут чимало.

Боявся брат про те в листі писати, страшно й розповідати. У сусідніх Вакулках та Луках два роки тому створили колгосп «Червоний Жовтень». Довго розповідав брат про «добровільний» вступ до нього земляків, про місцевих «куркулів». Його, Давида Мокійовича, обрали першим головою, бо був письменним. Та вже через рік переобрали. Не підійшов, як то кажуть, до двору. А оскільки Давид Даниленко був одним із небагатьох письменних, то залишили членом Пушкарської сільради. Моторошно було Луці від того, про що

розповідав Давид. Як же справді тяжко жилося селянам!

1932 рік був надзвичайним. Земля, мозолями оброблена, потом полита, слізьми скроплена, віддячила селянинові врожаями і зернових, і технічних культур. Та пізніше хлібозаготівля перетворилася на справжню війну. По селах з'являлися уповноважені з району, метою яких було викачати із села продукти харчування.

У Віховому в селян повимітали всі насінневі, фуражні та продовольчі фонди. Крім хліба, вивозили й картоплю, насіння, м'ясо, птицю. Люди вимирали цілими сім'ями, кутками. Голодну смерть сприймали, як порятунок від мук. У селі можна було побачити опухлих, збожеволілих, конаючих. Доходило до найстрашнішого — людожерства.

Хіба міг це спокійно сприймати офіцер Червоної армії? А тут на поріг і сам уповноважений з району по заготівлях хліба. Це вже в котрий раз по хатах «вимітають» хліб. Давид же, як член сілради, повинен був вести «щупаря» туди, де ще в селян залишився хліб. Але той сперечався і відкрито сказав, що по хатах не піде. Ось тоді і втрутився в суперечку Лука Даниленко. Він витягнув наган і наказав: «Геть з цього села!» 27-річний офіцер сміливо виступив проти вказівок компартії, членом якої він був.

Але виступ Луки Мокійовича в селі Віхове на захист селян від Голодомору потяг за собою звичний ланцюжок: донос в органи НКВС, звіди — їхніми каналами, до партійних органів Червоної армії, потім — на засідання первинного партосередку (4 лютого 1933 року), і, нарешті, виключення з лав ВКП(б) і його затвердження парткомісією при політуправлінні Приволзького військового округу 22 квітня 1933 року... Людина вже була з тавром, але ще на волі. І служила далі в армії. Адже витрачено кошти на вишкіл, а молодшого командирського складу бракує...

1935 року Луку перевели на Далекий Схід. Того ж року народився син Едуард, а 1937 року народився ще один — Юрій. За контрреволюційну діяльність серед військовослужбовців Луку Мокійовича заарештували. А сім'я була ще на волі.

На щастя, Всевишній врятував родину від трагедії. Вночі після арешту Луки Мокійовича у воєнному містечку Бікін, де залишилася його сім'я, хтось подзвонив у кімнату, а потім передав у вікно Устині Прокопівні квиток на поїзд. З тривогою за дітей і чоловіка вона місяць добирається до Харитона, рідного брата Луки, який проживав на Сумщині в селі Пушкарщина. А восени 1937 року їде на рідну Вітебщину до свого брата Максима, де влаштовується на одну із фабрик, аби прогодувати дітей. Серце обкипало кров'ю за Луку, який у цей час зазнавав тяжких знущань у в'язниці в Хабаровську.

Пройшли десятки літ з тих трагічних часів. По краплиночці збирав правду про батька всі роки його молодший син Юрій, якому було тільки 10 днів від роду, коли татуса заарештували. Які ж саме злочини вчинив його батько? На столі — цілі стоси копій протоколів допитів Л. М. Даниленка, анкети арештованого, протоколи обшуку, постанови УДБ НКВС, звинувачувальні висновки, вирок. Серед документів: лист від заступника голови Служби безпеки України, начальника УСБУ по Львівській області, нині генерал-лейтенанта Василя Горбатюка, у якому він розповів правду про батька Луку Мокійовича. «Трагедія офіцера Луки Мокійовича Даниленка розпочалася в 1933 році. Він був свідком тяжкого життя селян на Україні й відверто говорив про те з колегами по службі. Але в державі, яка будувала "світле майбутнє", не було місця для осіб, які наслідилися б поставити під сумнів правильність курсу, оголошеного партією. До Луки Даниленка як рядового члена ВКП(б) виникли претензії. Його почали "проробляти" в райкомівських кабінеті-

тах. А він знову порушив «правила гри»: кинув партквиток на стіл, відмовившись бути членом партії, яка не бажала визнавати власних помилок».

Командир батареї 35-го артилерійського полку 35-ї стрілецької дивізії лейтенант Лука Даниленко був заарештований 31 липня 1937 року і лише через 9 місяців його таки зламали — 8 травня 1938 року з'явився власноручно написаний ним документ, у якому він визнав себе винним у тому, що був «учасником правотроцькістської контрреволюційної організації», та назвав ще ряд «контрреволюціонерів»-спільників. Сценарій подальших подій був простий, відпрацьований до автоматизму на мільйонах жертв. Усе слідство було проведено в рекордно короткі строки — за два тижні. 14 днів від моменту визнання вини до оголошення вироку. Наступний документ-довідка під грифом «таємно» засвідчує, що вирок про розстріл Л. М. Даниленка виконано в м. Хабаровську 22 травня 1938 року.

Тільки в 1959 році Військова колегія Верховного Суду СРСР своєю ухвалою скасувала вирок від 22 травня 1938 року і припинила справу за відсутністю складу злочину.

Абаровський І. Проти Голодомору виступає із зброєю в руках // Сумщина. — 2008. — 24 травня; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. Сумська область. — Суми: Собор, 2008. — С. 840—842.

Модернізм у неможливий час

Доброчинність під час Голодомору повернулася допомогою у роки гітлерівської окупації

За розповідями моєї матері Кісіль Анни Єлисеївни (1907 р. н.), у період Голодомору 1932—1933 років вона з двома дітьми Лідією (1929 р. н.) і Михайлом (1930 р. н.) жила в с. Добровілля Близ-

нюківського району на Харківщині й перебувала у надзвичайно складному становищі. Наш батько, Кісіль Іван Семенович (1910 р. н.), на той час одноосібник, у 1930 р., за супротив комсомольцям-активістам, які примусово вилучали у нього зерно, був осуджений на три роки тюремного ув'язнення, і відбував покарання на Далекому Сході. Його батько, наш дід Семен, помер.

Залишившись без підтримки чоловіків, хліба та інших їстівних припасів, які теж забрали представники влади, наша мати докладала усіх зусиль, аби врятувати від смерті малолітніх дітей. У цей час по сусідству з ними мешкала сім'я директора машинно-технічної станції Епштейна, яка мала дещо кращі продуктові можливості, хоча також бідувала. Коли Епштейн після обіду йшов на роботу, його дружина Люба давала дітям борщу і по шматку хліба. Це підтримало їх, вони вижили.

Пізніше сім'я Епштейнів виїхала із с. Добровілля на Донбас, до м. Костянтинівки. У 1937 р. Епштейна арештували НКВС-ники і розстріляли. Тітка Люба залишилася одна з двома дітьми — старшою донькою і молодшим сином Анатолієм. З початком німецької окупації у Костянтинівці розпочалися акції по знищенню євреїв. Тітка Люба привезла своїх дітей до моєї матері в с. Добровілля зі словами: «Я спасала твоїх дітей під час голоду, а тепер ти спасай моїх дітей». Ці діти жили у матері під час окупації. У нашій сім'ї на цей час вже було троє дітей — крім Лідії і Михайла, ще був Василь, 1939 р. н. Матері було важко з п'ятьма дітьми, але вона витримала. Батько з власівською армією попав у німецький полон і перебував у концтаборі в районі м. Словянська. Через дизентерію його відпустили, і він чудом добрався додому, де його виходили місцеві цілительки. Потім він воював, зустрів кінець війни в Австрії. У 1944 р. народилася сестра Раїса, а я — в голодному 1947 р.

У повоєнний період наша сім'я і сім'я Епштейнів дружили. Брат Михайло і сестра Лідія жили

в Краматорську, тому провідували тітку Любу частіше. Батько до кожного св'ята надсилав Епштейнам вітальні листівки. Із 4-го класу ці обов'язки було покладено на мене. Кожне вітання Епштейнам за батьковим прикладом я розпочинав так: «Дорогие тетя Люба...» і т. д. Останній раз Анатолій Епштейн, який був шофером, коли з відрядження повертався додому через Петропавлівку Дніпропетровської області, змінив маршрут, щоб провідати моїх батьків. Батькам він тоді залишив своє фото, яке ті помістили в рамку і почепили на стіні. Після їхньої смерті це фото перейшло на зберігання до мого брата Михайла та його дітей.

Члени нашого роду зберігають добру пам'ять про сім'ю Епштейнів і вдячність за допомогу в голодні 1932—1933 роки та дружні відносини в наступні періоди життя.

Завершуючи свої спогади, хочу наголосити, що ніщо не проходить безслідно. Людяність і допомога моїм рідним в нелюдяні часи Голодомору повернулися тітці Любі допомогою при спасінні її дітей під час німецької окупації, яка теж не була людяною. Тому, щоб отримувати добро, треба спочатку його робити іншим людям, навіть якщо це вимагає віддати останнє.

Кісіль Микола Іванович, 2018 р.

Хліб для однокласників

Історія ця відбулася в серці України, на землі, яка завжди славилася своєю вродливістю, а люди — гостинністю, на Полтавщині. Але завдяки нелюдським експериментам над нашим народом, ця територія перетворилася на полігон боротьби селян з голодом посеред найродючіших земель.

Коли Ольга Іванівна в другій половині 20-х років виходила заміж за партійного робітника, її ос-

новним мотивом було не кохання. Це була надія на те, що її, дворянську доньку, не зачепить каток репресій проти класових ворогів, що хвиля за хвилею прокочувалися теренами радянської України в післяреволюційний період. Заміж вона виходила після розлучення, вже маючи маленьку дитину від першого шлюбу з білоруським артистом — маленького Костика, названого нею на честь зниклого безвісти в Громадянську війну рідного брата Костянтина, кадета військової школи.

Спалені фото рідних, знищені документи та особисті речі, змінене прізвище, шлюб за комуністом, залишали їй шанс вижити, але перетворили її родину з жертви на свідків та співучасників найстрашнішого за всю нашу історію бідства — Голодомору.

Село Опішніа Полтавської області ще за царських часів було великим та заможним. Центр гончарства, батьківщина багатьох козацьких родів. Але саме такі села, як вірогідний центр селянського повстання або заворушень, і були місцем, куди комуністи спрямовували Голодомор.

Костиків вітчим в Опішніа був представником комуністичної влади. У його управлінні перебували олійниця та млин. Одним із яскравих спогадів маленького Кості було те, як він брав свіжу скибку хліба, підставляв її під текучий тонесеньким струмочком потік свіжої запашної олії, потім посипав це сіллю та смакував прямо там, вдихаючи духмяний аромат свіжого хліба посеред українського села.

У 1932 році Костикові вже було дев'ять років, і як звичайна дитина він ходив до звичайної сільської школи, де побачив, що таке голод. Його мати, навіть буди дружиною управлінця, не могла нічого заподіяти свавілля влади, тому була змушена робити те, що на її місці робила би будь-яка мати та жінка, яка бачила навколо себе голод та смерть, і розуміла, хто і що є причиною такого горя.

Кожного ранку, збираючи дитину до школи, вона клала до торбинки свого сина величез-

ний шмат хліба та зверху накривала його таким самим шматом сала. Коли, Костик приходив до школи, то, дістаючи цей обід, він діставав і свій складаний ніж, яким розрізав кожний шматок на 28 частин. Рівно стільки дітей навчалося в його класі. Весь навчальний 1932—1933 рік він проходив із торбиною та обідами до школи, не залишаючись вдома навіть під час хвороби. Тому що головним для нього тоді була не школа та знання, що там він отримував, а можливість нагодувати своїх голодних друзів.

Невідомо, чи змогли нащадки дворянського роду таким чином врятувати когось з селянських дітей. Хоча й невідомо, що хтось з цих дітей помер від голоду, але сам факт цієї акції дає надію на те, що хоча б одна українська дитина завдяки цьому змогла пережити цей страшний голод.

Подальша доля родини Давиденків була типовою для багатьох родин того часу. У погоні за довгим рублем, вони поїхали до Узбекистану, а потім знову, в 1939 році, повернулися в Ромни. Але це вже зовсім інша історія. Доля дітей, однокласників маленького Костика, на жаль, невідома.

Костянтин Давиденко, 2018 р.

Завжди залишатися людиною

Прочитавши, що Український інститут національної пам'яті збирає відомості про людей, які рятували співвітчизників від голодної смерті в 1932—1933 рр., я вирішив розповісти про свого діда Кучеренка Тимоша (Тимофія) Васильовича.

З його розповідей та архівної метричної книги знаю, що він народився 21 лютого 1889 р. (ст. стилю) у с. Колонщині Київського повіту Київської губернії (тепер Макарівського району Київської області) у селянській родині Василя Самійлови-

ча та Сигклитикії (Секлети) Гаврилівни Кучеренків. Трохи пригадую його спогади про навчання в місцевій церковно-парафіяльній школі — з суворим учителем й уроками письма на грифельних дошках. Про пізнішу строкову службу в царській армії нагадує родинна реліквія — годинник з вигравіруваним текстом на кришечці: «За отличную стрельбу / изъ пулемёта / Ст[аршему] унт [ер] оф[ицера] / Т. В. Кучеренко / въ 1913 г.». З початком Першої світової війни мій молодий дід потрапив на фронт. Моя дитяча пам'ять зберегла уривки його розповідей про умови військової служби, фронтові братання, спільне з австрійцями чи німцями святкування Великодня, полон в Австро-Угорщині, а потім у Німеччині. Цікаво, що з усіх збережених фотознімків дід Тиміш найкраще виглядав на фото, зробленому в Чехії, де він як військовополонений був задіяний до землеробської праці у чиемусь приватному господарстві. Відтоді він часто любив казати: «Як я був за границею...»

Повернувшись після війни додому, він одружився в сусідньому селі Мар'янівці з овдовою Марією Іванівною Годинник, і відтоді його подальше життя було пов'язане з цим селом. Разом виростили чотирьох дітей, з яких найменшим був мій батько Шура — Кучеренко Олександр Тимофійович (1926—2005).

Оскільки Тиміш Васильович мав репутацію людини освіченої, бувалої, а водночас — розумної і справедливої, то невдовзі був обраний односельцями на голову сільської ради. Коли в українських селах почалась суцільна колективізація, її проведення на місцях комуністична влада поклала на голів сільрад. Діда обрали (чи призначили?) головою колгоспу. То була пастка: бачачи, як розгортаються подальші події, він, несучи відповідальність за родину, не міг «зійти з дистанції», заявивши, що не хоче бути головою, бо не підтримує «лінію партії» з її розкуркуленнями та виселеннями. Єдине, що він міг зробити — це намагатись зали-

шатися людиною, пом'якшуючи скрізь, де можливо, становище односельців у страшні 1930-ті роки. Наприклад, попросив районне начальство, щоб забрали заїжджих комнезамів, які пов'язали та пограбували деяких мар'янівців, пообіцявши натомість: «Ми самі справимось».

Як я тепер розумію, у тогочасній Мар'янівці був серйозний опір частини населення колективізації. Поміж односельців були колишні амністовані вояки Армії УНР. Запам'ятався епізод, як дід Тиміш ніс здавати селянські податки й на польовій дорозі його перестріли кілька чоловіків з «групи опору», запитавши, куди йде. «Ваші гроші несучу». «А зброя у Вас є?» Відповів: «Нема», — і його пропустили. Справді, від запропонованої начальством зброї він рішуче відмовився: «Озброєного скоріше уб'ють». Усе життя дід Тиміш Васильович (як і мій батько, а потім і я) був безпартійним і намагався на все мати свою власну думку. Втім, про життя в Мар'янівці 1930-х років я вже більше знаю з пізніших батькових слів; дід мені такого не лише не розповідав, але й під час розмов з батьком стежив, щоб я малий не почув, «бо ще десть щось скаже...»

Тож про Голодомор (батько й мама казали «голод», «голодовка») я знав з розповідей батьків: «Вимирали цілими селами». Особливо врізався в пам'ять спогад моєї мами Петенко (в заміжжі Кучеренко) Ольги Федосівни (1926—2003), яка виросла в с. Осикова (Осиків) Бишівського (згодом Макарівського) району Київської області. Запитавши про свою подружку «Мамо, а де Ніна?», вона почула відповідь: «Її батько з'їв». Мама пояснювала, що ті доведені до людодівства селяни божеволіли від голоду, але й людодівство їх не рятувало, оскільки переважно вони також помирали.

Батькові розповіді про Голодомор помітно відрізнялись. У його Мар'янівці теж траплялися спухлі від голоду люди. Проте там голова колгоспу — мій дід Тиміш Кучеренко — організував гро-

мадські обіди: варили юшку з чечевиці, квасолі та ще Бог знає з чого. На ті обіди з останніх сил сходилося все село. Серед них були попухлі від голоду, але, на відміну від сусідніх сіл, у Мар'янівці ніхто не помер. Він також намагався порятувати мешканців його рідної Колонщини, де мав багато родичів і друзів. Розповідаючи все це, мій батько вважав, що голод був штучним, хоч і не міг збагнути логіки партійного керівництва. Просто вважав Сталіна деспотом, який «не любив» українців». Свій висновок про штучну природу Голодомору він підтверджував спогадом, як уже в часи хрущовської «відлиги» на фабриці, де він працював, виступаючого на лекції пропагандиста хтось з робітників запитав, чи був голод 1932—1933 рр. штучним, а той не зміг відповісти.

Тиміш Васильович пробув на посаді голови колгоспу упродовж 1930-х років, де після 1933-го ще був 1937-й. Згоден із батьком, що від НКВД захистити односельців було значно важче, ніж від голоду, коли ночами до їхньої хати приїжджали енкаведисти зі словами: «Веди, где живёт...» той чи інший мар'янівець. Що йому лишалось робити? Хоч і були випадки, що дідові траплялось переконати «гостей» у помилці, коли вони замість багатого мар'янівця, який уже давно виїхав з села, хотіли забрати якогось його «однофамільця». У відповідь на жіночі й дитячі плачі в селянських хатах енкаведисти заспокоювали родину: «Не волнуйтесь, разберутся, и он завтра вернётся!» І тут же, вивівши нещасного за поріг, стусали прикладом у спину: «Ану давай.., вперёд!» Майже ніхто з них не повернувся. А в діда Тимоша надовго був важкий нервовий зрив.

1941 р. він не евакуювався. Коли з приходом гітлерівців місцеві «фольксдойче» (у Мар'янівці, крім етнічних українців, ще мешкали німці, чехи, поляки) порекомендували Тимоша Васильовича на посаду сільського старости, дід відмовився. Старостою став один з місцевих німців. А 1943 р., після

повернення радянського війська, діда Тимоша забрав СМЕРШ (радянська військова контрозвідка у 1943—1946 рр. — *упоряд.*): «Почему тебя не расстреляли немцы? Значит, сотрудничал с оккупантами?» Випустили, взявши підписку, що він буде доносити, хто і що в Мар'янівці сказав. Побачивши, що Кучеренка відпустили, у селі вирішили: тепер не одного заберуть. Але вдома дід так і сказав перед родиною: «Не підуй туди, нехай роблять зі мною, що хочуть». Фронт пішов далі на захід, для СМЕРШу там було достатньо роботи, і його вже не чіпали.

Тиміш Васильович і Марія Іванівна Кучеренки мешкали і далі в Мар'янівці. Двоє старших синів, Степан і Микола, на війні «пропали безвісти», дочка Нюся (Ганна, в заміжжі Нестеренко) пішла працювати до Києва, а мого батька Шуру 1943 р. сімнадцятирічним мобілізували на Далекий Схід, де 1945 р. кинули на війну з Японією. Втративши двох старших синів, дід Тиміш вважав, що й Шура вже не повернеться. Чув розповіді, як він дома ходить, щось робить по господарству, а потім стане і плаче... Але батькові пощастило вижити, у 1950 р. він був демобілізований, а згодом, одружившись, осів у київському передмісті Боярці. До нього в Боярку після смерті дружини Марії (1955 р.) переїхав дід Тиміш. Помер 21 квітня 1966 р. в Києві. Похований у Колонщині.

Старожили Мар'янівки і Колонщини довго зберігали добру пам'ять про Тимоша Васильовича Кучеренка, який за тих пекельних, диявольських умов прагнув завжди залишатись людиною. Підтвердженням тому є записана 2009 р. мною на диктофон розповідь Кулик Параски Сергіївни (1923—2017) — уродженки Мар'янівки, яка згодом працювала вчителькою в Колонщині. Варто додати дослідження краєзнавця Євгена Букета «Колонщина» (Київ, 2009). Але найголовніше — розповіді моїх діда і батька, які я щойно переповів. Нехай то буде їхня сповідь. І моя.

Микола Кучеренко, 2018 р.

Родина Михайлюків

Я цю історію почула ще в юнацькому віці, як тільки стало не страшно про це розповідати. Але тоді ще я не змогла скласти усі факти до купи й усвідомити та оцінити цей вчинок моєї прабабусі Параски. Але тепер я знаю, що вона була дуже доброю та чуйною людиною із великим серцем.

Для мене історія почалася із того, що мою бабу Тетяну чужа баба постійно називала «сестричкою». «Яка ж вона Вам сестра?» — не розуміла я. І ось тоді, вночі, коли «стіни поснули», бабуся розповіла страшну історію про Голодомор.

Жила моя родина у селі Тростинка, Васильківського району, Київської області. Не знаю точно в датах, але орієнтовно у 1930 році взимку мого прадіда Павла було заарештовано, визнано «ворогом народу», розкуркулено й разом з родиною засуджено на заслання в Сибір. На той час в родині було троє дітей, наймолодший (моїй бабусі) був лише рік. А ще була старенька мати прабабусі, баба Домаха, яка була паралізована й не ходила ногами. Усіх їх вигнали з хати в чому були вдягнені, бабу Домаху винесли на рядні і повантажили на воза, повезли у Васильків, у комісаріат, для етапування на Сибір. Подивився там комісар на цю компанію і сказав, що ще малі для заслання, та і хворі їм не треба, тож забрав лише прадіда. А решті сказав повертатися. Зима, троє діток і паралізована баба. Легко сказати! Проте якось таки вони повернулись. Але ж у хату не пускають, хата заарештована, розкуркулена.

Пустили до себе сусіди-родичі на перший час. А вже пізніше, дали їм півхати одної сім'ї, яка чи то померла, чи то була знищена новою «властю». У другій половині хати жив страшний дядько. Коли почався голод, то баба Параска боялася випустити дітей із хати самих, боялася їх лишити дома, щоб той дядько не вкрав. Але ж треба було

ходити на роботу. Влаштувалася наймичкою в призначеного з міста комуніста, агітатора-парторга, якого поселили з родиною у їхній рідній хаті. Тобто тепер ходила у свою хату на роботу, забирала лушпиння із картоплі, буряків, якісь недоїдки — так і виживали. Аж тут вона дізналася, що у хаті неподалік померли батьки і лишився один хлопчик Іван. Він був спухлий з голоду і вже ледь ходив. Хата була пустою, бо з неї винесли все, що могли винести. Холодний вітер та малий спухлий хлопчик з тоненькими ручками і ніжками — усе, що там ворушилося. Тож баба Параска зібрала свої пожитки, дітей і перебралася у хату до Івана. По-троху вона його відгодувала й виходила. Так він і ріс далі з ними, бабу Параску називав «мамою», а мою бабу Тетяну він, а пізніше і його дружина (ота чужа баба), називали «сестричкою». Зараз це звучить так банально: відгодувала. Але коли харчів обмаль, коли діти постійно просять їсти, коли одягнути нічого, не додавати своїм і ділити їжу на ще одного — оце вчинок, який свідчить про велике серце...

Подальша історія нашої родини набуває справжньої гостросюжетності, адже невдовзі однієї ночі у вікно постукали... То був прадід Павло, який дивом врятувався, дорогою на Сибір. Пробирався багато кілометрів пішки до Києва, там влаштувався на роботу на будівництво залізничного вокзалу — він був майстром на всі руки. Десь дістав собі підроблені документи, жив у Фролівському монастирі, збирав сухарики й намагався дізнатися хоч якусь інформацію з Тростинки про свою сім'ю. Й однієї ночі він таки дістався до них. Приніс гостинців: сухарів та шматочків цукру — це був справжній скарб! Проте, коли він прийшов утретє, хтось його вистежив, вчинили облаву, але дід знову вислизнув від ворогів. А родина відтоді не мала спокою. І врятувало їх лише те, що невдовзі почалася війна. Оголосили мобілізацію та амністію для «злочинців», які добровільно підуть

на фронт. От і дід Павло записався. Його амністували, родина повернулася у свою хату, проте там зробили ще й польову пошту, і вони всі працювали на тій пошті, і жили тяж. Але це вже була зовсім інша історія...

Юрченко Людмила, 2018 р.

З Богом у серці

Гортаючи сторінки історії України, мимоволі звертаєш увагу на те, скільки діячів української науки і культури були вихідцями з духовного середовища. З родини священників походили, навчалися в духовній семінарії, чи й самі були душпастирями і Сергій Єфремов, і Симон Петлюра, і Павло Тичина, і Іван Огієнко, і Микола Леонтович, і Кирило Стеценко, і Соломія Крушельницька. А в Західній Україні практично вся українська інтелігенція була вихідцями із священницького середовища. І це не випадково. З одного боку, духовенство було чи не єдиним доступним способом для більшості українців отримати освіти. З іншого... Християнський постулат, сформульований дві тисячі років тому в коротенькій формулі «Возлюби ближнього свого, як самого себе», українська церква трактувала буквально, як дороговказ на шляху служіння.

Саме таким дороговказом на все життя любов до ближнього стала і для випускника Полтавського духовного училища, воістину народного вчителя Олексія Васильовича Воблого. Народився він у 1881 році в родині священника, у козацькому селі Сталева Долина. Шістнадцятирічним, після закінчення училища, а потім — Лубенської Братської учительської школи при Мгарському монастирі, він стає псаломщиком у церквах Переяславського повіту. Про те, як йому велося, Воблий пізні-

Людяність у неволею час

ше згадуватиме у своїй статті «Дещо про псаломщика»: «Потрібно догоджати усім і кожному, хоч це і суперечить твоїм переконанням». Паралельно з цим, юнак викладає в церковно-приходських школах: на Переяславщині, у селах Пилиповичі та Хощки, а з 1900 року — на Роменщині, у Волошинівській жіночій церковно-приходській школі, де він пропрацював більше 11 років. За духовну і просвітницьку діяльність Олексій Воблий був навіть нагороджений срібною медаллю «За усердие».

У 1915 році молодого вчителя мобілізують капеланом на фронт Першої світової війни. Після війни повертається до села Василівка, на батьківщину Миколи Гоголя, де він береться за організацію дитячого будинку ім. М. Гоголя.

Наскільки непросто було допомогти сиротам та безпритульним у зруйнованому війною світі, можна лише уявити. Олексій Васильович віддається цій справі цілковито. *«Допоможіть дітям, я вже сам лишився без чобіт, так як свою зарплату віддаю для потреб дітей-сиріт»*, — читаємо в його зверненні до органів просвіти, що дивом збереглося в Полтавському архіві.

Утім, така самовіддана праця не врятувала від політичних переслідувань. У 1924-му органи ГПУ раптом згадують його минуле священнослужителя. Воблого позбавляють виборчого права, а в 1925-му — заарештовують. Однак, чи то репресивна машина на той час ще не набрала повних обертів, чи за якимсь щасливим збігом обставин, але після кількох допитів Олексія Васильовича випустили на волю. Зрозумівши, що це може повторитися, Воблий із дружиною й сином Васильком вирішує тікати.

Доля занесла його до таврійського села Піскошине (тепер Веселівський район Запорізької області). Тут він організовує семирічну школу, яку згодом і очолює. Паралельно з цим вечорами навчає в «лікбезі» дорослих. Про Воблого як

учителя промовисто свідчать спогади односельців. «Олексій Васильович Воблий приїхав до нас у середині 20-х років. Працював учителем і директором школи, вечорами — у школі лікбезу. Вчителем був дуже хорошим, організував хор, драматичний гурток, ставили українські вистави, у яких він був і режисером, і актором. Говорив українською мовою, часто носив вишиту сорочку, його знали і поважали в кожній хаті.

Жив Воблий при школі, з дружиною і сином Василем. Був у них біля школи город і сад, який самі посадили. Фрукти зі свого саду часто роздавали учням. З великою повагою ставився Олексій Васильович до людей, по-батьківськи турбувався про кожного учня», — читаємо в спогадах тодішньої учениці Воблого Поліни Криворучко.

Саме цей сад і город, коли почався Голодомор, врятували життя дітям Піскошиного. Побачивши, яка біда нависла над селом, Олексій Васильович організував при школі на власні кошти їдальню. «Все, що виростили і мали в запасі, віддавали дітям, рятуючи їх від смерті. Зробили велику плиту, на якій варили страви для голодуючих. Учні, які були сильніші здоров'ям, теж допомагали куховарити. Раз у день давали дітям пісний суп і чай. Дітей, які від недоїдання дуже ослабли, Олексій Васильович додому не пускав. Спали в школі на соломі, вчитель укривав дітей своєю ковдрою, давав другий раз увечері їсти», — згадувала та ж Поліна Криворучко.

Чотирьох дітей, батьки яких померли з голоду, Воблий поселив у власному будинку. Усього ж під його опікою опинилося 26 сиріт і напівсиріт. Стараннями вчителя та його родини в часи Голодомору в Піскошиному не загинуло жодної дитини. Лишається тільки дивуватися, як йому це вдалося, як ніхто не доніс «куди треба» про такого явного «ворога народу». Можливо, це було Боже провидіння. Або настільки беззаперечним був у селі авторитет учителя.

Олексій Васильович Воблий іще кілька років спокійно вчителював у Піскошиному. Утім, дамоклів меч «неблагонадійного» походження весь цей час висів над його головою. У 1937 році, коли розпочалася нова хвиля політичних репресій, про це раптом згадали. Воблого «запросили» в Мелітополь в НКВД, «на розмову». Живим звідти 56-річний вчитель уже не повернувся.

Починаючи з 1993 року у Піскошиному всі, хто вижив у ті страшні часи, а пізніше — їхні діти та онуки, у часи вшанування пам'яті жертв Голодомору приходять до школи, щоб вклонитися пам'яті свого рятівника — Воблого Олексія Васильовича. Є ініціатива назвати його іменем вулицю у райцентрі Веселому. Бо пам'ять про таких людей і такі вчинки має жити не лише в пам'яті тих, хто знав його особисто. Про них має знати вся Україна.

Наталка Позняк-Хоменко

Мо не було Голодомору?..

Він з Криму. Я із Запоріжжя. Він симпатизує біло-блакитним. Я — помаранчевим. Сьогодні ж ані слова про політику. Ми так давно не бачились! Я гордо показую йому рідне місто, воно подобається йому. А останнім акордом, після Хортиці й Дніпрогесу, після фотографування на тлі індустріальних пейзажів (екзотика — різнокольоровий дим заводських труб) — то, звісно, наше пиво. Найсмачніше у світі пиво рідного міста.

А там, де пиво, вже й політика. А ні — політиці, то перейдемо до питань історії. Слово, кинуте мною, — Голодомор. Він каже раптом — брехня! Люди, що сидять за сусідніми столиками, починають прислухатися...

... Про що розповісти тобі, хлопчику з Криму? Давай, я розповім про те, що чула не раз від бабусь своїх, тіток, від мами з татом. Я — пізнє дитя своїх батьків. Батьки мої те двадцятьє сторіччя на своїх плечах пронесли. З чого почати? З рецепту затірки, може?

Затірка робиться так: вариться борошно, розведене водою. Багато води, трохи борошна. Потім — кілька крапель олії. Якщо є олія... А ні — то й ні.

А якщо узяти трохи борошна, додати висівок та вимісити тісто, то вийде хліб. Чи щось дуже схоже на хліб.

А з гілочок вишні та малини — добрий чай. З лободи можна зварити щось схоже на суп. А якщо взяти в руки гірчак, довго крутити між долонями, говорячи: «Гірчак-молочай...» (як же там далі? забула), то можна потім їсти той гірчак. Без пригоровок можна їсти таку траву — «козельку». А як усі ці трави, та ще кропиви, кінський щавель степовий, листя кульбаби — то стільки страв можна зробити! Жаль, недовго. Кілька днів по весні.

Чому я це знаю? Я, що крутила носом у дитинстві на ковбасу та м'ясо, вимагаючи чогось особливо смачненького. Ти теж капризував за столом, наше дитинство припало майже на одні роки. Моє — у Запоріжжі, твоє — в Криму. Чому не знаєш ти таких рецептів? Невже бабуся не розповідала? Чи ти погано слухав, гасаючи вже подумки на велосипеді та у футбол із хлопцями? Я теж стрибала у вікно, почувши заклик: «Грати у войнушку!», мої коліна теж не заживали після велосипедних змагань з братами наперегонки. Чому ж і я, і мої брати знають страшні рецепти та історії голодних років?

Я мовчу. Мовчать запорожці за сусідніми столами. Ми слухаємо, як ти кричиш: «Не було Голодомору! Усе придумано, і цифри підтасовані! Не було в Криму, то й у вас не було!»

... Розповісти тобі про мого діда, першого ком-

сомольця на селі — і першого ж голову найпершого колгоспу? Коли вже стало зрозуміло, що насувається голод — ось, слухай, що він зробив! Він зачинився якось увечері з агрономом і довго щось там рахував. Вирахували, що озимі, посіяні рідше, — то є вихід. Ніхто цього не помітить, а лишок посівного зерна допоможе людям пережити зиму. Так і зробили. Лишок не роздали по хатах, як того чекали люди. Бо знав мій дід, що не кожна мати відірве від себе шматок хліба та віддасть дітям. Інша й від дітей приховає — знав це мій мудрий дід.

І придумав він їдальню, де кожна людина з села мала право на всього одну в день миску тієї «затірки», у якій плавали краплі олії, а іноді — кілька шкваринок. Та на один в день окраєць хліба з полови — чорного хліба голодного року. Але завдяки тій їдальні, жодна людина у селі не померла тої зими. Вдумайся — жодна! Коли вимирали села навкруги, у нашому селі — ніхто! Пухли від голоду, так, але не помирали. І кожного дня робив мій дід об'їзд села на «бедці», заходив до кожної хати, перевіряючи — живі, протримаються, чи треба вже рятувати? Найслабшим видавався мішечок «додаткового раціону». Інші казали: «Їдь далі, Андрійовичу. Ще тримаємось». Слухаючи ці розповіді, не вірила я, що так казали люди. «Казали», — відповідала бабуся. — «Бо знали, що найголоднішою була у той час сім'я голови. Я й діти попухли тоді найбільше».

А навесні хтось із врятованих дідом односельців на діда й написав донос — за проріджені озимі. Так уперше дід пішов до Сибіру. Чи знав, що цим усе закінчиться? Звісно.

А може, розповісти про діда другого? Той був куркуль та багатій. Дивом врятувався від репресій, бо вчасно віддав сам добро своє у колгосп і швиденько встав до лав Комуністичної партії. Коли ж почалася найстрашніша зима тридцятих, покинув сім'ю і поїхав до родичів на багаті хуто-

ри. Бабуся ж, обсаджена купою голодних дітей, була засуджена «за колосок», як тоді казали. За зерно у кишені, що на дорозі зібрала. П'ятеро дітей лишились самі. Молодшій чотирнадцять, старшій шістнадцять. Тітки рідні не покинули, прийшли й забрали... старших двох до себе. Бо ці вже великі, зможуть працювати по господарству. «А молодші?» — з жахом питала я. «Молодших покинули — бо у тіток самих по лавках малі діти», — спокійно пояснювали мені. О, часи, о, люди!..

Мій тато (12 років) усю зиму годував тоді братика й сестричку (4 і 6 років). Чим? Слухай: мерзими овочами, що дивом знаходив на городах, котами, які спочатку довірливо йшли на руки, окрайчиками хліба, що заробляв чи просив у людей. А ближче до весни, коли вже не було й тієї «їжі», знайшов у хаті схованку. Мій дід лихий, безжальний, але закоханий в агрономію, сховав запас сортового насіння. Варили, їли — завдяки тому вижили. Коли доварювали останнє, у хату вступив дід. Бив дітей смертним боєм, особливого старшого, тата мого. Біг тато скалічений до станції, скочив у товарняк — до Ташкенту. Так мріяв, як тисячі дітей того часу...

... Чому ми слухаємо мовчки, коли ти захоплено розповідаєш про світлі радянські часи? Я коштаю образу — ти говориш, що репресовані дійсно були ворогами народу. Голодуючі — були поганими господарями. Мовчать і слухають вусаті робітники Автозазу, Дніпрогесу, Запоріжсталі. Жителі міста, яке на 80 % складається з вихідців із села. А села ж — нонсенс! — вимирали тоді нарівні з містами.

Ми не мовчали — не втримались ми. Я розповідала тобі пам'ять поколінь — свою? Мамину? Бабусину?

Земляки забули про пиво. Сідали до нашого столу, гупали шкарубками долонями — тримайся, мовляв! І розказували тобі пам'ять своїх бать-

Частина 3
«Вони врятували село»

ків... Вуйко зі Львівщини розповідав, як збирала
Західна Україна ешелони з хлібом для голодую-
чих українців східних. І як палили ті ешелони ра-
дянські прикордонники — такий був наказ.

То не було Голодомору?..

Діана Макарова

Іменний показник

- Абаровський І. 244
Авксентій, житель с. Бендзарі
Балтського району Одесь-
кої області 136
Агеева К. І. 220
Адаменко 169
Алексенко В. Г. 26, 206
Алексеемки 26
Андрієвська Н. 169
Андрієвський В. 169
Андрющенко Д. О. 133
Антон, житель с. Моньки
Красилівського району
Хмельницької області 190
Антон, коваль у с. Новоук-
раїнське Ріпкинського
району Чернігівської
області 155
Антон, житель с. Оленівка
Вітовського району Мико-
лаївської області 73
Антоненко О. П. 132
Антоніна, сестра Городнен-
ко П. Г. 150
Анусова В. А. 201
Ануфрієва А. О. 58, 117
Аркуша Є. 203
Бабак Д. 192
Бабаченко Д. М. 22, 202
Бабенко А. 21, 24, 68, 124
Бабенко І. Ф. 21, 176
Бабошко О. 22, 184
Багрій О. М. 181
Бакшанський П. Д. 30, 94
Балагура О. Й. 216—217
Балакшей І. 22
Баланчук (Мирошник) М. П. 45
Балицький В. 11
Барабаш Т. М. 153
Барабаш Ф. Х. 153
Баран А. Ю. 22
Баранова В. 104
Баранова Т. М. 184
Баркар 23, 135
Басюки 146
Бачінський К. 82
Бачінський П. К. 217
Бачінський С. Є. 218
Бапа (Приймак) О. Д. 81, 209
Бевз Ксеня 23, 187
Бевз Т. С. 23, 187
Безпалько З. В. 164
Безручко (Кистерна) О. Я. 45, 140
Берегові 169

- Бережний Ф. 77, 208
 Березенський С. 118
 Бесараб П. 21, 24, 124
 Бігота П. О. 24, 91
 Бігота С. О. 90—91
 Біда І. С. 28, 93
 Біда С. 28
 Білан К. П. 68
 Біланка, *див.* Гайдамака М. 198
 Білецька (Головченко) В. А. 143
 Білова Н. В. 121
 Білоус Н. М. 13
 Білянська О. Я. 40—41, 198
 Богородицький 24, 54—55
 Богущкий М. К. 25, 92
 Боделан Г. П. 138
 Бойко І. 25
 Бойко С. 226
 Бойко (Личко) С. Р. 32
 Бойко (Павловська) Н. М. 24
 Болтова Н. Т. 25—26, 205
 Бондар О. 186
 Бондар Т. О. 115
 Бондаренко В. М. 102
 Бондаренко В. Д. 55, 148
 Бондаренко Г. О. 26, 207
 Бондаренко М. Г. 121
 Бондаренко Т. П. 26, 210
 Борщенко В. 120
 Боцман П. М. 26—27
 Боярко Л. 27
 Брагунець Д. П. 200
 Бражник М. Т. 146
 Братухін І. 175
 Букет Є. 252
 Бурлаченко Ф. І. 27
 Бурякова Ганя 169
 Бутенко М. Ф. 13
 Валентина, жителька с. Хустянка Сміленського району Сумської області 144
 Ваня, брат Савіцької Є. І. 91—92
 Варка, жителька с. Баба (Жовтневе) Менського району Чернігівської області 96
 Варка, жителька с. Осівка Бершадського району Вінницької області 136
 Варка, сестра Картавої К. І. 94, 96
 Вартакова, *див.* Тафрова Ф. І. 71, 86
 Василь, житель с. Андріївка Бердянського району Запорізької області 133
 Василь, житель с. Дем'янівка Семенівського району Полтавської області 142
 Василь, житель с. Хитці Гадяцького району Полтавської області 138, 139
 Васильченко В. Й. 172
 Васильченко Й. Т. 174
 Васильченко М. 173
 Васильченко М. Й. 172
 Васильченко П. Й. 172
 Васильчиков 201
 Васкевич І. 113
 Вашук (Добишева) П. Є. 103
 Вербицький 28, 210—211
 Вернидуб А. 169
 Вернидуб Н. 169
 Винник Л. 28, 93
 Винокур 28, 181
 Вишневський 169
 Височанська І. 180
 Вільчинська М. 28, 93
 Власенко Н. О. 26, 209
 Вобла Л. І. 29
 Воблій О. В. 29, 215—216, 255—258
 Вовченко М. 168
 Войтенко Є. Ю. 22, 184
 Волошина Є. 29—30, 125
 Вонберг А. 30, 94
 Ворона К. І. 115
 Ворона К. О. 133
 Гаврилюк (Мусій) Д. О. 185
 Гавриш Л. В. 166
 Гавришкєвич В. 228
 Гайдамака М. 30, 198
 Галька, донька Картавої Варки 96
 Гальчук П. Т. 94
 Гам'янін П. Т. 39, 142
 Ганжа Г. Ф. 74, 78, 187

- Ганна, сестра Кравчук Н. С. 93
 Ганна, сестра Літвінової А. А. 162
 Ганя, сестра Савіцької Є. І. 91—92
 Гаса Й. 30, 96
 Гембар І. О. 59, 218—219
 Герасименко 171
 Герасимчук М. 30—31, 108
 Гирич І. К. 31, 95
 Гітлер А. 235
 Глега Б. І. 50, 110
 Гоголь М. 256
 Гоголь Т. 214
 Годинник М. І. 249
 Голініщіві 104
 Головченко А. М. 143
 Гончаренко (Барабаш) О. Т. 153
 Гончаренко В. 203
 Горбатюк В. 243
 Горбунова Ю. О. 147
 Гордієнко Л. І. 135
 Горелік А. 31, 206
 Горілов В. М. 175
 Городненко П. Г. 150
 Горпина, жителька с. Хитці
 Гадяцького району Пол-
 тавської області 138
 Гортинська Б. І. 53, 81, 158
 Гортинська Р. 158
 Горький М. 216
 Горячкіна Н. 135
 Господінов 87
 Гребінник А. 32
 Гребінник Т. 32, 157
 Грек М. О. 54
 Грек О. 54
 Григор'єва Н. Т. 74, 203
 Григорій, брат Войтенко Є. Ю.
 184
 Григорович С. І. 132
 Гринберг 157
 Гринченко Г. М. 32
 Гриценко А. П. 33, 97
 Гриценко Д. Є. 125—126
 Гриценко М. М. 33, 97
 Грінченко (Черевань) К. І. 33,
 43, 102
 Грінченко М. Ф. 33, 102
 Груба М. 24—25, 51, 66, 91—92,
 114, 123, 146
 Гудзенко К. Н. 126
 Гулякіна В. П. 51, 113—114
 Гуменюк М. П. 217
 Гуменюк С. 33
 Гуменюк Ю. 33
 Гупало В. І. 161
 Давиденко А. І. 196
 Давиденко К. 247—248
 Давиденки родина 248
 Давидов Д. І. 134
 Даниленко Д. М. 241
 Даниленко Л. М. 240—244
 Данильчиков 201
 Дарина, жителька с. Велика
 Лепетиха Великолепетись-
 кого району Херсонської
 області 53
 Дарина, жителька с. Хустянка
 Сміленського району Сум-
 ської області 144
 Дацько В. С. 82
 Дейнеко Ю. 193
 Декунова М. Я. 238
 Демченко Л. О. 205
 Демченко О. М. 77—78, 131
 Дзюба М. Ф. 34
 Дзюбенко М. Г. 46, 107
 Дзюбич П. 34, 97
 Дикола М. 77, 137
 Дмитро, житель с. Петрівка
 Приморського району
 Запорізької області 86
 Добишев Є. П. 103
 Добишева Д. Я. 103
 Добровольська М. Я. 121
 Докієнки 165
 Долецький В. 44, 215
 Домнікія, жителька с. Петрів-
 ка Приморського району
 Запорізької області 86
 Доскоч О. І. 103
 Драгун 34, 210
 Дранко Н. С. 68
 Дробот П. І. 225
 Дробот Я. О. 35, 224—227
 Дудник І. 35

- Дульська Х. 36, 220
Дяченко С. 48
Дячина М. І. 179
- Езоп 162
Епштейн 36, 245—246
Епштейн А. 246
- Євгенія, донька Волошиної Є. 30, 125
Євгенія, жителька с. Бендзарі Балтського району Одеської області 137
Євдокія Кузьмівна, теща Ковтуна І. О. 151
Євка В. К. 121
Єждін 127
Єлизавета, сестра Ганжи Г. Ф. 187
Елькіна В. Д. 134
Ємець М. Н. 36—37, 94
Єременко С. В. 129—130
Єфремов П. П. 37
Єфремов С. 255
- Живойнов Є. А. 236
Житній П. М. 37
Жуган Г. 198
Жук О. Л. 60, 118
Жук, житель с. Криничне Устинівського району Кіровоградської області 171
Журавлі 169
- Заболотний С. Л. 168
Зав'язкін П. І. 72, 126
Зав'язкін Ф. І. 72, 126
Завалій А. Т. 146
Задорожнюк О. І. 38
Замрій Ю. Ю. 55, 169
Занькова О. 96
Заплюсвічка В. М. 38, 49
Запорожець Ю. В. 123
Зарецький 38
Здравчева В. П. 71, 88
Зеленський Ф. 189
Злоцький Т. А. 39
Значківський 39, 142
Зозуля Н. А. 212
- Золотін І. 240
Зубко Л. В. 131, 139
Зуєв Я. 104
- Іван, брат Лісничої (Чорнобай) Н. І. 147
Іван, брат Янчевої Н. К. 85
Іван, житель с. Уздиця Глухівського району Сумської області 128
Іваніченко М. Д. 42, 101
Іванов В. М. 39, 152
Іванова А. К. 104
Іванова М. Д. 39, 152
Івчук В. В. 236
Івчук В. Я. 40, 231—236
Ігнатенко М. Я. 40, 199
Ільченко В. 189
Ільченко І. 189
Іорганський В. 88
Іпатенко Ф. С. 41
Іскореська 214
Іщенко 169
- Кабанюк В. Х. 41, 100—101
Каганович Л. 10
Казимирчук (Куліковська) З. П. 184
Калугін В. 104
Кальченко І. П. 42, 48, 50, 70—71
Кальченко О. 42, 134
Каменська Ф. І. 42, 101—102
Канчура В. Ю. 118
Капітон, житель с. Моньки Краси́лівського району Хмельницької області 191—192
Капуста М. Р. 130
Каретін О. 43, 182
Карпенки 189
Картава В. 30
Картава І. Є. 43, 102
Картава К. І. 30—31, 94
Картавий Н. Д. 96
Катрич 131
Кащук Г. 43, 181
Квач М. З. 44, 103
Кваша Т. І. 104
Квітка А. І. 44, 238

- Киківська М. М. 34, 97
 Килимник Є. Є. 44, 215
 Килимник Т. К. 44, 215
 Кисіль А. Є. 36
 Кисіль І. С. 36
 Кисіль Л. І. 36
 Кисіль М. І. 36
 Кисляк 136
 Кисляк П. 44, 136
 Кистерний Я. П. 45
 Кінчевський Ф. 88
 Клименко А. Г. 107
 Клименко В. Ю. 45—46, 75, 104
 Клименко П. Г. 46, 107
 Клименок Н. М. 155
 Климов 235
 Клиштан І. Є. 235
 Клиштан Я. І. 235
 Кліпак А. А. 49, 108
 Кобельник М. 46
 Кобельник С. 46, 190
 Коваленки 91
 Коваленко А. І. 63
 Коваль М. І. 225
 Ковальчук Г. М. 46
 Ковпак С. 239
 Ковтун В. Ф. 57
 Ковтун І. О. 66, 151
 Ковтун І. Ф. 57
 Ковтун О. Ф. 57
 Ковтун П. Ф. 57
 Ковтун Ф. Н. 57
 Ковтун Ф. А. 57
 Ковтунюк 233—234
 Козій І. 47
 Козій Й. С. 47, 108
 Козлов І. С. 42, 48, 50, 70—71
 Козоріз Й. 48
 Колесниченко С. Т. 48
 Колісник Г. Н. 61, 64, 120
 Коломієць (Білокінь) Г. П. 116
 Колот К. П. 49
 Коляновська Г. 49
 Копил Т. І. 142
 Корж Н. В. 116
 Корнієвська (Назарова) Д. С.
 57, 159
 Корнієць 174
 Король В. 180
 Король П. К. 180
 Корягини 104
 Корсун Г. Ф. 42, 48, 50, 70—71
 Косак В. О. 50, 108—112
 Косарев І. Х. 51, 113
 Костюки 51, 195
 Котурна Я. 142
 Кравчинська К. І. 51, 194
 Кравчук Н. С. 29, 93
 Крамаренко Г. С. 76, 193
 Кривий В. 225
 Кривіч Я. С. 51
 Кривогуз В. М. 96
 Криворучко П. І. 215, 257
 Крижанівська Д. 23, 135
 Крижанівський Ф. 23, 135
 Кріпак М. В. 169
 Кроха А. Ф. 142
 Кружнов С. 104
 Крук М. Ф. 44, 215
 Крук Ф. Є. 44, 215
 Крушельницька С. 2 55
 Кудінови 104
 Кузьмін Г. І. 51—52
 Куліковський П. В. 185
 Куліш Г. Т. 52, 114
 Кулик П. С. 252
 Кулько М. Ю. 52, 152
 Купрій Я. 108
 Курико (Кулько) О. П. 52
 Курило М. 100
 Курчук І. О. 133
 Куца А. Є. 135
 Куценко Г. 169
 Кучеренко Л. Д. 94
 Кучеренко В. С. 248
 Кучеренко М. 52, 252
 Кучеренко О. Т. 249
 Кучеренко С. Г. 249
 Кучеренко Т. В. 52, 248, 250
 Куш С. 52—53, 115
 Кушій Я. 53, 108
 Лавренюк Р. 217
 Лазарчук В. М. 143
 Лариса, донька Морозовсько-
 го М. 116

- Ларіонов 164
 Лащ М. 145
 Лащ А. 145
 Лащ П. 145
 Левченко І. 189—190
 Левченко М. 190
 Левченко Ф. І. 190
 Леонтович М. 255
 Лепьошкіна О. М. 240
 Ликерія, жителька с. Моньки
 Красилівського району
 Хмельницької області 191
 Лисак Т. 53, 158
 Лисенко І. П. 203
 Лисенюк К. 217
 Литвин М. І. 146
 Литвинова (Шаповал) С. С.
 77, 137
 Литовченко І. Ф. 187
 Литовченко М. П. 187
 Литовченко Ф. І. 187
 Литовченко Х. І. 187—188
 Лихошерст О. Є. 22, 202
 Личко Г. Р. 32
 Личко П. 157
 Личко Р. Т. 32, 157
 Лізогузов І. М. 104
 Ліповська Л. Ф. 57, 116
 Лісничка (Чорнобай) Н. І. 73,
 147
 Лісовська М. П. 74, 193
 Літвінова А. А. 162
 Ляна П. Ф. 53
 Ломаєва Л. С. 58, 204
 Луговська Я. 17, 69, 231
 Лузан В. Д. 73, 129
 Лузан У. Л. 129
 Лукашова Г. Я. 36, 220
 Любов Корніївна, вчителька
 в с. Новий Стародуб Пет-
 рівського району Кіро-
 воградської області 197
 Луценко І. 56
 Ляпота О. О. 37, 98
 Мазило З. В. 115
 Мазунова М. 166
 Мазуркевич Г. С. 72
 Майор Л. Г. 121
 Макарова Д. 262
 Макуха П. 54, 184
 Малиш 54—55
 Маловічко А. І. 54, 169
 Маловічко М. 216
 Манько М. 166
 Марійка, донька Здравче-
 вої В. П. 89
 Марінов В. В. 109—113
 Марія, жителька с. Хустянка
 Сміленського району Сум-
 ської області 144
 Марія, сестра Ганжи Г. Ф. 187
 Марія, сестра Лісничої (Чор-
 нобай) Н. І. 148
 Марія, сестра Рябушенко
 (Струсевич) Н. В. 136
 Марія, сестра Чорної Л. 139
 Марія, сестра Чупис Г. М. 197
 Марія, сестра Шиш Г. І. 139
 Маркевич Г. С. 207
 Маркеєнко Ф. 96
 Марков П. 104
 Мартиненко К. 188
 Мартинова Р. А. 78, 202
 Мартиновський В. 55, 148
 Мартинович О. Ф. 55—56
 Маруніч І. 216
 Марфа, жителька с. Федорівка
 Карлівського району Пол-
 тавської області 98
 Марфа, сестра Білянської О. Я.
 198
 Марфа, сестра Вашук (Доби-
 шевої) П. Є. 104
 Марченко Г. І. 44, 103
 Марченко М. 54, 60, 74
 Марчук А. 108, 139—140, 237
 Мар'янов 24, 54—55
 Махорін Г. Л. 58, 70, 73
 Мелех П. 27
 Мельник В. А. 183
 Мельник Д. 203
 Мельник М. А. 183
 Мельник Н. А. 183
 Мельничук А. О. 97
 Микитча П. 166

- Микола, брат Лісничої (Чорнобай) Н. І. 147
- Микола, брат Савченко Р. Г. 166
- Мировська Н. М. 50, 111
- Мирон О. І. 109
- Мироненко П. 138
- Миронюк Д. 163
- Митько І. С. 27
- Михайло, брат Білянської О. Я. 198
- Михайло, брат Завалій А. Т. 146
- Михайло, брат Коломієць (Білокінь) Г. П. 116
- Михайло, житель с. Уздиця Глухівського району Сумської області 128
- Михайлюк Павло 253
- Михайлюк Параска 253—254
- Мицик Ю. 51
- Миць М. М. 66, 122—123
- Мільченко П. Т. 74
- Могілівський М. С. 115
- Молотов В. 9
- Морозовський М. 57, 116
- Морозовська П. 116
- Мостовий Г. О. 155
- Мостовик О. І. 168
- Мочерет 157
- Мудь К. Т. 46, 190
- Мудь Л. К. 46, 190
- Мудь П. І. 46, 190
- Мурін Л. 81, 159
- Мурін М. 81, 159
- Мурін О. 81, 159
- Мурлян М. П. 67, 123
- Муха Г. І. 116
- Нагребецький А. Н. 31, 47, 53, 79, 108
- Нагребецька М. І. 69
- Назаренко С. Г. 229
- Назаров С. Ф. 57
- Назаров Ф. П. 159
- Назаров І. 161
- Назарова О. С. 159
- Настя, донька Картавої В. 96
- Наталія, сестра Почапської Г. К. 148
- Наталка, сестра Христова В. Г. 71, 88
- Непомнящий С. Е. 58, 117
- Несміх З. Я. 169
- Несміх П. 169
- Нікітіна В. Г. 169
- Ніколайчук 237
- Нікулін С. С. 58, 204
- Нікульча О. М. 100
- Ніна, жителька с. Петрівка Приморського району Запорізької області 86
- Новейко 235
- Овдієнко П. І. 234
- Овдіюк (Шевчук) О. І. 21, 24, 68, 124
- Огієнко І. 255
- Оголь 195
- Оденбах В. Д. 192
- Одрин О. С. 161
- Оладько П. І. 58
- Олександр, брат Сарафанюка Я. І. 125
- Олександра, жителька с. Трембачеве Новописківського району Луганської області 200
- Олексієнко Г. О. 59
- Олексієнко К. О. 59
- Олексій, брат Сохи П. А. 200
- Олена Михайлівна, вчителька у с. Новий Стародуб Петрівського району Кіровоградської області 197
- Олена, жителька с. Хустянка Сміленського району Сумської області 144
- Ольга, сестра Пилипенко М. М. 129
- Ольга, сестра Сарафанюка Я. І. 125
- Омелянчук М. С. 159
- Омельченко Р. М. 121
- Орлівська Г. Я. 59, 219
- Осадча В. П. 168
- Осадчук І. С. 59—60, 118
- Осипенко Т. В. 162

- Остапко О. Т. 133
 Остап'юк Т. І. 60, 118
 Остряньська С. М. 167
 Охоцька В. О. 178—179
 Охріменко Г. 236
 Охріменко Ф. І. 63
 Очерідник Н. 60
 Ошедченко Ю. 175
- Павло, житель с. Новопарафіївка Кегичівського району Харківської області 188
 Павло, житель с. Хустянка Сміленського району Сумської області 145
 Палажка, жителька с. Юхимівці Волочиського району Хмельницької області 178—179
 Палатіна А. В. 184
 Палій В. В. 115, 133
 Палій І. Т. 183
 Палюн О. М. 119
 Пальчик (Скотар) К. С. 61
 Пальчик С. С. 61
 Панаж В. 61
 Панін М. С. 133
 Папуга В. В. 50, 111
 Папуша Ф. 61, 64, 120
 Параска, жителька с. Хитці Гадяцького району Полтавської області 139
 Парфило М. Ю. 61
 Пасічник В. В. 202
 Пасічник В. М. 154
 Пасічник Л. 191
 Пасічник М. 154
 Пасічник П. А. 154
 Пасічник У. М. 154
 Патай Г. А. 150
 Патай М. С. 150
 Патлатий Г. 62
 Пахота С. 62, 184
 Пацьорко І. 53
 Пацьорко Н. 53
 Пашкульська М. 87—88, 90
 Пелішенко А. І. 68
 Пелюшенко М. Ф. 61
 Пелюх (Пеліхов) Т. І. 62, 120
 Петенко (Кучеренко) О. Ф. 250
 Петлюра С. 255
 Петренко Г. Г. 52, 114
 Петренко, секретар райкому в м. Зінькові Полтавської області 170
 Петрик М. І. 70, 219
 Петричук П. П. 63, 181
 Петро, житель с. Петрівка Новобузького району Миколаївської області 132
 Петрунеля, мати Савіцької Є. І. 91
 Петрущак М. 205
 Пешкова М. І. 104
 Пенкін 149
 Пилип, житель с. Вільшанка Вінницької області 134
 Пилипенко М. М. 73, 129
 Пилипенко О. В. 170
 Пиндюр М. 61
 Пипа П. 62, 119
 Писаренки 169
 Писарук В. О. 43, 181
 Писарук Г. О. 43, 181
 Писарук Л. О. 43, 181
 Писарук М. О. 43, 181
 Писарук О. М. 43, 181
 Писарук Х. М. 181
 Пишна Я. 149, 163
 Півленко О. М. 42, 134
 Півторацький С. Я. 121
 Піддубний І. 63, 155
 Пізняхівська Н. Т. 225
 Пікул Д. 31, 47, 53, 79, 107
 Погрібна Г. П. 76, 130
 Погрібний П. В. 63, 155
 Покладова К. 202
 Покорняк Н. 225
 Покровко В. Я. 140
 Поліна, донька Волошиної Є. 125
 Поліна, сестра Савіцької Є. І. 25, 91
 Попович А. І. 50, 112
 Попович Н. Д. 64, 121
 Попович Т. П. 64, 122
 Постишев П. П. 10, 170

- Потупа Г. К. 146
 Потупа К. 146
 Поцепи 169
 Почапська Г. К. 148
 Приймак М. С. 46, 75, 104
 Принь В. Ф. 64
 Приходько В. О. 213
 Прокопенко С. 42, 101
 Прокопишина Г. І. 134
 Прокопишиний І. 96
 Пророка 195
 П'ятаченко С. В. 58, 117
- Рабулець О. Д. 141
 Радкевич Н. П. 236
 Рак Н. А. 62
 Ратушна В. П. 31, 203
 Рева С. 224
 Резвін Є. С. 52, 115
 Резнік Т. І. 65
 Рибак Є. І. 135
 Ромахіна Л. С. 211
 Рубаха С. В. 65, 154
 Руденко К. 65, 151
 Руденко О. 141
 Рудь М. Н. 66, 122—123
 Ружицька Г. М. 178
 Ружицький М. 75
 Ружицький Ф. М. 75, 176
 Рябушенко (Струсевич) Н. В. 45, 136
 Рябченко 66
 Рязанов О. А. 67
- Сабецька Н. 67, 123
 Савенкова А. 141
 Савицький 125
 Савіцька Є. І. 25, 91—92
 Савіцька П. 25
 Савченко І. 166
 Савченко П. І. 166
 Савченко Р. Г. 166
 Савчук А. М. 94
 Садкова Н. Ф. 139
 Саєнко 226—227
 Саковиха, дядина Карта-
 вої К. І. 96
 Сакович І. 96
- Санька, жителька с. Хитці
 Гадяцького району Пол-
 тавської області 139
 Сарафанюк І. Д. 125
 Сарафанюк Я. І. 30, 70, 125
 Семенець М. А. 167
 Семенюк (Рубаха) З. Г. 65, 154
 Сепета П. Д. 67
 Сердешна М. П. 41, 100
 Серебрякова Л. Я. 41, 101
 Сидоренко І. М. 199
 Сидоренко М. Є. 73, 128
 Сидоренко М. 68
 Сидьорко Р. Д. 99
 Сильченко Г. Т. 144, 146
 Сіленко І. 33
 Сіленко М. 33
 Скидан О. М. 152
 Скороход М. 169
 Скороход Т. Т. 76
 Слинько П. 224
 Смєлкова О. О. 100—101
 Смішлива Л. О. 79—80, 199
 Смутьський М. 148
 Смуток К. Г. 68
 Собко В. 141
 Соколов Д. А. 125
 Соловей П. А. 21, 68, 124
 Сологуб М. Г. 69, 205
 Сороката Г. 77, 137
 Соха П. А. 200
 Спанатій В. І. 204
 Спаровий О. Ф. 69, 229—230
 Співак Ф. П. 70, 183
 Сталін 7—12, 156—157, 251
 Стегній (Хелемеля) В. М. 58,
 116—117
 Степан, брат Завалій А. Т. 146
 Степан, житель с. Воробіїв-
 ка Білогірського району
 Хмельницької області 180
 Степанида, жителька с. Плос-
 ке Балтського району-
 Одеської області 98
 Степанишина Є. А. 50, 108
 Стельмашенко Є. М. 69
 Стефанишина Л. Б. 202
 Стефанюк К. 70

- Стеценко К. 255
 Стеценко М. О. 167
 Стеценко Т. А. 94
 Стрельницька А. С. 115
 Струсеви́ч П. Ю. 137
 Сугак М. 125
 Супрунець Д. Т. 42, 48, 50, 70—71
 Суткова Н. Г. 183

 Тамбовський Є. 149
 Тафрова Ф. І. 89
 Теницька Г. І. 148
 Терлецька В. С. 168
 Терлецька Г. С. 168
 Терлецька М. С. 168
 Терлецька М. С. 168
 Терлецька О. 168
 Терлецька С. С. 168
 Терлецький Д. С. 168
 Терлецький І. С. 168
 Терлецький О. С. 168
 Терлецький С. 168—169
 Терлецький Ф. С. 168
 Терлецький Я. С. 71, 168—169
 Тетієвський Х. 168
 Тетьора А. 125
 Тимофеев В. 32, 79, 206
 Тимченко Ю. 216
 Тичина П. Г. 72, 207—208, 255
 Тиханський І. 72, 126
 Тищенко Є. К. 72
 Тищенко І. Є. 73, 127
 Тищенко М. П. 128
 Тищенко М. 128
 Тканов І. Г. 175
 Тканова П. 175
 Ткаченко В. Д. 73, 165
 Ткаченко В. П. 35, 210
 Ткаченко І. 165
 Ткаченко М. 165
 Ткаченко О. О. 164
 Ткаченко О. А. 73, 163
 Ткаченко С. Я. 165
 Ткачук А. Р. 73
 Тодоренко В. І. 136
 Толстови 104
 Томилко Г. В. 154—155
 Топалов М. А. 193

 Топчій Ю. 196
 Точилін В. М. 104
 Триморуш Г. І. 135
 Трофименко Є. 73, 147
 Троцан П. 74
 Тушич Н. 185
 Тюканкіна (Мельник) Н. Й. 183
 Тягуненко Р. 169

 Удовиченко С. К. 225
 Удовиченко Ю. 227
 Уляна, жителька с. Хотіївка
 Семенівського району
 Чернігівської області 140
 Устинівська Т. Я. 125
 Уткін Т. П. 74, 204
 Учуєва Л. О. 125, 137

 Фабрика В. К. 131
 Фабрика І. 77
 Фалілеев М. М. 97
 Фалілеев П. М. 33, 96
 Фастівець В. Є. 70, 182
 Фастівець Є. П. 182
 Фастівець М. Є. 182
 Федоренко І. 187
 Федоренко О. 187
 Федотов М. 166
 Федотова Р. 166
 Фідлер 74, 193
 Філь С. В. 74
 Фліпчук Г. 75, 177—178
 Фолкуян С. 203
 Фотина, невістка Сорокатої Г.
 137
 Фурманова М. 197

 Халаменда Г. Т. 50, 112
 Ханенко Ф. 61
 Харитина, жителька с. Хитці
 Гадяцького району Пол-
 тавської області 139
 Харченко П. П. 45, 75, 104
 Хасанова Р. В. 114
 Хатаєвич М. 9
 Хвіст Є. П. 156
 Хмельницький М. І. 187
 Хорошевська Л. О. 199

- Храбець Я. 146
Христов В. Г. 71, 87—88
Хтодось М. 72, 207
Худолій М. Г. 82
- Цимбаліста О. 75
Цирульник К. 76
Цюпа І. А. 170
- Чабан Д. Г. 94
Чепіга У. 224
Чепуренко Г. І. 107
Черванюк Л. В. 133—134
Черевань О. О. 43
Черевченко (Медведенко) Є. Т. 43, 182
Черненко М. І. 142
Чечоткін Г. В. 238—239
Чорна А. В. 68
Чорна В. С. 138
Чорна Л. 139
Чорна О. Т. 59
Чорнобай Т. 147
Чуб Є. 203
Чумак К. 118
Чумаченко Х. Я. 76, 194
Чупис Г. М. 30, 197
Чупис М. 30
- Шавков 88
Шаповал В. 138
Шаповал Д. М. 76, 137
Шаповал П. С. 96
Шаповал О. Т. 208
Шаповал С. В. 137
Шаповал Т. 77
Шаповалова М. Д. 39, 99
Шарандак В. В. 172
Шаргородський П. І. 77, 132
Шардт А. С. 77—78, 131
Шардт Є. Ф. 77—78, 131
Шардт І. С. 77—78, 131
Швець М. Т. 36
Швець П. 78
Швець Ф. Т. 78, 187
Швець Х. 78, 202
Шевченко О. М. 134
Шевченко Т. 233
- Шелих Г. К. 190
Шепель 224
Шер П. В. 78, 206
Шилушин 79
Шинкаренко 162
Шиш Г. І. 138
Шкадов 107
Шквира В. Г. 121
Шкурін М. 31, 47, 79, 108
Шлепченко 235
Шнабель-Тихомирова О. Я. 64, 127
Шовкопляс 79, 199
Шовкошитня С. В. 116
Шопов Д. 88
Шрамко Г. І. 80, 132
Штихно Й. І. 80, 153
Штогрин К. 108
Шуляк В. П. 156
Шуляк Н. А. 190
Шумило В. І. 81
Шумило І. Я. 80—81
Шурда Ф. Т. 189
Шустіцький Г. Д. 81, 158
Щербець Ф. І. 22, 149
- Щитильник 147
- Ющук А. А. 33
- Явдоха, жителька с. Черепівка
Буринського району Сум-
ської області 146
Явдоха, сестра Півленко О. М. 135
Ягідка М. А. 81, 209
Якубович 233
Янчева Н. К. 71
Янчук І. І. 82, 218
Яременко О. П. 171
Ярещенко 212
Ярмоленко 233
Ярмусевич Г. 169
Ярмусевич М. 169
Ярмусевич О. 169
Яроменко 82, 131
Ярош Б. І. 51
Яцун О. Д. 82

Географічний показник

- Авраменків, х. 31
Авраменкове, с. 31
Австралія 4
Австрія 245
Австро-Угорщина 249
Агаймани, с. 113
Аджамка с. 37
Алтинівка, с. 76
Америка 181
Ананьївський район 38
Андріївка, с. 52
Антонівка, с. 219
Андрушівський район 69
Арбузинський район 54—55
Аркалаєвка, с. 64, 121
Атаманівка, с. 209
Ашанівка, с. 225
- Баба, с. 142
Бабин Яр 235
Базалія, смт. 28, 43, 63, 181
Балаклія, м. 107
Баламутівка, с. 73
Баландине, с. 125
Балта, м. 136
Балтський повіт 22
Балтський район 76, 97, 103,
115—116, 120, 125, 131,
136—137
Бахмацький район 150—152
Бахмач, с. 39, 65, 151, 152
Бахмач-Пасажирський, ст. 39,
152
Баштанський район 143
Бендзарі, с. 29, 44, 70, 125, 136
Бердичів м. 220
Бердянський район 38
Березівка, с. Балтського райо-
ну Одеської області 76, 137
Березівка, с. Талалаївського
району Чернігівської об-
ласті 166
Березнегувате, смт 33, 43, 102
Березнегуватський район 33,
43, 46, 64, 75, 102, 121, 130,
143
Бершадський район 135
Биківня 235
Бишівський район 250
Бікін, м. 243
Біла Церква м. 69, 205
Біловодський район 200
Білогірка (Білогорілка),
с. Лохвицького

- району 32, 157—158
 Білогірський район 179
 Білозерський район 22, 54, 62
 Білопільський район 36, 220
 Білопільщина 36, 220
 Білорусія 241
 Білоусівка, с. 74, 203
 Благодатне, с. 225
 Близнюківський район 36
 Бобринець, м. 228
 Бобринецький район 69
 Бобринка, с. 228
 Богодухівка, с. 44
 Богословка, с. 148
 Божедарівка, селище 77—78, 131
 Бориспіль, м. 234
 Бориспільський район 40, 231, 234
 Боровичка, р. 197
 Борсуки, с. 57, 116
 Боярка, м. 252
 Броварський район 231, 233
 Бряньщина 239
 Бут, р. 100, 162, 230
 Бугаївка, с. 147
 Будилка, с. 58, 116—117
 Бузівка, с. 217
 Булакове, с. 143
 Бунякине, с. 238, 240
 Буринський район 146
 Варюшине, с. 78, 202
 Василівка, с. 228, 256
 Василівський район 34, 64
 Васильків 253
 Васильківський район 56, 121
 Велика Знам'янка, с. 103
 Велика Лепетиха, смт 24—26, 51, 53—54, 60, 66, 74, 90—92, 114, 123, 144, 146
 Велика Лука, 67
 Велика Мечетня, с. 22
 Велике Плоске, с. 72, 126
 Великий Зліїв, с. 65, 154
 Великий Хутір, с. 35, 48, 223
 Великі Будища, с. 159—161
 Великобагачанський район 46, 107
 Великобілозерський район 61, 184
 Великолепетиський район 24, 26—27, 51, 53—54, 60, 66—67, 74, 90, 113, 122, 144
 Великомихайлівський район 72, 126, 184
 Веселе, смт 258
 Веселики, х. 42, 101
 Веселинівський район 23, 74, 78, 187, 202
 Веселівка, с. 228
 Веселівський район 29, 215—216, 256
 Виноградівка, с.
 Висулька, с. 23, 74, 78, 187
 Витязівка, с. 228
 Вишгородський район 210
 Вишневе, с. 67, 123
 Вікторівка, с. 230
 Вікторія, с. 46
 Вільшанка, с. 134
 Вільшанський район 168
 Вінинці, с. 146
 Вінниця, м. 31, 47
 Вінницька область (Вінничина) 30, 44, 47, 53, 77
 Вітебщина 241, 243
 Вітовський район 73
 Віхове, с. 242
 Вовкодаєво, с. 201
 Вознесенський район 22, 74, 149, 203
 Володарка с. 28, 210
 Володарський район 21, 24, 68, 124
 Володимирівка, с. Городнянського району Чернігівської області 52, 152
 Володимирівка, с. Новобузького району Миколаївської області 37
 Володимирівка, с. Роменського району Сумської області 96
 Волочиський район 33, 46, 75, 176, 178, 180, 183, 190

- Волошинівська школа 256
Воробіївка, с. 179
- Гадяцький район 138
Гадяч, м. 138
Гаївка с. 59
Ганівка, с. 139
Генічеський район 39
Глеюватка с. 81, 209
Глухівський район 72, 127 — 129
Гнилий Сланець, р. 229
Гоголів, с. 233
Голованівський район 167
Горбанівка, частина смт Березнегувате 102
Горобіївка, с. 156
Городищенський район 212
Городнянський район 52, 152
Гюнівка, с. 61
Грунь, с. 54, 169—170
- Далекий Схід 61
Дебальцеве, с. 121
Демидівка, с. 66
Демківка, с. 77, 131, 158
Демківці, с. 81, 132
Дем'янівка, с. 142
Димер, с.м.т. 210
Дзеркалька, с. 94
Дніпро, р. 208
Дніпрівка, с. 33, 96
Дніпропетровськ (суч. Дніпро), м. 207
Дніпропетровська область 25, 67, 77—78, 81, 91, 121—123, 131, 209, 246
Добровеличківський район 71, 168
Добровілля с. 36, 244—245
Доманівка, смт 148, 162
Доманівський район 42, 101, 148, 230
Донбас 135, 141, 159, 173, 245
Донецька область 147
Драбинівка, с. 70, 182
Дрюкова, с. 228
Дударків, с. 40
- Дунаєвецький район 139
Дунаївці, м. 68, 108, 237
- Європа 6
Єфінгар, с. 143
Євсуг, с. 201
- Жашківський район 23, 59, 82, 217—219
Житомир, м. 58, 70, 73, 220, 239
Житомирська область 51, 58—59, 69, 73, 118, 143
Житомирський район 143
Жміївка с. 28, 210
Жорнище, с. 159
- Запоріжжя, м. 34—36, 42, 48, 50—52, 64, 66, 71,
Запоріжжя, с. 122—123
Запорізька область 9, 22, 25—26, 29, 31, 33—34, 36, 38, 42, 48, 50, 52, 54, 61—62, 64—65, 70—71, 74, 78—79, 85, 87—88, 96, 99, 103, 115, 133, 176, 184, 192—193, 210, 215—216, 256
Заставля, с. 140
Зелене II, с. 92
Зелений Гай, с. 164
Зинов'євський район 37
Зінків, м. 170
Зінківський район 33, 170
Знам'янка м. 55—56
Золотоніський район 223
Золотоноша, м. 35, 226
Зоря, с. 164
- Іванівський район 21, 175
Іванківський район 28, 210
Ізюм, м. 73, 147—148
Ізюмський район 147
Іллічівськ (Чорноморськ), м. 135
Ільїнецький район 159
Ічня, м. 62, 119
Ічнянський район 62
- Казахстан 60

- Калантаєво, с. 31, 203
 Калинівка, с. 64, 121
 Каланчацький район 74
 Калуга, с. 75, 130
 Кам'янець-Подільський район 133
 Кам'янський район 125
 Кам'янсько-Дніпровський район 33, 96, 103
 Канада 73
 Канів м. 72, 207—208
 Капустяни, с. 80, 82, 132
 Карачів, м. 239
 Карлівський район 36, 98
 Картавий, х. 94—95
 Катеринівка, с. Білопільського району 36, 220
 Катеринівка, с. Великолетиського району 51, 113
 Кегичівський район 187
 Київ, м. 57, 109, 174, 205, 226, 239, 252, 254
 Київська губернія 248
 Київська область (Київщина), 21, 24, 28, 40, 52, 56, 58—59, 94, 116, 124, 146, 210, 231, 236, 250, 253
 Київський повіт 248
 Кирилівка с. 65
 Китайгород, с. 132
 Кишенці, с. 217
 Кіровоград м. 25, 56
 Кіровоградська область (Кіровоградщина) 11, 25, 37, 55—56, 59, 68, 71, 77, 167—168, 171—172, 196, 208
 Кіровоградський район 37, 174
 Клинці, с. 174
 Княжичі, с. 231
 Кобеляцький район 26, 206
 Ковалин, с. 116
 Кодима, м. 134
 Кодимський район 28, 70, 93, 134—135, 219
 Козинці, с. 132
 Козова, смт 119
 Козелецький район 27, 61
 Колонщина, с. 248, 251—252
 Комарівка, с. 76, 193—194
 Кононівка, с. 226
 Костянтинівка, м. 245
 Костянтинівка, с. Мелітопольського району Запорізької області 34, 210
 Костянтинівка, с. Арбузинського району Миколаївської області 24, 54
 Коростки, с. 118
 Корюківка, м. 57, 153, 159—161
 Корюківський район 80, 153, 159
 Краків, м. 208
 Краматорськ, м. 246
 Красилівський район 190
 Красний Лиман, с. 148
 Краснопілля, с. 11
 Кролевецький район 76
 Крива Пуца, с. 230
 Кривець, с. 217
 Кривий Ріг, м. 209
 Криворізький район
 Кривоносова, с. 228
 Крим 58, 204, 258—259
 Кримка, с. 30, 94
 Криничанський район 81, 209
 Криничне, с. 171
 Кубань 12
 Куліковка, с. 184
 Куриленки, х. 96
 Куцівка, ст. 174
 Куцо-Ганебне, с. 52, 114
 Лабушне, с. 135
 Лебедин, м. 51, 116, 194
 Лебединський район 38, 49, 58, 61—62, 80—81, 116—117
 Лебедівка, с. див. с. Куцо-Ганебне 52, 114
 Леб'яже, с. 13
 Левковці, с. 183
 Лемеші с. 27, 61
 Ленінград (суч. Санкт-Петербург), м. 161
 Летківка, с. 132
 Липоводолинський район 67, 82

- Лисянський район 42, 134
Лозоватка, с. 168
Лохвицький район 32, 157
Лубни, м. 255
Луганська область 40, 79,
198—201
Лукашівська сільрада 51
Лучка, с. 82
Лучки, с. 26, 206
Любарський район 59, 118
Львівська область 243
- Макариха с. 55
Макарівський район 52, 248,
250
Мала Кужелівка, с. 68, 236
Малківка, с. 167
Маловисківський район 59
Маринівка, с. Ананьївського
району Одеської області 38
Маринівка, с. Доманівського
району Миколаївської
області 42, 101
Маринопіль, с. 192
Маріуполь, м. 120
Мар'янівка, с. Арбузинського
району Миколаївської
області 48
Мар'янівка, с. Макарівський
район Київської області 52,
249—252
Мар'янівка, с. Софіївського
району Дніпропетровської
області 67, 123
Мгарський монастир 255
Мелітополь м. 25—26, 31—32,
78—79, 205, 209—211, 258
Мелітопольський район 34,
176, 210
Менський район 142
Миколаїв, м. 23—24, 27, 33,
37—38, 47, 49, 54, 163
Миколаївка, с. 22—23, 25,
91—92
Миколаївська область 23—24,
27, 30—33, 37—38, 41—43,
46—49, 54—55, 64, 73—75,
78, 94, 100—102, 121, 130,
132, 141, 143, 148—149,
162—163, 182—183, 202—
203, 230
Миколаївський район 100
Миколо-Бабанка, с. 228
Миролубівка, с. 203
Миропіль 60
Михайлівка, с. 27, 75, 130
Міловський район 79, 199, 201
Мініни, с. 58
Мойсинці, с. 28, 39, 93, 142
Мончинці, с. 192
Моньки, с. 190
Морозівка, с. 199
Москалівка, частина с. 147
Москва, м. 8, 147—148,
219—220, 235
Мурманськ, м. 38, 49, 62, 81
Мусіївка, с. 201
- Наумівка, с. 80, 153, 161
Нижні Сірогози, ст. 60
Нижньосірогозький район 25,
91, 122
Німеччина 249
Нова Гребля, с. 183
Нова Одеса, м. 149—150
Нова Прага с. 77, 208
Нова Чорторія, с. 59, 118
Новгородківський район 172
Новий Стародуб, с. 196
Новобузький район 22, 31, 37,
132, 202—203
Новогеоргіївка, с. 143
Новогригорівка, с. 22, 202
Новомикільськ, с. 79, 199
Новомиколаївка, с. 21, 163, 175
Новомиргородський район 68
Новоодеський район 27, 41,
43, 182
Новоолександрівка, с. 200
Новоолександрівська сільрада
74
Новоолексіївка, с. 39
Новопарафіївка, с. 187
Новопетрівка, с. 22, 54, 62, 184
Новопсковський район 40,
198, 200

- Новосанжарський район 70, 182
 Новосафронівка, с. 43, 182
 Новоспасівка (Осипенко) с. 42, 48, 50, 70—71
 Новосеастополь, с. 32
 Новоукраїнка, с. 143
 Новоукраїнське, с. 155
 Новоукраїнський район 25
- Обжиле, с. 137
 Обіточне, с. 38, 99
 Овруцький район 143
 Овруч, м. 143
 Одеса, м. 60, 70, 102, 127, 163
 Одеська область 11, 28—29, 31, 34, 37—38, 44, 55, 57, 61, 64, 701, 72, 76, 93, 97, 103, 115—116, 120, 125—126, 134—137, 184, 219
 Олександрівка, с. 45—46, 75, 104
 Олександрійський район 77, 208
 Олександрія м. 208
 Оленівка, с. 73, 163
 Олешня, с. 76, 193—194
 Омськ, м. 44, 238
 Опішня с. 33, 247
 Оріховський район 9
 Орлянське с. 34, 64
 Осередок, частина с. Березівка 166
 Осикова (Осиків), с. 250
 Осипове II, с. 40, 198
 Оситна, с. 68
 Осіївка, с. 135
 Осіч, с. 150
 Остап'є, с. 107
 Острівська сільрада 66
 Охтирський район 54, 76, 169, 193
- Павлівка с. 59, 218
 Пальмира, с. 35
 Первомайськ, м. 141
 Первомайське, с. 170
 Первомайський район 30, 55, 94, 141, 148
- Переяславський повіт 255
 Переяслав-Хмельницький район 94, 116, 146
 Переяславщина 256
 Петрівка, с. Новобузького району Миколаївської області 132
 Петрівка, с. Приморського району Запорізької області 71, 85, 87—89
 Петрівський район 196
 Петрово-Солониha, с. 41, 100—101
 Петропавлівка, м. 246
 Петропавлівка с. 212
 Печенізький район 13
 Пилиповичі, с. 256
 Пирятинський район 75, 104
 Пиріжна, с. 70, 219
 Писарівка, с. 219
 Південний Буг, р. 100, 162, 230
 Піскошине с. 29, 215—216, 257—258
 Піщана, с. 131
 Піщане с. 26, 209
 Плешкані, с. 223
 Плоске, с. 34, 61, 64, 97, 120
 Плющівка, с. 143
 Погребищенський район 44
 Поділ, с. 63, 155
 Подільська сільрада 67
 Подільська губернія 22
 Поліський район 28
 Полтава, м. 58, 204, 211
 Полтавська область (Полтавщина) 26, 32—33, 36, 45—46, 57, 70, 75, 98, 104, 107, 138, 142, 157, 159—161, 170, 182, 206, 246—247
 Польща 142, 234
 Полянка, с. 48
 Помічна, с. 25
 Попівці, с. 33
 Попільнянський район 51
 Потягайлівка, с. 206
 Придніпровське, с. 28, 39, 93, 142

- Прилуки, м. 167, 213
Прилуцький район 167
Приморськ, м. 99
Приморський район 71, 85,
87—88
Путивль, м. 239
Пушкарщина, с. 243
- Радивонівка, с. 46, 107
Радомишльський район 58
Рацюківщина, с. 226—227
Рибчине, с. 172
Ріпки, смт 155
Ріпкинський район 65,
154—155
Рождественське, с. 225
Розівка, с. 74, 193
Розкопана с. 44, 215
Розівський район 192
Романівська Буда, с. 153
Роменський район 31, 94
Роменщина 256
Ромни, м. 248
Рубанівка, с. 67, 92
Ружин, смт 73
Ружинський район 73
- Сабадаш, с. 217
Савинці, с. 132
Сарнів, с. 180
Сатанівський район 62—63,
119
Сахалін 38, 49, 62, 81
Сахновщинський район 52,
114
Северинівка, с. 132
Семенівський район Пол-
тавської області 142
Семенівський район Чер-
нігівської області 45, 140
Сенькове, с. 201
Сергіївка, с. 121
Сибір 167, 173, 191, 224,
253—254, 260
Сисівка, частина с. Березівка
166
Сімферополь м. 58, 204
Скибинці, с. 187
- Словянськ, м. 245
Смілівський район 31, 94
Снігурівський район 32, 46
Соколівка, с. 230
Соловки 170, 224
Соломна, с. 62—63, 119
Сомкова Долина, с. 94
Соснівка, с. 226
Софіївка, с. 55
Софіївський район 67, 123
Спиридонівка Новоодеського р-
ну Миколаївської області 41
Срібнянський район 63, 155
Ставки с. 58
Стара Синява смт 214
Староушицький район 185
Суворівка, с. 27
Суми, м. 36, 58, 117, 220,
239—240, 244
Сумська область 31, 36, 38,
49, 51, 54, 58, 61, 67, 72,
76, 80—82, 94, 116—117,
127—129, 144, 146, 169, 193,
194, 220, 240, 244
Сухий Сланець 162
США 73
- Талалаївський район 166
Тарасівка, с. 228
Тарган, с. 124
Теофіпольський район 28, 43,
63, 181
Тернове, с. 71, 168
Тернопіль, м. 26, 32, 35, 79, 206,
210, 212
Тернопільська область 119
Тетянівка, с. 32
Тимкове, с. 28, 93
Топилівка, с. 30, 197
Требухів, с. 233
Трембачеве, с. 200
Тростинка с. 56, 253—254
Тростянецький район 77, 80,
82, 131, 187
- Удріївка, с. 49, 108
Узбекистан 248
Уздиця, с. 72, 127—129

- Україна 4, 6, 255, 258
Ульянівка, с. 69, 230
Устинівка, с. 172
Устинівський район 171
- Ф**
Федорівка, с. 36, 98
Фролівський монастир 254
- Х**
Хабаровськ, м. 243
Харків, м. 72
Харківська область (Харківщина) 13, 36, 52, 73, 114, 147, 187, 245
Херсонська губернія 27
Херсонська область 21, 24, 26, 39, 51, 53, 60, 66—67, 74—75, 90, 113, 122, 175, 237
Херсонський повіт 27, 32
Хитці, с. 138
Хмельницька область 28, 33, 43, 46, 49—50, 53, 62—63, 68, 75, 81, 108—112, 119, 133, 139—140, 158, 176, 178—183, 185, 190, 214, 236
Ходорків, с. 51
Хорлівський район 74—75
Хогіївка, с. 45, 140
Хоцьки, с. 256
Хустянка, с. 144
- Ц**
Цвіклівці, с. 133
Цвіткове, с. 148
- Ч**
Чапаєвка (суч. Благодатне), с. 225
Чемерівці, м. 158
Чемеровецький район 53, 81, 158
Чепелівка, с. 191
Червона Буда, с. 153
Черепівка, с. 146
Черепінь, с. 143
- Черкаська область 23, 28, 30, 35, 39, 42, 44, 48, 59, 82, 93, 125, 134, 142, 197, 207, 212, 217—218
Чернече, с. 44, 103
Чернігів, м. 27
Чернігівська область 27, 39, 45, 52, 57, 61—63, 65, 80, 119, 140, 142, 150—156, 159—160, 167, 213
Чехія 249
Чигиринський район 30, 197
Чопилки, с. 225
Чорнобаївський район 28, 39, 44, 93, 142
Чорноморськ, м. 135
Чугор, с. 185
Чубарівка (суч. Гаївка), с. 59
Чугуївський район 13
Чуднів, м. 179
- Ш**
Шаргородський район 30, 47, 53, 57, 79, 107
Шарівка, с. 50, 108—112
Шестеринці, с. 42, 134
Шляхове, с. 115
Шпиків, с. 30, 47, 53, 79, 107
Шпиль, частина смт Березнегувате 102
Шумили, с. 38, 49, 61, 80—81
- Щ**
Щербані, с. 22, 149
Щорськ, смт 131
- Ю**
Юхимівці, с. 75, 176, 178
- Я**
Яготин, м. 226—227
Якимівський район 79
Японія 252
Ярмолинецький район 50, 108—112
Яроповичі, с. 69

Зміст

<i>Передмова до другого видання</i>	<i>3</i>
<i>Передмова до першого видання.</i>	<i>6</i>
<i>Частина 1</i>	<i>19</i>
Доброчинці у лихоліття Голодомору	
<i>Частина 2</i>	<i>83</i>
«Якби не людська доброта, ми б померли»: свідчення очевидців	
<i>Частина 3</i>	<i>221</i>
«Вони врятували село»: публіцистичні нариси та краєзнавчі розвідки	
<i>Темний покажчик</i>	<i>263</i>
<i>Географічний покажчик</i>	<i>274</i>

Диз. романок

Das Kommando

Диз. романок

Das Kommando

Диз. романок

Науково-популярне видання

Людяність у нелюдяний час

Упорядники:
Володимир Тилищак,
Вікторія Яременко

Дизайн і комп'ютерна верстка *Сергій Горбаненко*
Дизайн обкладинки *Ольга Сало*
Відповідальний за випуск *Ростислав Семків*
Випускова редакторка *Юлія Білоус*

Український інститут національної пам'яті

www.memory.gov.ua

У книзі використано фотографії 1933 р.
А. Вінербергера (с. 95, 105, 130, 160, 177)
і *М. Боканя* (с. 189).

Підписано до друку 31.10.2018. Формат 60 × 100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 14,1.

ТОВ «СМОЛОСКИП».
04071, Київ, вул. Межигірська, 21.
Тел. і факс (044) 425-23-93.
E-mail: mbf.smoloskyp@gmail.com;
<http://www.smoloskyp.org.ua>
Державний реєстраційний номер 2348
від 21.11.2005, 3202 від 28.05.2008.

Л 93 Людяність у нелюдяний час / упоряд. В. С. Тилищак, В. М. Яременко. — Київ : Смолоскип, 2018. — 288 с.

ISBN 978-617-7173-97-6